

Wisse/WERK CAHIER^{'07}

ER IS LEVEN NA DE 'MORT SUBITE'
Toekomstverkenning voor het sociaal-cultureel werk

COLOFON

WISSELWERK, vakmagazine voor de sociaal-culturele werkster en de vormingswerker

Uitgegeven door SoCiuS, Steunpunt voor Sociaal-Cultureel Volwassenenwerk vzw

ISSN: 1780-3578

Redactieadres en abonnementen:

Gallaitstraat 86 bus 4, B-1030 Brussel

Webstek: www.socius.be E-mail: welkom@socius.be

Sociaal-culturele volwassenenwerk/sters en organisaties voor sociaal-cultureel volwassenenwerk, erkend op het decreet van 4/4/2003, krijgen Wisselwerk gratis. Gratis abonneren kan alleen via de erkende organisaties. Andere abonnees betalen 21,50 euro. Het cahier '07 is ook afzonderlijk verkrijgbaar (10 euro + verzendingskosten) Abonneren en bestellen kan via kathleen.dumortier@socius.be

Kernredactie: Leontien Aarnoudse, Nele De Kock, Frederik Janssens, Tom Lemahieu, Eric Roelandt, Saar Roosen, Annemie Verduyck, Johan De Vriendt, (hoofdredacteur).

Redactiemedewerkers: Luc De Droogh, Frank Cockx, Frederik Janssens, Jon Goubin, Salim Hellalet (foto's), Hugo De Blende, Roos Van Kerckvoorde, Hilde Vanoverbeke, Griet Verschelden, Jef Verrydt, Peter Wouters, André Desmet, Kathelijne De Vriendt, Katrien Mertens, Jos Pauwels, Leen Van der Vorst

Subredactie voor dit cahier: Fred Dhont (voorzitter), Jos Pauwels, Jon Goubin, Johan De Vriendt (hoofdredacteur).

Dit cahier verschijnt samen met het vierde nummer 2007 van het WisselWERK-magazine.

Vormgeving: Impressant⁺ productiehuis - E-mail: info@impressantplus.be

Ontwerp omslag: Klaartje De Buck

Zetwerk en abonnementenbeheer: Kathleen Dumortier

Omslagfoto: Salim Hellalet

Druk: De Riemaecker Printing bvba, Maarkedal (Nukerke)

Lid van de Unie van de Uitgevers van de Periodieke Pers.

WisselWERK verschijnt 4 keer per jaar.

Het laatste nummer verschijnt samen met het WisselWERK-cahier.

© SoCiuS

Het overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijk akkoord met de uitgever en mits bronvermelding.

Verantwoordelijke uitgever: Fred Dhont, p/a SoCiuS, Gallaitstraat 86 bus 4, B-1030 Brussel.

ER IS LEVEN NA DE 'MORT SUBITE' TOEKOMSTVERKENNING VOOR HET SOCIAAL-CULTUREEL WERK INHOUD

Johan De Vriendt

- 4 TEN GELEIDE
HET SOCIAAL-CULTUREEL WERK OPNIEUW UITGEDAAGD - *Johan De Vriendt*
- 25 DEEL 1: TOEKOMSTVERKENNING
- 26 DE WERELD VANDAAG EN MORGEN. WAAR STAAN WE IN 2015? - *Dirk Barrez*
- 35 ENTR'ACTE: DE KLOOF
- 37 IMMIGRATIE, INTEGRATIE EN DIVERSITEIT IN TIJDEN VAN VERGRIJZING - *Jan Van Bavel*
- 62 INDIVIDUALISME EN KOSMOPOLITISME - *Dirk Verhofstadt*
- 79 BURGERSCHAP, CIVIELE SAMENLEVING EN SOCIAAL KAPITAAL.
DE TOEKOMST VAN HET SOCIAAL-CULTUREEL WERK - *Dirk Van Damme*
- 85 DE VERMARKTING VAN DE CIVIELE SAMENLEVING. NIEUWE OPDRACHTEN
VOOR HET VERENIGINGSWERK - *Ann Demeulemeester*
- 91 KENNIS, INFORMATIE & TECHNOLOGIE IN HET JAAR 2030.
TOEKOMSTVERKENNING VAN DE NETWERKMAATSCHAPPIJ - *Laurence Claeys en Johan Criel*
- 104 DENKEN OVER RUIMTE IN 2025 - *Willy Miermans*
- 117 TENDENSEN, PARADOXEN EN TEGENSTELLINGEN - *Jos Geysels*
- 126 RELIGIEUZE METAMORFOSEN - *Remi Verwimp*
- 141 DEEL 2: TOEKOMSTSCENARIO'S
- 142 WACHTEN OP GODOT? SCENARIO'S VOOR 2025 - *Frank Cockx en Jon Goubin*
- 161 DEEL 3: WERKEN MET SCENARIO'S
- 162 TOEKOMSTSCENARIO'S EN DE KUNST VAN HET VER(DER)KIJKEN - *Jos Pauwels*
- 179 ABSTRACTS

TEN GELEIDE HET SOCIAAL-CULTUREEL WERK OPNIEUW UITGEDAAGD

Johan DE VRIENDT

)(Samenvatting

In dit artikel wordt een verantwoording gegeven voor cahier '07. De auteur vertrekt hiervoor vanuit de vaststelling dat de huidige methodes van beleidsplanning niet toekomstgericht zijn. Hij verwijst hierbij ook naar het project 'Nieuwe Uitdagingen' uit 1992. De uitdagingen van toen zijn nu 'hot issues' geworden. Hierbij aansluitend organiseerde SoCiuS een aantal salons rond toekomstverkenning in het Brusselse café 'Mort Subite'. Een aantal inleidingen zijn herwerkt tot artikels. De discussies uit de salons en de herwerkte artikels worden samengevat, evenals het artikel rond toekomstscenario's en de nieuwe strategie van het steunpunt voor sociaal-cultureel volwassenenwerk.

In het eerste kwart van vorige eeuw runde Théophile Vossen een café op de hoek van de Brusselse Stormstraat en de Bergstraat. Dat werd vooral bezocht door bedienden van de Nationale Bank die er tijdens de middagpauze of voor en na de uren 'pitjesbak' speelden. De verliezer van iedere partij werd de dode, 'le mort' genoemd. Als er nog maar weinig tijd over was om een spelletje te spelen, er moest ook nog gewerkt worden, speelde men nog vlug een partij in een enkele beurt. De verliezer daarvan was de plotse dode, 'le mort subite'. De uitbater gaf zijn café, dat later verplaatst werd naar de Warmoesberg, evenals zijn brouwsels, dan maar de naam 'A la Mort Subite'. Het café dat de sfeer van de belle époque uitademt en waar nog altijd geen muziek gespeeld wordt, werd een instituut in Brussel met beroemde klanten als Bédard en Brel. ⁽¹⁾ Je kan er ook rustig en ontspannen vergaderen in een apart zaaltje. De 'Mort Subite' werd dan ook het decor voor de salons rond toekomstverkenning die SoCiuS in het voorjaar 2007 organiseerde. We wilden anticiperen op de toekomst. We wilden weten wat we nu moeten ondernemen om het sociaal-cultureel werk in 2025 zinvol en betekenisvol te laten zijn, welke strategieën we kunnen gebruiken om antwoorden te geven op de uitdagingen van de volgende decennia. Daarover gaat dit cahier.

De nood om nu al een idee te hebben waar het in de toekomst om zal draaien, is gegroeid uit de uitvoering van de beleidsplannen die alle organisaties uit het sociaal-cultureel volwassenenwerk enkele jaren geleden moesten opmaken als voorwaarde voor erkenning en subsidiëring.

HUIDIGE BELEIDSPANNING NIET TOEKOMSTGERICHT

Beleidsplanning is sedert enige jaren een verworvenheid in het sociaal-cultureel werk. Velen onder de collega-vormingswerk/st/ers of sociaal-culturele werk/st/ers hebben in 2003-2004 meegewerkt aan het proces van beleidsplanning in hun organisatie. En het was nog spannend bovendien, want van de beoordeling ervan door de adviescommissies en de minister hing de subsidie voor een hele beleidsperiode af. Na enkele jaren concrete ervaring met de uitvoering van hun beleidsplan, kwamen heel wat organisaties in het sociaal-cultureel volwassenenwerk, net zoals SoCiuS zelf, tot de vaststelling dat het met veel moeite tot stand gekomen plan niet meer voldoende was. De omgevingscontexten zijn zodanig snel aan het veranderen dat de realiteit ons dreigt in te lopen. Het beleidsplan van veel organisaties was aan bijsturing toe.

Ook SoCiuS wilde haar beleidsplan bijstellen. Geleerd uit de ervaring besloten we om toekomstgericht te werken zodat we niet telkens achter de feiten moeten aanhollen. Als we als sociaal-cultureel werk een betekenisvolle rol willen spelen in de samenleving van morgen, moeten we een idee hebben welke thema's komende jaren belangrijk zullen zijn en hoe we daarop kunnen inspelen. De expertise die SoCiuS hierbij opdeed, wilden we ook ter beschikking stellen van de organisaties uit de sociaal-culturele sector zodat zij een houvast hebben om hun eigen planning toekomstgericht te maken.

We gebruiken daarvoor de methode van toekomstverkenning en scenarioplanning. Dat zijn steeds meer gebruikte technieken om een toekomstgericht beleid te ontwikkelen. Onder meer de Vlaamse regering gebruikt die methode. Ze is echter zeer uitgebreid, veelomvattend en tijdsintensief, bijgevolg ook duur. SoCiuS en de organisaties uit de sector beschikken niet over de middelen en de tijd om dat zo uitgebreid te doen. In onze zoektocht naar meer aangepaste werkwijzen hebben we ons laten leiden door het boek "What if? The art of scenario thinking for nonprofits." (Searce & Fulton, 2004). Daarop verder denkend, kwamen we tot een aangepast werkmodel, een 'light' versie, waarover verder meer.

Kijken we hiermee in de glazen bol van madame Soleil? Nee, uiteindelijk hebben we ons eigen lot niet volledig in handen. De toekomst wordt echter nú gemaakt. Doordenken op evoluties en trends kan ons toelaten om te anticiperen en toekomstgericht te denken en te werken. "Gouverner, c'est prévoir..."

Jos Pauwels, voorzitter van SoCiuS en lector aan de Hogeschool Antwerpen, beschrijft in zijn artikel dat deel drie van dit cahier omvat, scenarioplanning als methode om te leren van de toekomst. "Toekomstscenario's en de kunst van het ver(der)-kijken" (p. 162) is een eerder instructief artikel dat naast het 'wat' ook het ontstaan van deze methode beschrijft. Vooraleer hij uitgebreid de methode en de techniek beschrijft, brengt de auteur toch nog enkele kanttekeningen aan. Hij stelt vragen bij het verlies aan 'generatieve

kracht' bij de scenarioplanning van veel onderzoeksinstituten en hun opdrachtgevers en pleit voor verruimd dwarsdenken en doen. Scenarioplanning, zo besluit hij, moet uiteindelijk leiden tot het verkennen van (beleids-)implicaties en het testen en genereren van strategische opties. Scenario's moeten uiteindelijk vertaald worden in beleid. En hij besluit: "Scenarioplanning dwingt ons om onze loyaliteit naar elkaar uit te drukken en onze verantwoordelijkheid, als individu en als groep, op te nemen en dus geëngageerd onze plaats in de zich ontvouwende wereld in te nemen".

HET PROJECT 'HET VORMINGSWERK UITGEDAAGD' UIT 1992

Vijftien jaar geleden stond het sociaal-cultureel werk eveneens voor een aantal uitdagingen. De voorganger van SoCiuS, het Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling (VCVO) lanceerde toen, in 1992, het project 'Nieuwe Uitdagingen'. In "Het vormingswerk uitgedaagd" (Wildemeersch & Goubin, 1992), formuleerde Walter Leirman acht uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk (p. 15-59) die voorgelegd werden aan deskundigen en aan 250 mensen, hoofdzakelijk uit de praktijk van het sociaal-cultureel werk.

Die acht uitdagingen verwoordde Leirman als volgt:

- 1) *De evolutie in samenleving en cultuur: van moderniteit naar postmoderniteit*: er is een einde gekomen aan de 'grote verhalen' en in plaats van zich te identificeren met een voorgegeven model 'bricoleren' mensen hun eigen bestaan bijeen uit het veelsoortige aanbod. Het sociaal-cultureel werk wordt uitgedaagd om mensen in deze zoektocht te ondersteunen, het eigen aanbod te bevragen en het ook op geloofwaardige wijze voor te leven.
- 2) *De markteconomie, het consumentisme en de dualisering van de samenleving* laten een sterk appel uitgaan naar opleiding en (om)scholing, waarbij het pedagogische project vooral gericht is op technisch-professionele vorming. Deregulering, flexibilisering, decentralisatie en differentiatie zijn in de plaats gekomen van sterke overheidsbemoeienis en leiden tot een dualisering van de samenleving. Het Bruto Nationaal Product wordt gehanteerd als maat van vooruitgang en houdt geen rekening met milieukost, bevolkingstoename en ongelijke verdeling van de welvaart. Alhoewel de volwassenen-educatie steeds meer marktgebonden wordt, dient de discussie over een herijking van het begrip economische groei gevoerd te worden, moeten consumenten leren in duurzame goederen te investeren en moet het debat over economische behoeften en prioriteiten levendig gehouden worden.
- 3) *Milieuverloedering en verloedering van de ecologie*: de natuur is van iedereen en dus van niemand. Voor het gebruik ervan wordt geen prijs betaald. Een aantal rampen toonden de verloedering van het milieu en de vervlochtenheid van politiek, economie en ecologie aan. Een blijvende druk op economie en beleid is zeer noodzakelijk.
- 4) *De bevolkingsevolutie: tussen wereldgroei en Europese vergrijzing*: de sterke stijging van de wereldbevolking gaat samen met de groei van het aantal 65-plussers in het wes-

ten waarbij de participatie aan het publieke leven van deze laatste categorie ondermaats is.

- 5) *Het gezin tussen huishouden, markt en publiek forum*: het burgerlijk gezinsmodel komt steeds meer onder druk en de rolverdeling tussen man en vrouw staat duidelijk ter discussie. De combinatie van gezins-, beroeps- en sociale arbeid wordt nog onvoldoende door het beleid gesteund.
- 6) *Tussen pluri-etnische en multiculturele samenleving*: van verkokering naar integratie? Terwijl een groot deel van de 'oude' Belgen het gevoel heeft dat de migratie een bedreiging vormt, zeker op vlak van de sociale zekerheid, zal de jonge migrantenbevolking een flink deel van de sociale zekerheidsinkomsten opbrengen voor de vergrijzende Belgische bevolking. Voor het sociaal-cultureel werk stelt zich ook de vraag naar de opportuniteit en de mogelijkheden van bi- of multi-cultureel vormingswerk.
- 7) *De informatiemaatschappij; beeldcultuur en nieuwe verstandigheid*: de nieuwe media maken de wereld tot een 'global village'. De mediarevolutie biedt niet allen ruimte voor esthetisch-zintuigelijk denken en andere vormen van verstandigheid dan het rationeel-instrumentele denken, maar schept ook meer kansen voor zelfgestuurd leren.
- 8) *De volwasseneneducatie: voor wie verder en voor wie beter wil*. De nadruk op het beroepsgerichte volwassenenonderwijs, heeft als gevolg van de markteconomie, een zekere terugdringing van sociaal-culturele volwassenenvorming als gevolg. Het sociaal-cultureel werk dient zich maatschappelijk te herprofiëren waarbij aspecten van communicatief leren, de beweging van mensen in hun woon- en leefwereld en de bemiddeling tussen leefwereld en sociaal-economisch en politiek systeem, voorop moeten staan.

Enige vervolgconferenties en een paar jaar later resulteerde het nadenken over deze uitdagingen in een opdrachtverklaring van het sociaal-cultureel werk (Goubin en Boey, 1994, p. 59): De specifieke maatschappelijke opdracht van het sociaal-cultureel werk (toen sprak men nog van volksontwikkelingswerk) "*behelst enerzijds het werken aan zingeving en emancipatie van mensen door het organiseren van vormingsprocessen waardoor mensen in staat gesteld worden zelfstandig inhoud en vorm te geven aan hun maatschappelijke en culturele situatie. Anderzijds speelt het volksontwikkelingswerk ook een belangrijke rol in het maatschappelijk debat over centrale maatschappelijke thema's. Het stimuleert grote groepen van de bevolking om actief deel te nemen aan de democratische discussie omtrent de toekomst van de samenleving en om mee richting te geven aan beslissingen die worden genomen op diverse beleidsniveau's. Deze rol draagt ertoe bij dat de kwaliteit van het debat wordt verbeterd en dat het sociale weefsel wordt versterkt. (...)*" Tien jaar later, in 2003 werd deze opdrachtsverklaring nog verfijnd via een omschrijving van de sociaal-culturele methodiek (zie ook Baert en co, 2003).

Bij herlezing van het boek "Het vormingswerk uitgedaagd" valt op, hoe actueel die uitdagingen uit 1992 voor het sociaal-cultureel werk, anno 2007, nog zijn. Als we de inhouden waar sociaal-culturele organisaties vandaag mee bezig zijn, naast deze acht uitdagingen leggen, kunnen we niet anders dan vaststellen dat het leeuwendeel van de activiteiten in

het sociaal-cultureel werk een antwoord geeft op deze uitdagingen en zich inzet om de opdrachtsverklaring waar te maken. Zo zijn de overgrote meerderheid van de cursussen die aangekondigd worden via de website “prettiggeleerd.be” wel als antwoorden op die uitdagingen te lezen. Analyse van de webstekken van verenigingen bewijst dat zij zeker niet blind zijn voor de tekens van de tijd en actieve antwoorden zoeken op de vragen van deze tijd. Opmerkelijk is ook het ontstaan van bewegingen die heel gericht, doelbewust en soms heel efficiënt, een aantal vraagstukken aanpakken. En ook de lezers van de WisselWERK-magazines en -cahiers weten hoe innovatief en creatief sociaal-culturele werk/st/ers hun opdrachten om mee richting te geven aan een nieuwe tijd, aanpakken.

TOEKOMSTGERICHT WERKEN

Wat toen als uitdagingen geformuleerd werden, zijn nu echter ‘hot issues’ geworden. De uitdagingen van 1992 zijn in 2007, vijftien jaar later, harde realiteit geworden. Al Gore bracht ons met zijn film “An Inconvenient Thruth” tot het besef dat aan klimaatverandering niet meer te ontkomen valt. De vluchtelingen- en migratiestromen uit Afrika en Azië bewijzen dat de multiculturele samenleving geen uitdaging meer is maar een gegeven waar we nog altijd geen weg mee weten. Al tien procent van de Belgische bevolking is van allochtone afkomst. De nataliteit van die allochtone bevolking ligt hoger dan die van de autochtone bevolking die bovendien in sterke mate vergrijsd. Er leven nu al 6,5 miljard mensen op deze wereld en in 2050 worden er, alnaargelang de getroffen maatregelen, tussen de 7,7 en 11,7 miljard voorzien. Waar Leirman het in 1992 nog onwaarschijnlijk achtte dat de Belgische bevolking de tien miljoen zou overschrijden, zitten we nu met ongeveer 10,5 miljoen medeburgers. Bedrijven delocaliseerden nog nooit zo vlug als nu en onvoorstelbare geldstromen reizen in seconden over de ganse aardbol zonder besef van het menselijk leed dat ze veroorzaken. De informatiemaatschappij dringt binnen tot in het kleinste Afrikaanse dorp in ‘the middle of nowhere’: er zijn niet meer zo gekke plannen om ieder kind, waar ook ter wereld, zijn honderd dollar laptop te laten gebruiken. De postmoderniteit bracht voor velen zoveel onzekerheid mee dat een vlucht achteruit in obscuur radicalisme leidde tot fenomenen als 9/11 en andere vormen van terreur.

Wil het sociaal-cultureel werk in 2025 nog enige betekenis en relevantie hebben, dan kan het zich niet permitteren de ontwikkelingen achterna te lopen. Het zal mee de dingen, de mensen, de groepen, het beleid op haar geëigende wijze in beweging moeten zetten. Beleidsplannen, zo hebben we geleerd uit de voorbije jaren, zijn goede instrumenten voor het nu maar ze bieden nauwelijks een antwoord voor de toekomst. We moeten dus op zoek naar ‘nieuwe uitdagingen’. Naar alle waarschijnlijkheid zullen die niet zozeer liggen in de inhoudelijke thema’s die we aanpakken maar eerder in de wijze waarop we ze aanpakken. Het merendeel van de inhoudelijke thema’s die door Leirman in 1992 werden geformuleerd, hebben immers niets van hun relevantie verloren. We zullen ons als sociaal-cultureel werk zeer duidelijk moeten profileren en legitimeren, niet alleen op die

thema's maar ook op de wijze waarop we in de wereld staan. We zullen weg moeten uit de coulissen van het maatschappelijk leven. Het sociaal-cultureel werk zal via haar geëigende functies (de educatieve en culturele functie, gemeenschapsvorming en maatschappelijke activering) de wereld opnieuw kritisch moeten bevragen, ondervragen, de pijnpunten en problemen blootleggen, ergeren maar misschien ook charmeren, duwtjes in de rug geven, stimuleren, ageren, mensen organiseren... We zullen dit bovendien moeten doen in een omgeving waarbij 'de markt' het belangrijkste forum wordt (zoals verschillende bijdragen in dit cahier voorspellen), waar de relaties tussen individu en verstrekkers van diensten en goederen geregeld worden en waarbij de rol van de staat minimaal dreigt te worden.

SALONS ROND TOEKOMSTVERKENNING

Zoals we in de eerste paragraaf reeds stelden, is het maken van toekomstscenario's duur en tijdsintensief. Daarom zochten we naar een 'light' versie.

SoCiuS organiseerde daartoe in het voorjaar 2007 zes salons rond relevante toekomstgerichte thema's. Salons zijn evenementen die uit de Verlichting stammen. Dames uit de hoge adel brachten politieke, wetenschappelijke en artistieke avantgardes samen om te discussiëren over vernieuwing en verandering op diverse terreinen. Zo heeft het salon van madame de Pompadour in niet geringe mate bijgedragen tot het verschijnen van de allereerste "*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*" van Diderot en d'Alembert. In de 19de eeuw waren diverse salons het vertrekpunt van nieuwe kunststromingen. SoCiuS nam deze traditie, die altijd het startsein was voor verandering en vernieuwing, terug op. Het gaat ons hier alleen om de toekomst van het sociaal-cultureel werk; laten we bescheiden blijven.

Oorspronkelijk wilden we in ieder salon enkele deskundigen een scenario laten uitwerken over hoe de wereld er in 2025 voor wat een welbepaald aspect betreft, zou uitzien en wat de gevolgen daarvan waren voor het sociaal-cultureel werk. De verschillende scenario's zouden dan door een werkgroep binnen SoCiuS samengebracht worden. Van daaruit zouden ook mogelijke strategieën voor onze werksoort bekeken worden. Het is enigzins anders gelopen. Slechts twee van de uitgenodigde deskundigen durfden het aan om scenario's uit te tekenen. Allen waren eigennuttig genoeg om tendensen te schetsen, ontwikkelingen aan te geven, sporen te onderzoeken.

In ieder salon discussieerden acht mensen, waaronder twee deskundigen/inleiders, vier mensen uit het werkveld (waarvan twee uit de statutaire organen van SoCiuS) en twee SoCiuS-personeelsleden over de vraag wat de rol en de functie, de inhoud en de doelgroepen van het sociaal-cultureel werk in 2025 zullen zijn, gegeven een maatschappelijke evolutie rond voorafbepaalde thema's. Die thema's zijn gekozen via een brainstorm en een discussie binnen de staf van SoCiuS. Ze zijn zo gekozen dat de meeste terreinen van

het maatschappelijk leven aan bod konden komen. De zes initiële salons behandelden volgende thema's: (1) Globalisering: economische en culturele evolutie; (2) Maatschappelijke breuk- en bindlijnen en demografische en sociale stratificatie; (3) Staat, markt en civiele samenleving; (4) Kennis, informatie en technologie; (5) Vormgeven aan publieke en private ruimte; (6) Agendasetting in 2025 (welke agenda's kunnen dan dwingend geworden zijn, bijvoorbeeld klimaatverandering). Dit salon had eigenlijk ook de bedoeling een 'test de vorige thema's'-salon te zijn. Met andere woorden: zullen de voorgaande thema's de agenda in 2025 bepalen?

Een aantal inleiders schreef ook een bijdrage voor het eerste deel van dit cahier. Grosso modo is hun artikel de neerslag van hun inleiding. In een paar gevallen is het artikel nog meer uitgepuurd; in andere gevallen werd het beperkt tot een autorisatie van het verslag van hun inleiding. Dat zijn dan ook de kortste artikels. Dit is niet de enige variatie in de artikels van het eerste deel van dit cahier. De verscheidenheid van de deelnemers had ook gevolgen voor de aard van de bijdragen. Journalistieke bevoegdheid versus wetenschappelijke accuratesse, filosofische beschouwingen en praktische gerichtheid, liberale en communautaire visies, kortere en langere bijdragen..., je vindt het allemaal in dit cahier.

GLOBALISERING: ECONOMISCHE EN CULTURELE EVOLUTIE

Dit salon werd voorgezeten door SoCiuS-medewerkster Hilde Vanoverbeke, het verslag ervan werd gemaakt door collega Greet Rupus. Journalist Dirk Barrez gaf, samen met Wim Vandekerckhove, wetenschappelijk medewerker van het Centrum voor Ethiek en Waardeonderzoek van de UGent de voorzet. Verder namen Mohamed El Bakali (Integratiedienst Stad Gent, Raad van Bestuur SoCiuS), Nina Gommeren (Humanistisch-Vrijzinnige Vereniging), Luk Vanden Poel (Ateliers voor Werknemersvorming), Diederik Janssens (Welzijnsschakels) en Gio De Weerd (Pax Christi Vlaanderen) deel aan het gesprek.

Dirk Barrez schreef voor dit cahier het artikel "*De wereld van vandaag en morgen – waar staan we in 2015?*" (p. 26). Barrez stelt, daarbij de metafoer van de vlinder van Lorenz ⁽²⁾ gebruikend, dat kleine oorzaken ooit grote gevolgen kunnen hebben. Onze aarde is een onvoorstelbaar complex ecosysteem waar kleine wijzigingen uiteindelijk drastische veranderingen kunnen bewerkstelligen. Barrez stelt dat "het ruimteschap aarde" in brand staat en dat de economie steeds meer botst tegen de grenzen van het ecosysteem. De groei van de wereldbevolking is, bij ongewijzigd economisch gedrag zeer belastend voor de aarde. Daarnaast verschuift het economische zwaartepunt van de wereld vooral richting Oost-Azië, wat de jacht op grondstoffen, energie en voedsel enorm versnelt. De natiestaten boeten aan gewicht in ten voordele van internationalisering, het belang van het middenveld neemt toe.

Ook op het culturele vlak, zo stelt Barrez, doen zich een aantal ontwikkelingen voor: er ontstaat spanning tussen opkomend fundamentalisme en de fundamentele rechten van de

mens. Commercialisering en vermarkting doordringen alles. De vooral economische globalisering onder het motto van liberaliseren, privatiseren en dereguleren, heeft geen oog voor de complexe realiteiten van deze wereld. De kans is groot dat het wereldsysteem zoals dit zich vijf eeuwen lang ontwikkeld heeft, ontrafelt en uiteenvalt.

Wim Vandekerckhove, wetenschappelijk medewerker van het Centrum voor Ethiek en Waardeonderzoek (Universiteit Gent) gaf een aantal trends aan op cultureel gebied:

- het marktdenken dringt door in de media, het onderwijs, het wetenschappelijk onderzoek, de zorg en de cultuur;
- de media berichten niet meer over de achtergronden van het nieuws en zijn niet bezig met waarden als democratie;
- over het respect voor de rechten van de mens is men het nagenoeg eens;
- globalisering van de taal en van concepten rond betekenisgeving van de realiteit;
- culturele gebruiken zijn niet langer plaatsgebonden en binnen de culturele tradities treedt er een diversiteit op wat de intensiteit van beleving betreft;
- identiteitsvorming wordt meer en meer een verplichte keuze; mensen investeren liever in hun carrière dan in vrijwilligerswerk.

Vandekerckhove besloot met de vaststelling dat de democratisering op de terugweg is. Grote groepen doen niet meer mee.

De deelnemers aan dit salon vonden in de inleidingen een bevestiging voor de opdrachten van het sociaal-cultureel werk in de nabije toekomst. We kunnen een rol spelen in het bewerken van gedragsveranderingen rond zuiniger energiegebruik en gebruik van grondstoffen. We kunnen sensibiliseren en ageren voor een sociaal Europa waarbij het behoud van de sociale zekerheid en de uitbouw van een sociale economie voorop staat. We hebben een taak in het stimuleren van deelname aan de 'res publica', de politiek. Onze bijdrage aan de discussie over de relatie tussen godsdienst en staat en de dialoog tussen en binnen de levensbeschouwingen is fundamenteel. We kunnen mensen uitrusten om keuzes te maken, hun sociale vaardigheden te versterken en hun het inzicht bijbrengen dat samenwerking leidt tot invloed: gemeenschapsvorming is een zeer belangrijke functie voor het sociaal-cultureel werk. Het sociaal-cultureel werk moet zich verzetten tegen het marktdenken in de social-profit en de media, moet ageren voor goed onderwijs en maatschappelijk nuttig onderzoek. Het wordt steeds belangrijker dat organisaties daartoe samenwerken.

BREUK- EN BINDINGSLIJNEN IN DE SAMENLEVING. DEMOGRAFISCHE EN SOCIALE STRATIFICATIE

Frank Cockx begeleidde dit salon terwijl Bea Elskens het verslag maakte. Prof. dr. Jan Van Bavel van de Interface Demography van de Vrije Universiteit Brussel en Dirk Verhofstadt, politiek filosoof en kernlid van de denktank Liberales, leidden het gesprek in en schreven ten behoeve van dit cahier ook een artikel. Leen Van Nuland (Impuls), Mieke Slinger-

land (Zorg-Saam), Gie Van den Eeckhaut (Hoger Instituut der Kempen), Luc De Droogh (Universiteit Gent) en Fatia Bali (loopbaanbegeleidster, vroeger werkzaam in de sector) discussieerden nadien over de gevolgen van die ontwikkelingen voor het sociaal-cultureel werk.

Prof. Van Bavel stelde in zijn artikel *“Imigratie, integratie en diversiteit in tijden van vergrijzing”* (p. 37) vast dat Europa steeds meer en meer een immigratieregio wordt – in het verleden is dat ooit anders geweest. De vergrijzing en de daarbij horende bevolkingskrimp zullen dat proces verder aanwakkeren. Het sociaal-cultureel werk wordt steeds nadrukkelijker met etnische en culturele diversiteit geconfronteerd. De sterke economische groei en de geboortebeperving gedurende de twintigste eeuw hebben in Europa tot twee evoluties geleid. Er is vooreerst de multiculturele samenleving waarbij mensen aangetrokken worden naar economische groeipolen en, daarop inhakend, de vergrijzing van de bevolking.

Dirk Verhofstadt ziet in zijn artikel *“Individualisme en kosmopolitisme”* (p. 62) twee grote tendensen die de toekomst vorm zullen geven. Een toename van het individualisme, hier begrepen als de mogelijkheid van elke mens om zelf invulling te geven aan zijn of haar levensplan, zal leiden tot toename van solidariteit. ‘Empowering’ van mensen is daarbij zeer belangrijk. Anderzijds is er een toename van het kosmopolitisme als ethische houding van verbondenheid met de mensheid. Dat kosmopolitisme leidt tot een autonome ethiek gebaseerd op universele mensenrechten; het brengt eveneens het inzicht bij dat wij allen verplichtingen hebben ten aanzien van de ander en van de rest van de wereld.

De gespreksdeelnemers aan het salon opperden dat de empowering als taak voor het sociaal-cultureel werk in de toekomst steeds belangrijker zal worden. Empowering moet daarbij begrepen worden als het creëren van omgevingen die mensen stimuleren of helpen om eigen keuzes te maken, rekening houdend met hun eigen context. Belangrijk daarbij is ook dat identiteitsontwikkeling en verzet tegen dwang gestimuleerd worden. Terwijl empowering echter de nadruk legt op het individu, moeten we ook oog hebben voor het verder werken aan emancipatie, niet alleen van individuen maar ook van groepen. Het sociaal-cultureel werk van de toekomst moet zowel inspelen op het niveau van het individu als dat van groepen, organisaties en structuren. Die laatste kunnen immers ook onderdrukkend zijn in plaats van bevrijdend.

Het sociaal-cultureel werk moet er zich ook van bewust zijn dat het voor negentig procent bedreven wordt door middenklassers die werken voor andere middenklassers. Het wordt steeds meer noodzakelijk om ook andere groepen daarbij te betrekken. De invloed van het overheidsbeleid met haar eigen beheersings- en planningslogica kunnen daarbij een probleem vormen.

In de marge van het gesprek stelde men ook dat niet alles mag bekeken worden als probleem; zo is vergrijzing ook een successtory! Conform de metafoer over de halfvolle en

de halflege pint, is ook onze benadering van maatschappelijke fenomenen belangrijk: hoe kijken we naar de dingen en hoe benoemen wij ze?

OVERHEID, MARKT EN CIVIELE SAMENLEVING

Het salon werd gemodereerd door SoCiuS-directeur Fred Dhont terwijl Jon Goubin het verslag maakte. Ann Demeulemeester (Algemeen Secretaris van het ACW), Dirk Van Damme, kabinetschef van de Cel Onderwijs van de Vlaamse minister van Werk, Onderwijs en Vorming), Hugo De Vos (directeur FOV), Ria Van Asch, (Vormingplus Regio Mechelen), Luc De Droogh (Universiteit Gent) en Jos Pauwels (Hogeschool Antwerpen en voorzitter SoCiuS) waren de gesprekspartners. De beide inleiders van dit salon hebben voor dit cahier wegens tijdsgebrek geen artikel geschreven. Ze hebben wel de samenvatting die Jon Goubin van hun inleiding maakte, geautoriseerd en aangevuld.

Vertrekkend vanuit het project 'Nieuwe Uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk' uit 1992 (zie ook hierboven) en een reflectie hierover, stelt Dirk Van Damme (*"Burgerschap, civiele samenleving en sociaal kapitaal. De toekomst van het sociaal-cultureel werk"*, p. 79) dat er zich een evolutie voordeed op zes gebieden:

- sterker begrip voor het belang van sociale cohesie en sociale integratie,
- een aantal functies van het sociaal-cultureel werk deint uit naar andere sectoren,
- de crisis van het concept 'verenigingsleven',
- de allesomvattende inhoud van het globaliseringsproces,
- de nieuwe conceptualisering van het begrip 'middenveld' in termen van burgerschap, civiele samenleving, sociaal kapitaal,
- de nieuwe sociale bewegingen zijn minder belangrijk dan in 1992 ingeschat.

Van Damme concludeert dat de functies van het sociaal-cultureel werk ten aanzien van burgerschap, de civiele maatschappij tussen individu en staat en sociaal kapitaal, van fundamenteel belang blijven. Anderzijds is het sociaal-cultureel werk niet meer de enige werkvorm waarin de functies zich institutioneel vertalen en organiseren. Om die functies reëel te kunnen uitoefenen, dient het sociaal-cultureel werk zich nog meer te verankeren in krachtige maatschappelijke processen van het levenslang en levensbreed leren, van cultuur, onderwijs en educatie.

Ann Demeulemeester vertrok vanuit het thema vermarkting (*"De Vermarkting van de civiele samenleving. Nieuwe opdrachten voor het verenigingswerk"*, p. 85). Ze stelt dat het Belgische model, een mix tussen de publieke sector, het niet-commercieel en het commercieel privaatiniatief, zwaar onder druk staat. Begrippen als concurrentie, vrije toegang, vrije prijsbepaling, geen planning van het aanbod, geen voorwaarden noch kwaliteitscontrole, deregulering,... worden steeds meer toegepast op welzijns- en gezondheidszorg. De overheid en de civiele maatschappij zijn met andere woorden geen actor meer op het maatschap-

pelijk veld dat nog slechts speelt volgens de spelregels van de markt. De principes van de marktwerking zijn van toepassing op alle actoren en processen. Dat discours beheerst ook het beleid, de politiek en het middenveld.

In de toekomst voorziet Demeulemeester een verdere professionalisering van het beleid wat betekent dat de macht van de technocraten versterkt en die van de politici vermindert; een verstrengeling van commerciële belangen en die van de politici, een verdere afbouw van publieke diensten en uitbesteding ervan. Ten aanzien van de civiele maatschappij blijft er waardering voor haar integrerende functie maar afwijzing voor haar participerende functie. Die civiele samenleving mag zich ook aan verdere vermarkting verwachten. Tot slot geeft de inleidster een aantal opdrachten mee voor het middenveld en het verenigingswerk.

Tijdens de discussie reikten de gesprekspartners een aantal elementen aan die de strategie van het sociaal-cultureel werk kunnen verrijken. Zo zal de forumfunctie van het sociaal-cultureel werk belangrijk blijven. Het sociaal-cultureel werk kan een grote rol spelen in processen van identiteitsvorming. Het sociaal-cultureel werk moet de mensen niet aanspreken als consumenten maar als investeerders in het eigen leven en hier zitten we bij het leren. Het is niet de overheid of de markt die moeten uitmaken wat goed 'sociaal kapitaal' is. De overheid moet minder regisseren of aansturen maar wel middelen ter beschikking stellen opdat het middenveld zijn taken optimaal kan uitvoeren, weliswaar op basis van goede afspraken met de overheid. Daarbij moet ook gedacht worden aan andere organisatiemodellen dan vereniging of voorziening. De norm hierbij is de mate waarin aan sociale cohesie wordt gewerkt. Zelforganisatie is hierbij een belangrijk element.

KENNIS, INFORMATIE EN TECHNOLOGIE

Max Frans begeleidde het salon en Jon Goubin maakte het verslag. Mediasocioloog Nico Carpentier en senior researcher bij Alcatel-Lucent, Laurence Claeys, gaven de voorzeten. De deelnemers aan de discussie waren Harrie Houben (Vormingplus Oost-Brabant), Martine Vandermaes (bibliotheek Oostende), Han Soete (Indymedia) en Hilde Vanoverbeke (informatie en databeheer SoCius).

Mediasocioloog Nico Carpentier (VUB en KUB) waagde het wel om een aantal scenario's te schetsen. In zijn eerste scenario waarbij de postmoderniteit eindigt en de eeuw van het fundamentalisme begint, ontstaat omwille van een 'clash of civilisations', een nieuw Europees nationalisme en militarisme dat komaf maakt met de 'interne vijand'. Er groeit een nieuwe maatschappelijke autoritaire eenheid met een oppermachtige staat en een tweedeling tussen het collectieve (het eengemaakte wij) en het individuele. De sterke sociale controle is gericht op het bewaken van de eenheid en de consensus. In dit scenario hebben de media een sterke propagandistische inslag en zijn gecentraliseerd om de

eenheid te bewaken. De mediavrijheid wordt beperkt en er is een verbod op alternatieve (on- & offline) media. We zijn met zijn allen sterk media-afhankelijk voor onze informatie en communicatie. De communicatietechnologie wordt gebruikt om de bevolking te monitoren en te surveilleren. Uiteindelijk ontstaat er een concentratie van kennis, expertise en technologie.

In scenario twee wordt de postmoderniteit nog veel intenser; er ontstaat een solidair en open Europa als uitdrukking van een transculturele samenleving. De democratie verdiept en verbreedt via 'multistakeholdership' en participatief-democratische principes. Er ontstaat een meerlagige samenleving met een belangrijk maatschappelijk middenveld en nieuwe sociale banden. Sleutelbegrippen zijn diversiteit, cultureel respect en tolerantie. Conflict is een kracht en tweestrijd wordt getransformeerd tot eenheid. In een dergelijke samenleving krijg je gedecentraliseerde media met aandacht voor participatieve media-capaciteiten, topdownprocessen en een diversiteit aan inhoud en mediaorganisaties, inclusief burgermedia, alternatieve media en gemeenschapsmedia. Er is een rijkdom aan informatie- en communicatiesystemen en bronnen. De communicatietechnologie wordt gebruikt om de bevolking te laten participeren; kennis, expertise en technologie worden gedeeld.

Om scenario een te vermijden, hecht Carpentier een groot belang aan vorming, het verhogen van mediageletterdheid en de kennis van alternatieve informatie- en communicatiestrategieën. We moeten de gevaren kennen van communicatietechnologieën, bijvoorbeeld inzake privacy en grensbewaking. Presumpties als "we are the media", "reclaiming the media" en "mediawatch" zijn hier zeer belangrijk. Om scenario twee te stimuleren, zijn participatie en democratisering in alle maatschappelijke sferen, inclusief de media, de communicatiesystemen en -technologie, sleutelwoorden.

Onderzoekster Laurence Claeys wil in haar artikel "*Kennis, informatie & technologie in het jaar 2030. Toekomstverkenning van de netwerkmaatschappij*" (p. 91), een herwerking van haar inleiding, die ze samen met collega Johan Criel schreef, ook geen toekomstscenario's ontwikkelen. Het artikel definieert eerst de concepten kennis, informatie, technologie en informatie- en communicatietechnologieën. Vervolgens bespreken de auteurs een aantal dominante toekomstvoorspellingen zowel vanuit het gezichtspunt van technologische experts als vanuit gebruikerskant bekeken. Binnen de "research en innovation"-context bekijken ze fenomenen als het 'web 2.0', het 'Internet of Things' en 'Ambiant Intelligence', de intelligente omgeving.

In de discussie na de uiteenzettingen onderzochten de deelnemers de mogelijke implicaties voor het sociaal-cultureel werk. Vastgesteld werd dat de zogenaamde digitale kloof parallel loopt met de kloof tussen hoger en lager opgeleiden, de kloof tussen arm en rijk, tussen werkenden en niet-werkenden. Via cursuswerk kan je slecht een klein deel van de bevolking bereiken. Je zal impact moeten hebben op de beeldcultuur en de ideologische

kaders die deze ondersteunen. Bij opleiding en vorming mag het technische aspect, 'het leren omgaan met de knoppen' niet ondergeschikt zijn aan een reflexieve benadering. Lokaal moet ook expertise opgebouwd worden inzake kennis, informatie en technologie die ondersteuning kan bieden waar dit noodzakelijk is. Andere belangrijke thema's: het toegankelijk maken van complexe informatie, het leren opzoeken van bronnen en het gebruiken van criteria, vermijden van uitsluitingsmechanismen, het ontwikkelen van webwijzers, een tegenbeweging ontwikkelen voor de benadering van informatie als koopwaar...

VORM GEVEN AAN RUIMTE EN TIJD

Fred Dhont leidde het gesprek in goede banen terwijl Katrijn Pauwels en Jeroen Hollander instonden voor het verslag. Inleiders waren Ignace Glorieux (Vrije Universiteit Brussel) en Willy Miermans (verkeersdeskundige en docent aan de Universiteit Hasselt). De uiteenzetting van deze laatste werd verwerkt tot artikel in dit cahier. Patrick Auwerx (Mobiel 21), Tom Callebaut, (Yotb en Sint-Lucasinstituut Gent), Marie-Eve Coosemans (Cinema Nova) en Tom Lemahieu (Hogeschool West-Vlaanderen) waren hier de gespreksdeelnemers.

In zijn uiteenzetting over 'tijd' betoogde Ignace Glorieux dat de voorspelling uit de jaren '60 over de vrijetijdssamenleving, niet uitgekomen is. De verhoogde productiviteit werd niet verzilverd in termen van tijd maar in termen van consumptie. In tegenstelling daarvan wordt per gezin meer arbeid verricht dan in de jaren '50. Wanneer vroeger de 'extended family' in een relatieve eenheid van tijd en ruimte leefde, leven we nu op ruimtelijk en temporeel gescheiden eilanden. Botsende tijdsordes werden vroeger opgevangen door de institutie 'huisvrouw'; nu hebben we coördinatieproblemen. We hoppen van vrijetijdseiland naar vrijetijdseiland. Vrije tijd wordt sterk gewaardeerd terwijl arbeidstijd een negatieve connotatie heeft. We kunnen echter niet minder produceren want dat betekent dus ook minder consumeren en dat willen we niet. Dat alles geeft aanleiding tot tijdsdruk en stress. Het bezit van een auto bijvoorbeeld spaart geen tijd uit, want we rijden meer en staan langer in de file. Tijdsrijken hebben in veel gevallen ook minder middelen en een monotone tijdsinvulling. Omdat ze geen werk hebben, verliezen ze een bron van status en zingeving. Dat beïnvloedt op zijn beurt levensstijl en vrije tijd. Drukte en stress concentreren zich meestal op de middelste 25 jaar van ons leven. Door commercialisering, juridificering en formatisering van onze vrije tijd komen spontane initiatieven, zelforganisatie en vrijwilligerswerk in het gedrang.

In "*Denken over ruimte in 2025*" (p. 104) legt Willy Mermans uit dat de 'kringmetafoor' (ik, mijn huis/familie, straat, buurt, gemeente, regio) als steeds uitdeinende ruimte, voorbijgestreefd is. Mobiliteit, ICT, desurbanisatie... leiden ons naar een raster of netwerksamenleving waarin de publieke ruimte atrofieert en het wonen wordt geïndividualiseerd. Er ontstaat een tweedeling tussen het publieke domein en het wonen: de onveilige straat

versus de via domotica of bewakingssector zwaar beschermde wooneenheden. Aan de andere kant zie je dat over de resterende publieke ruimte strijd geleverd wordt tussen diverse deelgroepen (hangjongeren schrikken senioren af...). Stadsvernieuwingsoperaties en city-marketing om de stad terug hip te maken, leiden echter tot Disneyficatie (de stad als pretpark voor bezoekers, cfr. Brugge) of gentrificatie waarbij armere bewonersgroepen verdrongen worden (cfr. het Zuid in Antwerpen). Anderzijds is er ook een beweging 'terug naar de stad' waarbij stedelijkheid als positief wordt ervaren. De stad wordt ook niet als zo anoniem ervaren: mensen hebben meer spontane en informele contacten en netwerken dan op het eerste zicht blijkt. Een aantal krachtlijnen voor het ruimtegebruik in 2025 dienen zich al aan. Zo kan men stellen dat we stilaan op de grenzen van ruimtelijk gedrag stoten. Er zijn grenzen aan de fysieke mobiliteit en ook ecologisch en economisch wordt ons ruimtegebruik nefast. Daarnaast zijn er ook maatschappelijke grenzen: we kunnen het ons niet meer permitteren om belangrijke groepen met een maatschappelijk en sociaal-economisch-cultureel achterstandprofiel te isoleren. Een ander fenomeen is gezinsverdunning en individualisatie die aanleiding zullen geven tot nieuwe woonvormen als co-housing of autodelen; in de stedelijke lifestyle wordt het 'kleine ontmoeten' steeds belangrijker. En Miermans besluit dat in een raster-stad of netwerk-samenleving de stedelijke scène aan belang zal winnen indien er gewerkt wordt aan 'places of common significance'.

De deelnemers aan het salon "Vorm geven aan ruimte en tijd" waren het erover eens dat het sociaal-cultureel werk moet nadenken over nieuwe methoden van gemeenschapsvorming. Daarbij stelt zich de vraag of deze vernieuwde gemeenschapsvorming de plaats zal kunnen innemen van de traditionele gemeenschapsvorming. Vroeger werd gemeenschapsvorming georganiseerd, vandaag komt ze tot stand.

De kwaliteit van de publieke ruimte kan gemeenschapsvorming beïnvloeden. In de publieke ruimte (letterlijk en figuurlijk) moeten mensen kunnen ontmoeten zonder te moeten. Aan ongedwongenheid wordt door de hedendaagse 'participant' veel belang gehecht. Gemeenschapsvorming kan worden gefaciliteerd door plekken te creëren waar gemeenschapsvorming kan plaatsvinden. We kunnen dat doen door de beperkte (openbare) ruimte multifunctioneel te maken, door zoveel mogelijk te differentiëren, zodat mensen elkaar ontmoeten. De deelnemers discussiëerden ook over dichtheid (densiteit) en betrokkenheid in een stedelijke context. Om gemeenschapsvorming te versterken in de stad, zijn specifieke methoden, projecten nodig. Ze komen tot de conclusie dat onze verhoogde mobiliteit eerder aanleiding geeft tot maatschappelijke activering dan tot gemeenschapsvorming.

Met betrekking tot de educatieve functie van het sociaal-cultureel werk werd gesteld dat de leer-ruimte binnen het sociaal-cultureel werk – in tegenstelling tot de leer-ruimte van commerciële aanbieders – een vrijplaats moet zijn waar mensen levensbreed kunnen leren. Over de culturele functie en de samenhang tussen de vier functies van het sociaal-cultureel werk betoogde men dat het op verschillende niveaus moet differentiëren. Via cultuur

bijvoorbeeld kan gemeenschapsvorming worden gerealiseerd. Het sociaal-cultureel werk moet ook een tandje bijsteken om ook 'tijdsrijken' aan te moedigen tot cultuurparticipatie; bijvoorbeeld door zelf naar scholen te gaan want mensen vinden niet rechtstreeks de weg naar bibliotheken en culturele centra.

AGENDASETTING 2025

De opdracht van dit salon was enigzins anders dan die van vorige salons. De deelnemers aan dit salon kregen geen welbepaald thema mee. Hun opdracht kwam er op neer dat onderzocht werd welke 'dwingende kwesties' de wereldagenda van 2025 zullen bepalen en hoe die zullen wegen op de organisatie van de samenleving. Je zou kunnen stellen dat het salon werkte als controle op de vorige thema's. Hadden we wel alles wel voorzien, waren er geen thema's die we over het hoofd zagen? Uiteindelijk zijn er twee bijkomende thema's komen bovendrijven: het politieke handelen en de rol van de religie. Dat was, gezien de keuze van de inleiders, uiteindelijk wel te verwachten.

Ondergetekende modereerde terwijl collega Els Bertels instond voor het verslag. Jos Geysels, (oud-Agalev voorzitter en Minister van Staat) en Remi Verwimp, (agogisch theoloog), gaven de voorzet. In dit cahier zijn ook hun artikels te lezen. De discussie werd mee gevoerd door Wim Van Roy (De Wakkere Burger), Kristien Vermeersch (Netwerk Vlaanderen), Joke Flour (Natuurpunt Educatie) en Jos Pauwels (Hogeschool Antwerpen en voorzitter SoCiuS).

Jos Geysels ("*Tendensen, paradoxen en tegenstellingen*", p. 117) zag vier tendensen in de samenleving: de globalisering waardoor alles vlugger, intenser en gelijktijdiger verloopt, de ontwikkeling van technologie en rationaliteit, de problemen van ecologie en overbevolking en de problemen van uitsluiting en armoede. Deze tendensen resulteren in een mix van paradoxen en tegenstellingen, zo bijvoorbeeld:

- alles kan, maar er zijn toch grenzen,
- de roep naar snelheid leidt tot traagheid (de file als metafoer),
- alles moet onder controle of verzekerd zijn maar er duiken nieuwe oncontroleerbare risico's op,
- we willen een zorgzame samenleving maar accepteren een harde prestatie maatschappij,
- vooruitgangsoptimisme blijft dominant maar gaat gepaard met cultuurpessimisme,
- het onbehagen is de keerzijde van het succes,
- de secularisering en individualisering zet zich door maar anderzijds is er een toenemende roep naar gemeenschapsvorming en toenemende uitingen van fundamentalisme.

Tegen deze achtergronden spelen zich een aantal evoluties af. Zo is er de erosie van de politiek waarin perceptie het wint van de inhoud en leiders vervangen worden door idolen.

De economie en het economische denken dringt door tot in de poriën van het dagelijks leven terwijl de besluitvorming rond economische en technologische processen emigreert naar verre machtscentra waar de burger geen vat meer op heeft. Politieke ideeën en standpunten worden van hun ideologisch kader ontdaan en worden ‘technische’ beslissingen. Fundamentalisme en populisme worden dan een tegenpool. In een laatste paragraaf onderzoekt Geysels hoe we kunnen omgaan met al die paradoxen en tegenstellingen.

Remi Verwimp werkte zijn voorzet uit tot het artikel “Religieuze metamorfosen” (p. 126). Terwijl de werkhypothese ‘GOD’ tot voor kort steeds meer terrein verloor, maken we nu een heropleving mee van het religieuze verlangen. Religie blijkt niet langer in tegenstelling te staan met de moderniteit. Door migratie en globalisering komen we niet alleen terecht in een interculturele maar ook in een interreligieuze samenleving. Het grote aanbod op de markt van de zingeving doet mensen van alles proeven om vanuit een ‘combigeloof’ hun eigen religieuze zelfidentiteit op te bouwen. De kerken stellen zich daarbij de vraag hoe ver hun religieuze flexibiliteit kan gaan zonder de eigen traditie te verlaten. Verwimp onderzoekt hierbij de metamorfose van de christelijke kerken aan de hand van het voorbeeld van de katholieke kerk.

De inleider/auteur stelt vast dat het geïnstitutionaliseerde geloof verschuift naar individuele spiritualiteit: de moderniteit schept haar eigen religie. Het gevarieerde aanbod op de levensbeschouwelijke markt dreigt echter van die spiritualiteit handelswaar te maken. Spiritualiteit wordt overgenomen door de multinational ‘kapitalisme’ en de religie wordt geprivatiseerd. In de laatste paragrafen onderzoekt Remi Verwimp de mogelijkheden van een alternatief en de uitdagingen voor het vormingswerk in het komende decennium.

Vanuit het adagium dat wie de agenda bepaalt, ook de richting van de antwoorden bepaalt heeft het sociaal-cultureel werk – zo bleek uit de discussie – nood aan visieontwikkeling en is herideologisering noodzakelijk. De sociaal-culturele organisaties moeten mee het debat over de vormgeving van de samenleving voeren. Het sociaal-cultureel werk als verzetsbeweging mag niet geneukt worden door het kapitalisme van de markt; op die manier kan het onderstromen doen ontstaan en nieuwe ideeën lanceren. Samenwerking tussen organisaties is daartoe een noodzaak. Samenwerking kan geleerd worden via kleinere lokale projecten en via het ontwikkelen van een gemeenschappelijke visie. De sector moet de thema’s waar mensen mee bezig zijn op de agenda zetten en politiseren. Bij een aanleiding als de film van Al Gore over klimaatsverandering zou de sector op de kar moeten springen en tot zichtbare actie komen. We moeten niet alleen procesmatig bezig zijn maar ook resultaatgericht. De nood aan zingeving bij mensen leidt dikwijls tot escapisme en vluchten in een virtuele wereld. Het vormingswerk moet er zich van bewust zijn dat identiteitsontwikkeling en zingeving in relatie staan tot maatschappelijke relevantie; politieke onpartijdigheid bestaat daarbij niet. Het sociaal-cultureel werk moet zich opnieuw bezinnen over de betekenis van emancipatorisch werken in relatie tot ‘kruispuntdenken’.

SCENARIO'S VOOR 2025?

Met het materiaal uit de inleidingen en de salons trokken de SoCiuS-begeleiders van de salons aan het werk in een 'overkoepelend metasalon' waaruit ze een aantal mogelijke evoluties distilleerden en conclusies trachtten te trekken. Jon Goubin had vooraf al dat materiaal geordend, samengebracht en uitgezet op een aantal assen. Uiteindelijk formuleerde het metasalon vier mogelijke toekomstscenario's. In het artikel "*Wachten op Godot? Scenario's voor 2025*" (p. 142) beschrijven Frank Cockx en Jon Goubin de resultaten van dit denkproces.

In de vier ontwikkelde scenario's 1) De grote wa(a)norde, een chaossscenario dat weinig waarschijnlijk werd geacht, 2) De poppenkast, waarvan elementen uit dit scenario zich nu al aftekenen, 3) Expeditie Robinson, een zeer realistisch scenario en tenslotte, 4) De thuisploeg, dat de deelnemers aan het salon ook als realistisch beschouwden, werden de kansen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk in Vlaanderen ingeschat. Voor elk scenario werd nagegaan wat er met het sociaal-cultureel volwassenenwerk zou gebeuren als het zich respectievelijk passief, reactief, proactief of innovatief zou opstellen.

Een passieve houding betekent in dit geval dat het sociaal-cultureel werk vanop de zijlijn toekijkt welke ontwikkelingen zich in de samenleving afspelen; een 'laissez faire, laissez passer' houding. Een reactieve strategie houdt in dat het sociaal-cultureel werk onmiddellijk inspeelt op de ontwikkelingen en op de gevolgen daarvan. De ontwikkelingen afwachten dus, maar direct handelen als er zich iets voordoet. Proactief handelen anticipeert op toekomstige ontwikkelingen en veranderingen terwijl innovatief handelen tracht in te grijpen op de richting van de ontwikkelingen.

EEN NIEUWE STRATEGISCHE NOTA VOOR SOCIUS

Het materiaal uit de salons en het metasalon werd tenslotte ook voorgelegd aan staf en bestuur van het steunpunt SoCiuS. Die concludeerden de onmogelijkheid voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk zoals het nu bestaat, om een antwoord te kunnen bieden op alle mogelijke uitdagingen uit die vier scenario's. SoCiuS opteerde daarom voor innovatie: actief ingrijpen om de ontwikkelingen te beïnvloeden.

Abrupt van koers of richting veranderen is echter geen optie. Net zoals we met de salons poogden een glimp op te vangen van wat er zich in de toekomst zou kunnen afspelen, keken we ook achteruit. Een werkgroep 'terugblik' evalueerde het verleden "aan de hand van een bronnenanalyse (jaarverslagen, rapporten met betrekking tot de deelname aan SoCiuS-activiteiten, de sterkte-zwakteanalyse van 2003, een klantentevredenheidsonderzoek uit 2005, een organisatiecultuurmeting en interne organisatie-bevraging) en een overzicht van gerealiseerde acties in relatie tot de gerealiseerde acties in relatie tot de

strategische en operationele doelstellingen. Sterktes en zwaktes werden nadien omgezet in een aantal verbeteringsuggesties” (‘Strategische Nota 2008-2010’, 2007).

Kiezen is echter ook verliezen. Uit de afweging van wat we wilden voortzetten en wat we als nieuw op de sporen willen zetten, ontstond de “Strategische nota 2008-2010”. SoCiuS ziet voor de rest van de beleidsperiode vijf programmalijnen en twee themalijnen. De drie eerste programmalijnen zijn een continuering van het verleden en richten zich uitdrukkelijk op het erkende sociaal-cultureel volwassenenwerk. We halen ze hier kort aan:

- “SoCiuS is het ondersteuningscentrum voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk”;
- “SoCiuS werkt aan competentiebevordering van medewerk/sters in het sociaal-cultureel volwassenenwerk”;
- “SoCiuS is het communicatie- en informatiecentrum van en voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk.”

Programmalijn vier en vijf focussen niet zozeer op organisaties maar op sociaal-culturele praktijken. Die kunnen zich ook situeren buiten de erkende of gesubsidieerde sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. We citeren hier wat uitvoeriger:

- “SoCiuS ontwikkelt zich tot een expertisecentrum inzake innovatieve sociaal-culturele praktijken (kennisverwerving en kennisdeling). Praktijken zijn het hart van het sociaal-cultureel werk. Sociaal-culturele praktijken ontwikkelen zich in het doelgericht handelen of interageren van mensen met hun omgeving, ingebed in een maatschappelijke of culturele context. Innovatieve praktijken proberen steeds weer opnieuw die maatschappelijke dynamieken te vatten en/of er op te reageren. Gezien de maatschappelijke context en uitdagingen willen we, door middel van het ontwikkelen van een gemeenschappelijke taal, toekomstgericht, de verborgen kennis die schuilgaat in en achter deze innovatieve praktijken ontsluiten om de laboratorium- en experimenteerfunctie van het sociaal-cultureel werk te stimuleren en/of te revitaliseren.
- “SoCiuS maakt de interventies en betekenis van sociaal-culturele praktijken zichtbaar. Sociaal-culturele praktijken hebben een betekenis voor individu en samenleving. Hoe ze interveniëren in de maatschappelijke realiteit en met welk resultaat, willen we op verschillende wijzen zichtbaar maken.”

Ingebouwd in die programmalijnen investeert SoCiuS ook nog in twee themalijnen:

- een themalijn rond gemeenschapsvorming en maatschappelijke activering,
- een themalijn rond diversiteit en interculturaliseren.

Een en ander wordt verder uitgewerkt in het “Jaarprogramma 2008”. Op het ogenblik dat we dit schrijven zijn strategische nota en jaarprogramma nog interne werkdokumentten. Op het moment dat u dit kunt lezen zullen beide documenten terug te vinden zijn op onze webstek, www.socius.be.

EN NU?

De toekomstverkenning die SoCiuS in de loop van 2007 uitvoerde (waarvan u het resultaat met dit cahier in handen hebt) en waarin we ook een deel van de sociaal-culturele sector betrokken, was niet zomaar een leuke oefening. Uiteindelijk resulteerde ze, zoals hierboven geschreven, in een update van het beleidsplan van SoCiuS. Als steunpunt beoogden we daarnaast, en tegelijk, de sector handvatten aan te reiken om de eigen beleidsplanning bij te sturen. U kan onze oefening en de resultaten daarvan gebruiken. U kan ze ook overdoen als u dit meer aangewezen lijkt. Daarvoor kan u een methodische leidraad vinden in het artikel van Jos Pauwels “*Toekomstscenario’s en de kunst van het ver(der)kijken*”, p. 162, het laatste artikel van dit cahier.

Tot slot willen we er nog op wijzen dat achteruitkijken (evalueren) en vooruitzien (toekomstverkenning) niet de enige instrumenten zijn om tot goede beleidsplanning te komen. Een maatschappelijke omgevingsanalyse is al even noodzakelijk voor een evenwichtige planning. SoCiuS bereidt hiertoe in de loop van 2008 een nieuwe publicatie voor.

Johan De Vriendt

Hoofdredacteur WisselWERK

(Met dank aan de collega-redactieleden, Jos Pauwels, Jon Goubin en Fred Dhont. Met dank ook aan de verslaggevers van de salons: Bea Elskens, Els Bertels, Jon Goubin, Katrijn Pauwels en Greet Rupus.)

■ NOTEN

- (1) Informatie uit de drankenkaart van de 'Mort Subite'.
- (2) De Oostenrijkse bioloog Konrad Lorenz was de grondlegger van de ethiologie, de studie van het gedrag van dieren. Hij toonde met de metafoer over de vlinder die met zijn vleugelslag aan de andere kant van de wereld een orkaan veroorzaakt, aan dat ieder gedrag soms onvoorspelbare gevolgen kan hebben.

■ ■ MEER LEZEN

BAERT, Herman, KETELSLEGERS, Bart & DE VRIENDT, Johan (2003): "Wat is een sociaal-culturele methodiek? Brussel: SoCiuS

GOUBIN, Jon & BOEY, Jo (1994): "Legitimiteit, eigenheid en opdracht van het volksontwikkelingswerk in het NU-project." In: GOUBIN, Jon (1994): "Werken aan nieuwe uitdagingen", Brussel: VCVO

LEIRMAN, Walter (1992): "Basistekst. Maatschappelijke uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk anno 1992: de netto-waarde van mens en natuur". In: WILDEMEERSCH, Danny & GOUBIN, Jon: "Het vormingswerk uitgedaagd", Mechelen: VCVO.

SCEARCE, Diana & FULTON, Katherine (2004): "What if? The art of scenario thinking for nonprofits." Emeryville (CA, USA): Global Business Network, (kan gedownload worden via www.gbn.com/ArticleDisplayServlet.srv?aid=32655, laatst geraadpleegd op 27 september 2007).

VANDEPITTE, Marc (2004): "De kloof en de uitweg. Een dwarse kijk op ontwikkelingssamenwerking". Berchem: EPO.

DEEL 1

TOEKOMSTVERKENNING

DE WERELD VAN VANDAAG EN MORGEN

)(Waar staan we in 2015?

Dirk Barrez

)(Samenvatting

Vertrekkend van de metafoor van de vlinder van Lorenz stelt de auteur dat kleine oorzaken ooit grote gevolgen kunnen hebben. Onze aarde is een onvoorstelbaar complex ecosysteem waar kleine wijzigingen uiteindelijk drastische veranderingen kunnen bewerkstelligen. "Het ruimteschip aarde" staat in brand en de economie botst steeds meer tegen de grenzen van het ecosysteem. De groei van de wereldbevolking is, bij ongewijzigd economisch gedrag, zeer belastend voor de aarde. Daarnaast verschuift het economische zwaartepunt van de wereld vooral richting Oost-Azië, wat de jacht op grondstoffen, energie en voedsel enorm versnelt. De natiestaten boeten aan gewicht in ten voordele van internationalisering, het belang van het middenveld neemt toe. De economische globalisering onder het motto liberaliseren, privatiseren en dereguleren, verhoogt de kans dat we kritische drempelwaarden overschrijden.

Ik ben geen futuroloog en wil zeker niet de indruk wekken de toekomst te kunnen voorspellen. Daarom is het misschien wijs er vooreerst op te wijzen dat onze wereld is beland in het tijdperk van chaos en globalisering.

Het is goed om al gehoord te hebben van de vlinder van Lorenz, hoe een bijna niet waarneembare vleugelslag aan de ene kant van de wereld weken later een orkaan aan de andere kant kan veroorzaken. Het is goed om weten dat kleine oorzaken meer dan ooit grote gevolgen kunnen hebben.

Het is nog beter om te beseffen dat niet-lineair gedrag en dus grotendeels onvoorspelbaarheid, de wereld veel meer beheerst dan we de voorbije eeuwen gemakshalve aannamen. Het is gemakzucht wanneer men blijft zweren bij een voorstelling van een werkelijkheid die ordelijk en voorspelbaar zou zijn. Want zo lineair is de werkelijkheid niet, of zeker niet altijd. Even erg is, voor het wetenschappelijk gemak, zowat alle variabelen als onveranderd beschouwen. Zeker economen hebben daar een handje van weg; ze redeneren bijvoorbeeld alsof de mens geen invloed uitoefent op de natuur; alsof onze economie niet binnen de grenzen van onze aarde moet opereren.

Het is best dat we begrijpen dat onze aarde een uiterst complex ecosysteem is waarin kleine wijzigingen onvermoede en drastische gevolgen kunnen hebben. We raken er toch

allemaal van doordrongen dat de mensen, die aardse bewoners, hun samenleven op uiterst complexe wijze uittekenen, een wereld waarin een klein ongeval tot een verkeersstilstand kan leiden met honderden kilometer file en waarin een incident de stroom voor miljoenen kan doen uitvallen en het leven quasi verlammen. Het is deze wereld waar in de jaren dertig het toeval besliste om CFK's in plaats van BFK's – broomfluorkoolwaterstoffen – te gebruiken voor koelkasten en spuitbussen. Pas tientallen jaar later beseffen sommigen dat die keuze het gat in de ozonlaag onherstelbaar had kunnen maken, want broom is 100 maal destructiever ten aanzien van ozon dan chloor.

Het is dan maar goed dat we inzien dat bij groeiende complexiteit het zogenaamde niet-lineaire gedrag en de onvoorspelbaarheid van systemen groter worden... dat dergelijke complexe systemen zich kenmerken door wat men noemt chaotisch gedrag.

Welkom in onze globaliserende wereld waar door die mondialisering de verwevenheid tussen alle mensen en de verstrengeling van hun verhoudingen op de meest diverse terreinen alleen maar groeit, waar dus de complexiteit hand over hand toeneemt en waar de chaostheorie alom uitnodigt om toegepast te worden.

ECOLOGISCH – ONS RUIMTESCHIP AARDE STAAT IN BRAND

De opwarming van de aarde komt eraan, de klimaatverandering is begonnen. Natuurlijk zijn er onbekenden. Zo is er de vraag met hoeveel graden de temperatuur zal stijgen? Hoe hoger de temperatuur, hoe groter de kans dat we niet-lineair gaan, chaotisch dus, dat bijvoorbeeld de Warme Golfstroom die Europa aangenaam verwent, stopt of zelfs omkeert.

Er zijn echter vooral de gevolgen waarvan we nu al zeker zijn. De neerslagpatronen veranderen, stormen en orkanen worden intenser en de zeespiegel stijgt. Of we in tientallen centimeter dan wel in meters moeten rekenen, is voorlopig onzeker. Als het Groenlands ijs zou smelten, komt het water uiteindelijk zeven meter hoger te staan; met dat van de Zuidpool erbij nog veel hoger. Zeker is ook dat vooral in nu al arme ontwikkelingslanden de landbouwopbrengsten dalen. Veel geeft aan dat we dus te maken krijgen met een verlies aan natuurlijk kapitaal en meteen ook aan welvaart en inkomen.

De biodiversiteit op onze aarde is bedreigd. Planten en dieren sterven 1000 keer sneller dan het natuurlijke ritme. Dit onvoorstelbare verlies aan natuurlijk kapitaal is een bedreiging voor de landbouw en de voedselproductie. Ons voedsel is afkomstig van plant en dier, de zogenaamde cultuurgewassen en het vee. Het spreekt vanzelf dat alles wat we vernietigen nooit meer nuttig kan zijn voor de mens. Stel u maar even voor dat de aardappel verdwenen was voor we hem konden aanplanten: de ontwikkeling van Europa zou er zo goed als zeker heel anders hebben uitgezien, en misschien waren de Europeanen

nooit zo welvarend geworden. Levensvormen beschermen is dus zoveel als investeren in de toekomst.

Onze economie botst dus meer en meer tegen de grenzen van het ecosysteem aarde en overschrijdt ze zelfs. We doorboren de pijngrenzen. Er is veel te verregaande ontbossing, immense erosie van landbouwgrond en we beheren onze watervoorraden slecht. Met de vissen gaan we zo mogelijk nog slechter om. Eind 2006 publiceert Science een ophefmakende internationale studie. Eén derde van de wereldwijde visscholen is in elkaar gestort, teruggevallen op minder dan een tiende van wat ze ooit waren op hun hoogtepunt. In klare taal, ze zijn praktisch verdwenen. Maar de slechtste boodschap moet nog volgen. Als we zo voortdoen, storten alle visvoorraden in elkaar in de loop van de volgende vijftig jaar.

De mondiale visserij illustreert als geen ander het probleem van onze gemeenschappelijke hulpbronnen. Ze zijn vrij beschikbaar, iedereen mag er vrij gebruik van maken. En iedereen gaat tewerk alsof ze onuitputtelijk zijn. Iedereen gelukkig dus? Ja, zolang we in een wereld leven waar de economie binnen de biofysische grenzen van de aarde blijft en haar draagkracht niet overschrijdt. Maar wanneer de economie overmatig groeit, en vooral wanneer ze vergeet dat ze deel uitmaakt van het ecosysteem aarde en de ecologische grenzen doorboort, komen de problemen. Steeds meer en grotere vissersboten zorgen eerst voor recordvangsten. Maar dan is snel het mooie liedje uit, niet omdat er niet genoeg boten zouden zijn, wel omdat er niet voldoende vis meer is. Doordat iedereen vrij gebruik mag maken van het gemeenschappelijke of publieke goed, in dit geval de zeeën en oceanen met hun visvoorraden, voelt niemand zich verantwoordelijk voor het instandhouden van dat goed. Het resultaat is dat iedereen er bij verliest, niemand heeft nog genoeg vis. Vandaar de tragedie van de commons ⁽¹⁾.

We kennen de ecologische uitdaging minstens sinds de jaren 70' – denk o.a. aan het Rapport van de Club van Rome – en eigenlijk al veel langer. Maar we overschrijden nu al 20 jaar, en steeds meer, de biofysische mogelijkheden van onze planeet, haar draagkracht dus. Dit is onduurzaam: we eten ons natuurlijk kapitaal op en gaan dus eigenlijk zeer antikapitalistisch te keer.

We vertonen dat gedrag met steeds meer. De wereldbevolking neemt toe van de huidige zes en een half miljard mensen naar zeven miljard tweehonderd miljoen in 2015, en wellicht zowat negen miljard in 2050. Bij ongewijzigd economisch gedrag is dit enorm belastend voor de aarde. Cruciaal hier is dat zowat een vijfde van de wereldbevolking verantwoordelijk is voor vier vijfde van de consumptie. Het is vrijwel uitsluitend bij hen dat zich de ecologische overbelasting van de planeet situeert.

Sociaal is de hoofdvraag: waar gaan we werken? Wereldwijd zijn er drie miljard mensen die werken of willen werken, want daarvan zijn er tweehonderd miljoen werkloos. Tegen 2015 komen er 430 miljoen werkzoekenden bij, dus in totaal gaat het dan om bijna 3,5 miljard mensen die werken of willen werken.

Wie met de maatstaf van het bruto nationaal product meet, komt makkelijk tot de conclusie dat de landbouw economisch niet zo belangrijk is, steeds minder zelfs. Hij staat nu nog voor amper vier procent van het wereldinkomen. Maar het Bruto Nationaal Product (BNP) is een slechte maatstaf om welvaart te meten en daarenboven is de waarde van de landbouw wereldwijd ondergewaardeerd. Nog altijd werkt ruim veertig procent van de actieve bevolking – dit is meer dan 1,3 miljard mensen – in de landbouw, die daarmee als arbeidssector nog net groter is dan de dienstensector. Die landbouw blijft ook direct of indirect de bestaansbasis en het leven van zowat drie miljard mensen, produceert voedsel voor alle mensen, levert heel wat grondstoffen, energie ook en zorgt voor nog tal van andere onschatbare diensten.

Het platteland komt echter zwaar onder druk, in de eerste plaats in de armere landen. Er is de ecologische *overshoot* die zich vertaalt in minder productieve velden, weiden, bossen en waters. Er is de onderwaardering die zich vertaalt in veel te lage vergoedingen voor al wat de landbouwers presteren. Deze economische terugval doet het leven op het platteland wereldwijd ineensinken en bedreigt het leven van twee en een half à drie miljard mensen. Elk jaar stoppen tientallen miljoenen landbouwers. Deze massale uitstoot van arbeidskracht laat zich elders hard voelen. Er treedt massale migratie op naar de steden.

De industrie en de dienstensector kunnen de vraag naar werk echter niet opvangen. Zelfs de vooral industriële groei van China is in grote mate jobless, het aantal arbeidsplaatsen neemt amper toe. Bijna overal blijken de steden niet in staat te zijn om al deze mensen werk, inkomen, behuizing, onderwijs, kortom een goed leven te bieden.

Hoeft het dan nog te verbazen dat de inkomensverdeling in de wereld ongelijk is, steeds ongelijker zelfs, zeker binnen zowat alle landen die de wereld telt?

EN WAT VERTELT DE ECONOMIE NOG MEER?

Er is een snelle verschuiving aan de gang van het economische zwaartepunt van de wereld richting Azië, vooral Oost-Azië. Dit is niet nieuw, zo is het honderden, zelfs een paar duizend jaar geweest voor 1800. Want nog in de 17de en zelfs de 18de eeuw was Europa mondiaal bekeken vooral een economisch randverschijnsel.

We maken dus de opkomst mee van zogenaamde nieuwe wereldspelers zoals vooral China en straks wellicht ook volop India. Tussen 1990 en 2004 steeg het Chinese aandeel in de wereldproductie van twee naar vier procent, in reële koopkracht gemeten is China dan zelfs al goed voor dertien procent van de mondiale koopkracht. Daarmee groeit het land naar zijn vertrouwde dimensie. Want eeuwenlang was China goed voor een klein kwart van de wereldbevolking en van de mondiale welvaart. De nieuwe wereldspelers zijn groeiende producenten maar ook groeiende consumentenmarkten. Dat verklaart deels

ook de delocalisatie van economische activiteiten, bijvoorbeeld van de elektronica-industrie, richting Oost-Azië. Bedenk ook dat als China en India het in de nabije toekomst eens zouden raken over bijvoorbeeld technologische standaarden, dan zullen zelfs de grootste industriële spelers van vandaag moeten volgen, de Microsofts, Masushita, ... Zelf al vertoont China tal van zwakheden, toch is de impact ervan bijna niet te overschatten. Die uit zich op tal van heel diverse terreinen. De snel veranderende eetcultuur richting meer vlees, vergt veel extra van de aarde. En er is de jacht op grondstoffen en energie die zich in Afrika vertaalt in een soort neoimperialisme.

Wacht ons meer of minder veiligheid? Moeilijk te zeggen. Duidelijk is wel waar de wolfs-ijzers en schietgeweren zich bevinden.

We blijven kampen met het probleem van de massavernietigingswapens.

Er is de internationalisering en zelfs bijna globalisering van terrorisme. Dit is een zware uitdaging voor en aantasting van het geweldmonopolie van rechtsstaten.

De jongste decennia zijn oorlogen vooral burgeroorlogen. Heel dikwijls hangen ze samen met de opkomst van ongecontroleerd geweld en het verschijnen van zogenaamde falende staten, vooral in Afrika.

En hoe evolueert de militaire machtsbalans en het bijhorende machtsspel tussen de Verenigde Staten en China? Welke rol spelen Rusland, Japan, India? Historische parallellen hebben maar een beperkte waarde maar de opkomst van Duitsland – en ook van Japan – die in vorige eeuw tot twee wereldoorlogen leidde, stemt tot nadenken.

Politiek boeten de natiestaten aan gewicht in. Maar denk ze vooral nog niet weg, dit is relatief, ze blijven belangrijke spelers. Let bijvoorbeeld ook op het hernieuwde belang van wereldspelers in een multipolaire wereld, de Verenigde Staten nog altijd voorop, China, Rusland (o.a. wegens energie), India ook, vergeet Japan en de Europese Unie niet... Er is ook de groeiende relevantie van regionale samenwerking, niet enkel in Europa, maar zeker ook in Azië en Latijns-Amerika. Vooral in Azië is regionale samenwerking een reëel en levenskrachtig alternatief voor een globalisering die ze daar niet zien zitten.

We komen aan op het terrein van samenleving en democratie. Daar is wereldwijd een sterke drang naar democratisering en emancipatie waar te nemen. We zien op tal van plaatsen een steeds drukker maatschappelijk middenveld en ook de internationalisering daarvan is gaande.

EN WAT IS ER VAN SAMENLEVING EN CULTUUR?

Spanning tekent zich af tussen opkomende fundamentalismen en een mondiale meerderheidsstrekking waarbij mensen uit alle culturen het omzeggens eens zijn over hun fundamentele rechten. Het spant ook rond het principe van de scheiding van staat en religie. Opvallend is dat religie vrijwel in de hele wereld maatschappelijk veel belangrijker is dan in Europa. De verhouding tussen samenleving en religie zal hernieuwde aandacht vergen.

Commercialisering en vermarkting doordringen alles. De economie treedt buiten haar oevers en koloniseert tal van andere maatschappelijke domeinen, de media bijvoorbeeld, altijd al op het scherp van commercie en cultuur maar nu bijna volledig in het commerciële bedje ziek. Of neem de universiteiten die lijden aan een heel onevenwichtig partnership met het bedrijfsleven. Woekerend contractonderzoek en patenten doen het publieke goed 'kennis' belanden in de handen van privébedrijven. Nochtans hoort wetenschappelijke kennis, en a fortiori degene die vooral met publieke middelen is verworven, publiek bezit te zijn. ⁽²⁾

Kan het anders? Natuurlijk, niet zo lang geleden heeft de Unesco nog het voorbeeld gegeven door de conventie culturele diversiteit goed te keuren zodat bijvoorbeeld Europeanen hun eigen filmproductie mogen ondersteunen. Dat is dus zoveel als zeggen: voor cultuur gelden niet de regels van de vrijhandel. Samenlevingen hebben de volledige soevereiniteit over hoe ze hun cultuurproductie organiseren.

Ik keer terug naar de economie. De jongste decennia zien we een toenemende, vooral economische globalisering onder het motto, eigenlijk een geloof: we moeten liberaliseren, privatiseren, dereguleren. Ondanks dat de negatieve gevolgen van die aanpak de jongste decennia manifest duidelijk zijn geworden, blijft dit het dominante model, het neoliberalisme of, met zijn wetenschappelijke term, het kapitalisme.

Maar even waar blijft dat de al te eenvoudige en al te lineaire recepten van liberalisering, privatisering en deregulering geen oog hebben voor de complexe realiteiten van onze wereld. Ze veroorzaken een slechte globalisering. Ecologisch loopt al te veel verkeerd tot rampzalig en we merken een versnelling van de ecologische overshoot, sociaal is er een groeiende inkomensongelijkheid, we zien hoe een werkelijk democratische besluitvorming terrein verliest en hoe de welvaartsstaat ondermijnd geraakt.

Als we deze processen ongeremd op hun beloop laten, verhogen we op onverantwoorde wijze de kans dat we kritische drempelwaarden overschrijden.

- Hoeveel temperatuurstijging kunnen we aan?
- Hoe zal de verkwisting van onze waterreserves zich laten voelen in de voedselproductie?

- Tot wanneer zullen de armen gewoon verder creperen en kunnen de rijken verder verkwisten?
- Hoe stevig zijn de grondvesten van onze staten? Hoe onmachtig zijn zij ten aanzien van de nieuwe mondiale uitdagingen?
- Vanaf wanneer begeven samenlevingen onder massale werkloosheid en ongelijkheid?
- Wat zijn de effecten van massale ecologische en economische migratie?
- Hoeveel onvrede kan de wereld verdragen? Hoeveel onverdraagzaamheid? Hoeveel geweld? Hoeveel massavernietigingswapens?
- Wat met het gebrek aan economische democratie? En de falende politieke democratie?
- Hoeveel chemische vervuiling kunnen onze gezondheid en onze samenleving aan?

Het overschrijden van elk van deze drempelwaarden kan op dat terrein leiden tot zogenaamde structuurbreuken. Misschien kunnen we de schade beperken of raken problemen toch opgelost maar het is even aannemelijk dat de wereld er op een aantal terreinen vrij gauw héél anders zou kunnen uitzien. Dan moet we ons ook de vraag durven stellen: komt er vijfhonderd jaar na de vorige geen nieuwe grote breuk aan? Want al die mogelijke structuurbreuken zullen, indien ze zich voordoen, een versterkend effect hebben op elkaar. Dan is de kans reëel dat daar grote crises van komen en dat het wereldsysteem zoals zich dat vijf eeuwen lang heeft ontwikkeld, ontrafeld raakt en uiteenvalt. Misschien zitten we zelfs al middenin die nieuwe grote breuk? Onze nazaten zullen het makkelijker kunnen vaststellen.

Intussen heeft het bedrijfsleven deze globalisering – voorlopig – het best verteed en speelt er volop op in om te groeien, te fuseren, macht en zelfs dominantie te verwerven op de markt zonder dat het rekening moet houden met mens, samenleving of milieu. Zolang de politiek en de samenleving ver achterop blijven liggen in de globaliseringsrace, heeft het bedrijfsleven het speelveld grotendeels voor zich.

Kijk naar de landbouw en de voedselproductie, daar komt de huidige globalisering – van liberalisering, privatisering en deregulering – neer op het uitleggen van de rode loper voor de agro-industrie en de grootdistributie. De landbouwers raken geplet tussen de multinationals van de inputkant – Monsanto, BASF enzovoort die hen vanuit een bijna monopoliepositie zaden, meststoffen of pesticiden leveren – en die van de outputkant – de verwerkingsbedrijven zoals Nestlé of Unilever en meer nog de distributiegiganten zoals Wal Mart's en Carrefour die een al te dominante marktmacht uitoefenen. De massa boeren die louter producent zijn zonder economische impact of macht op vlak van verwerking en/of vermarkting worden weggeblazen.

Of, om naar de vlinder van Lorenz terug te keren, hoe de gedachte van één econoom – Milton Friedman, eind 2006 overleden – het inkomen en het leven van enkele miljard wereldburgers vernietigt: ze zijn afgeschreven en tellen niet mee.

Slotbemerking: dit is de prognose, het scenario van wat meest waarschijnlijk gaat gebeuren. Niets zegt dat het ook zo moet gebeuren. Mensen en samenlevingen hebben de vrijheid om hun lot in een andere richting te duwen.

Dirk Barrez

De auteur is VRT televisiejournalist en auteur. Hij publiceert regelmatig zijn gratis elektronische PALAbrief over de problemen van onze globaliserende wereld. Abonneren kan via www.pala.be. Zie ook: www.globalsociety.be / www.dirkbarrez.be

■ NOTEN

- (1) “Tragedie van de commons”, werd zo genoemd naar de gemeenschappelijke landerijen waarop de boeren in Engeland en Schotland in de middeleeuwen hun schapen lieten grazen. Het gaat hier om een verschijnsel waarbij iedereen een bepaalde hulpbron, in dit geval de weiden, vrij kon gebruiken maar waarbij ook niemand nadenkt over de nadelige gevolgen van het eigen gedrag voor anderen.
- (2) Over de internationalisering en de commercialisering van het onderwijs is meer uitgebreid te lezen in PALAbrief 32 op www.pala.be

■ ■ MEER LEZEN

Werk van Dirk Barrez over globalisering:

“Koe 80 heeft een probleem. Boer, consument, agro-industrie en grootdistributie”, 2007, Berchem; EPO

“De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre”, Gent: Academia Press/Global Society, 2001, 4de druk, 2004

“Ik wil niet sterven aan de XXste eeuw. Over leven in de 21ste eeuw”, 1999, Roeselare: Globe

De wereld, een gebruiksaanwijzing. Globalisering voor beginners, samen met jeugdschrijfster Evelien De Vlieger, 2004, Roeselare: Globe/Jeugd en Vrede

Van hem zijn ook volgende dvd's verschenen:

“Koe nummer 80 heeft een probleem. Boer tegen landbouwindustrie”, 52', 2007

“Het Gezicht van de Honger“(42', 2001) & “Nieuwe Gezichten”(35', 2004) samen op één dvd

"Een geschiedenis van de toekomst. Waar zullen onze kinderen werken?" Het verhaal van Philips Hasselt, 40', 2005

Bestellen van deze boeken en DVD's kan bij Global Society vzw - tel. 015 43 56 96
online op www.globalsociety.be - via mail naar info@globalsociety.be

Andere Nederlandstalige interessante boeken over onze globaliserende wereld:

HERTZ, Noreena (2002): "De stille overname. De globalisering en het einde van de democratie", Amsterdam: Contact.

HOBSBAWN, Eric (1995): "Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991". Utrecht: Het Spectrum.

JONES, Peter Tom & JACOBS, Roger (2006): "Terra Incognita, Globalisering, ecologie en rechtvaardige duurzaamheid", Gent: Academia Press.

KLEIN, Naomi (2001): "No Logo", Rotterdam: Lemniscaat.

LANDES, David S. (1998): "Arm en rijk. Waarom sommige landen erg rijk zijn en andere erg arm", Utrecht: Het Spectrum.

MESTRUM, Francine (2005): "De rattenvanger van Hameln. De Wereldbank, armoede en ontwikkeling", Berchem: EPO.

STIGLITZ, Joseph (2002): "Perverse globalisering", Utrecht: Het Spectrum.

STIGLITZ, Joseph (2006): "Eerlijke globalisering", Utrecht: Het Spectrum.

VANDAELE, John (2005): "Het recht van de rijkste", Antwerpen: Houtekiet.

VANDAELE, John (2007): "De stille dood van het neoliberalisme", Mechelen: Global Society.

VAN DE VOORDE, Hugo (2005): "Het Gouden Oosten. Europa in de schaduw van Azië", Kapellen: Pelckmans

VERHOFSTADT, Dirk (2002): "Het menselijk liberalisme. Een antwoord op het antiglobalisme", Antwerpen: Houtekiet.

ENTRE'ACTE: DE KLOOF

Uit: VANDEPITTE, Marc, (2004) "De kloof en de uitweg. Een dwarse kijk op ontwikkelingssamenwerking" Met een voorwoord door Mieke Molemans, toen nog voorzitter 11.11.11. Berchem: EPO.

Het economische kader:

- Vandaag produceren de tweehonderd grootste bedrijven meer dan een derde van de totale wereldproductie.
- De multinationals controleren rechtstreeks of onrechtstreeks meer dan negentig procent van de wereldhandel.
- Deze machtsconcentratie situeert zich hoofdzakelijk in het noordelijk halfrond. Om de eigen multinationals te beschermen worden grote economische ruimtes gevormd. Voorlopig een rond de VS en een in Europa. Ook voor Azië zijn er plannen.
- Deze blokvorming vertaalt zich in handelsconflicten om de eigen markt af te scherm.
- Dat leidt op zijn beurt naar toenemende rivaliteit tussen de grootmachten.
- De programma's van het Internationaal Monetair fonds en de Wereldbank houden het Zuiden in de greep en kelderen reeds hele economieën.
- De multinationals uit het Noorden breken via de Wereldhandelsorganisatie de markten en economieën uit het zuiden open.
- In het Noorden staat de welvaartstaat onder toenemende druk.
- De kloof tussen Noord en Zuid wordt steeds groter. In 1970 bezaten de 20 % rijkste landen dertig keer zoveel als de 20 % armste landen. In 2000 is dat reeds meer dan zeventig maal zoveel.
- De financiële speculatie bereikt ongekende hoogten, brengt het hele financiële systeem in gevaar en stort regelmatig hele landen in crisis.
- Onze manier van produceren brengt een ecologische crisis met zich mee. (Zie ook het artikel van Dirk Barrez in dit cahier). Ongeveer 135 miljoen mensen lopen in de toekomst gevaar om ecologische vluchtelingen te worden.

De kloof wordt groter

- Sinds 1980 zagen een miljard armsten hun inkomen achteruitgaan. Sinds de jaren negentig zijn 54 landen armer geworden, is er in 21 landen meer honger en sterven in 14 landen meer kinderen.
- Het inkomen van de tien rijkste landen was in 1980 90 maal dat van de 10 % armste landen (China buiten beschouwing gelaten), in 1999 was dat 154 maal zoveel.
- Elk jaar komen er wereldwijd (China en Vietnam buiten beschouwing gelaten) 28 miljoen armen bij.
- Sinds 1970 is het aantal ondervoede kinderen gestegen met 20 tot 25 %.
- De afgelopen vijftien jaar verdubbelde het aantal ‘extreem armen’ in Latijns Amerika.
- Vandaag verbruikt een Afrikaan gemiddeld 20 % minder dan 25 jaar geleden.

Het welstellende Noorden?

- In de geïndustrialiseerde landen zijn meer dan 100 miljoen mensen dakloos, ten minste 37 miljoen werkloos en ongeveer 8 miljoen ondervoed.
- De VS tellen 45 miljoen armen. Zowat de helft van de zwarte bevolking leeft er in armoede. Hun levensverwachting is ongeveer dezelfde als die van China en van sommige staten in India.
- Een op de vier kinderen onder de twaalf jaar in de VS heeft honger, één op vijf volwassenen is analfabeet.
- 44 miljoen VS-burgers hebben geen ziekteverzekering, 25 miljoen geen toegang tot drinkbaar water en 750 000 burgers brengen elke nacht op straat door.
- Europa telt bijna 60 miljoen armen. De kinderarbeid in Europa loopt op tot 2 miljoen.
- Een kwart van alle Britten is arm en een op zes leeft zelfs in absolute armoede. Met de kinderen is het nog erger gesteld: 20 tot 30 % van de kinderen is arm. Groot-Brittannië scoort daarmee slechter dan landen als Turkije, Polen en Hongarije.
- Vandaag hebben anderhalf miljoen families in Groot-Brittannië niet voldoende te eten. De armoede doodt elk jaar 10 000 Britten.
- In Duitsland zijn er 6 miljoen armen. Eén op vijf buitenlanders leeft er onder de armoedrempel.

IMMIGRATIE, INTEGRATIE EN DIVERSITEIT IN TIJDEN VAN VERGRIJZING

Jan Van Bavel

)(Samenvatting

De auteur stelt vast dat Europa steeds meer en meer een immigratieregio wordt – in het verleden is dat ooit anders geweest. De vergrijzing en de daarbij horende bevolkingskrimp zullen dat proces verder aanwakkeren. Het sociaal-cultureel werk wordt steeds nadrukkelijker met etnische en culturele diversiteit geconfronteerd. De sterke economische groei en de geboortebeperking gedurende de twintigste eeuw hebben in Europa tot twee evoluties geleid. Er is vooreerst de multiculturele samenleving waarbij mensen aangetrokken worden naar economische groeipolen en, daarop inhakend, de vergrijzing van de bevolking.

Recente gebeurtenissen doen opnieuw twijfel rijzen aan de sociale cohesie van onze samenleving. Nochtans blijkt dat onze samenleving nog wel degelijk op een behoorlijke wijze functioneert, zij het natuurlijk op een andere manier dan enkele decennia geleden. Uit onderzoek blijkt heel duidelijk dat de kwaliteit van het samenleven een uiterst belangrijke invloed heeft op het welzijn en het welbevinden van individuen. Die kwaliteit van het samenleven kan bovendien bevorderd worden: door het bieden van structurele ontmoetingsmogelijkheden en het aangaan van een dialoog, over alle grenzen van verdeeldheid binnen onze samenleving heen.

In de moderne tijden is Europa veeleer een emigratie- dan een immigratieregio geweest: er trokken meer mensen weg dan er toekwamen. In de loop van de twintigste eeuw werd Europa echter steeds meer een immigratieregio (UN 2004). De vergrijzing en de daarbij horende neiging tot bevolkingskrimp zal dat proces alleen maar verder aanwakkeren. Het sociaal-culturele volwassenenwerk zal de komende jaren dan ook steeds meer met etnische en culturele diversiteit geconfronteerd worden.

Tussen nu en 2030 zullen twee omvattende maatschappelijke evoluties zich nog meer dan in het verleden doorzetten. Deze evoluties zullen zich nog meer dan tot nu toe concreet laten voelen in brede lagen van de bevolking. Ze zullen daardoor in toenemende mate de politieke agenda bepalen en aanleiding geven tot maatschappelijke spanningen en discussies. Het gaat om twee evoluties waarover binnen en buiten de sociale wetenschappen al veel inkt gevloeid is maar die het concrete sociaal-culturele volwassenenwerk in toenemende mate zullen uitdagen: enerzijds de vergrijzing en anderzijds de toename van culturele en etnische diversiteit in onze maatschappij.

Fundamenteel gaat het om twee autonome evoluties die hun eigen oorzaken hebben maar de evoluties haken ook op elkaar in en beïnvloeden elkaar. Zo is de kans groot dat de vergrijzing tot een toenemende vraag naar 'geïmporteerde' jonge arbeidskrachten zal leiden, wat mogelijk voor meer vraaggestuurde immigratie gaat zorgen. Hoe dan ook zullen de immigranten van de toekomst hun eigen cultuur mee naar hier brengen en zo dus niet alleen de etnische diversiteit verhogen maar ook nieuwe impulsen, kleuren en schakeringen aanbrengen in ons sociaal-cultureel leven. De immigranten zullen voor een groot deel van buiten Europa moeten komen, want heel Europa vergrijst en neigt naar een negatieve bevolkingsgroei.

Deze bijdrage schetst eerst de brede demografische contouren voor de komende kwarteeuw in België en Europa. Voor een deel zijn de parameters van dat demografische verhaal nu al bekend. Voor een ander deel moeten we het zo goed en zo kwaad als dat kan doen met onderbouwde speculatie. Daarna zetten we een aantal uitdagingen op een rij waaraan het sociaal-cultureel werk zich in een vergrijzende en in toenemende mate multiculturele maatschappij mag verwachten.

VERGRIJZING EN VIRTUELE BEVOLKINGSKRIMP

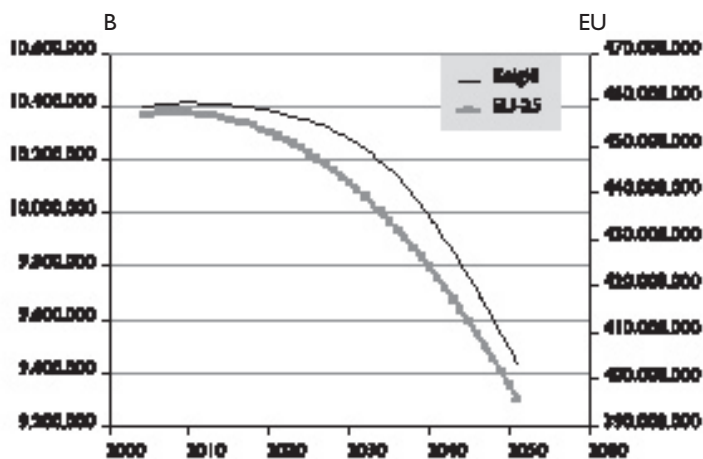
Laten we beginnen met een onrealistisch gedachte-experiment: hoe zou de bevolking van België er rond 2030 uitzien als we vanaf vandaag geen migranten meer zouden toelaten? Met andere woorden: hoe zou de bevolking er binnen een dikke twintig jaar uitzien als we het verder zouden moeten rooien met wie er nu al is, plus hun nakomelingen? Door ontgroening en vergrijzing zou de bevolking dan niet alleen gemiddeld ouder maar ook kleiner zijn geworden (zie figuur 1 p. 39). Hoeveel kleiner de bevolking precies zou zijn, dat hangt af van het gemiddelde aantal nakomelingen van de mannen en vrouwen die nu en de komende jaren aan gezinsvorming beginnen.

Een negatief bevolkingsmomentum

Maar zelfs als mannen en vrouwen de komende jaren terug heel wat meer kinderen zouden krijgen dan de huidige en voorbije generaties – en er zijn vooralsnog geen tekenen in die zin – dan nog zou de bevolking krimpen. Dat komt omdat België, net als de meeste andere Europese landen, tegenwoordig gekenmerkt wordt door een negatief bevolkingsmomentum. Dat betekent, in twee woorden uitgelegd, dat de bevolking zonder immigratie in de toekomst zou gaan krimpen, zelfs als de vruchtbaarheid terug zou stijgen tot exact het vervangingsniveau van 2,1 kinderen per vrouw. De oorzaak van het negatieve bevolkingsmomentum is dat het geboortecijfer sinds het midden van de jaren 1960, na enkele jaren van stijging tijdens de babyboom, terug aan het dalen is gegaan. Daardoor bereiken de komende jaren steeds minder mensen de vruchtbare leeftijd. Dus zelfs als die mensen terug meer kinderen zouden krijgen, dan nog zal het aantal geboorten in de toekomst

gaan dalen omdat er nu eenmaal minder vaders en moeders zijn. Momenteel ligt het aantal kinderen per vrouw – wat demografen de vruchtbaarheid noemen – met naar schatting 1,7 een stuk onder het vervangingsniveau. Dus zonder migranten zou de daling van het aantal geboorten nog sterker zijn dan te verwachten is op basis van het negatieve bevolkingsmomentum.

*Figuur 1: Evolutie van de bevolkingsomvang van België en de EU-25:
Eurostatprojectie van een denkbeeldig scenario “zonder migratie”*

Op basis van dit onrealistische gedachte-experiment kunnen we nu al twee realistische conclusies trekken. Primo: als onze bevolking de komende jaren niet gaat krimpen, dan zal dat dankzij een positief migratiesaldo zijn. Onze bevolking zal dus ofwel krimpen, ofwel een groter aandeel migranten bevatten. Ofwel allebei. Secundo: we zullen de komende jaren almaar minder kinderen met zogeheten autochtone roots in onze scholen zien. Het aandeel van de kinderen met allochtone roots zal naar verwachting toenemen. Dat zal a fortiori zo zijn wanneer we de onrealistische veronderstelling van het experiment – geen migratie – laten vallen.

Uiteraard is een scenario ‘zonder migratie’ louter denkbeeldig. Bevolkingskrimp echter is helemaal niet denkbeeldig maar nu al volop realiteit in een aantal Centraal- en Oost-Europese landen. Harde realiteit, want het gaat niet bepaald om regio's waar het goed om leven is. De bevolking krimpt er omdat jonge mensen er weg willen en de mensen die overblijven ofwel geen kinderen meer willen ofwel er geen meer kunnen krijgen omdat ze te oud zijn.

In een dichtbevolkt land als België mag bevolkingskrimp op zich misschien een aantrekkelijk perspectief lijken, een ecologische verademing zelfs, onder andere in het licht van Kyoto en andere normen. In de praktijk is bevolkingskrimp echter meestal symptomatisch

voor een diepe maatschappelijke crisis en economische malaise, zoals momenteel in Oost-Duitsland. (Bovendien is het gewicht van de consumptiepatronen in de ecologische voetafdruk veel groter dan het gewicht van de bevolkingsomvang, dus men moet van eventuele bevolkingskrimp niet al te veel ecologisch heil verwachten).

Bevolkingskrimp betekent in de praktijk meestal dat de mensen die wél nog in het betreffende gebied verblijven, het helemaal niet beter krijgen. Het betekent in realiteit helemaal niet dat werkloosheid in dergelijke gebieden verdwijnt. Integendeel: een krimpende bevolking ging tot nu toe samen met een krimpende economie die voor minder in plaats van voor meer welvaart en welzijn zorgt. Dat is geen wet van Meden en Perzen. Het hoeft misschien niet zo te zijn. Maar denken dat bevolkingskrimp zonder meer positieve effecten zou hebben op het welzijn in een land als België, is al te simplistisch. De bestaande ervaringen wijzen juist op het tegendeel.

Voor Europa als geheel, en zeker ook voor een land als België, mag voor de komende decennia verwacht worden dat de bevolking niet zal krimpen maar integendeel zal stijgen. Maar dat zal dus alleen dankzij een positief migratiesaldo zijn en dankzij het feit dat migrantenkinderen hier voor vers bloed zorgen.

Vergrijzing

Het proces van bevolkingsveroudering of vergrijzing is al sinds het einde van de negentiende eeuw aan de gang. De fundamentele oorzaak van bevolkingsveroudering was in eerste instantie de verlaging van het aantal kinderen per koppel of per vrouw. Het aantal kinderen per vrouw noemen demografen 'de vruchtbaarheid'. De daling van de vruchtbaarheid zorgde voor een daling van het aantal geboorten, wat tot ontgroening leidde en dus tot een relatief groter aandeel van de oudere bevolking. De stijging van de levensverwachting zorgde in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw veeleer voor een verjonging dan voor een veroudering van de bevolking. De winst in levensverwachting werd immers vooral geboekt door het terugdringen van de kindersterfte, waardoor er per geboorte meer kinderen in leven in de bevolking overbleven.

Stijgende levensverwachting van senioren

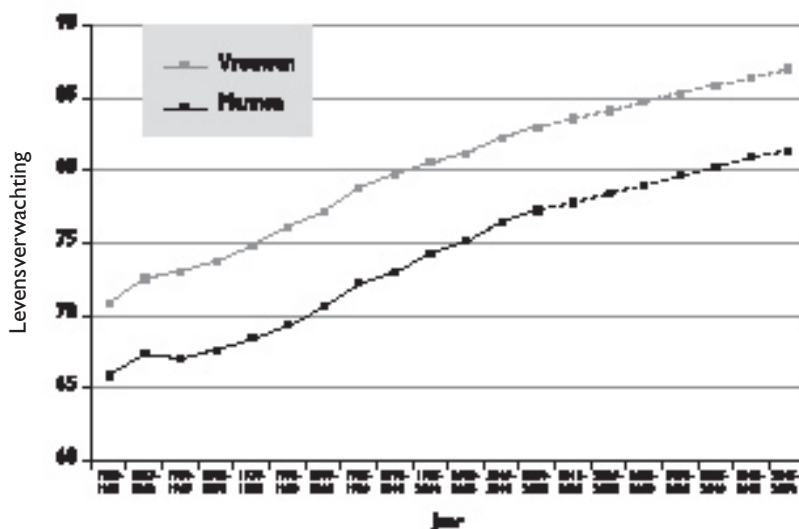
Vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw begon echter ook de levensverwachting van volwassenen en senioren aanzienlijk te verbeteren waardoor almaar meer mensen een gezegende leeftijd bereikten. De daling van de vruchtbaarheid kan niet heel veel verder meer gaan – later meer hierover – maar voor de stijging van de levensverwachting zijn er vooralsnog geen tekenen van een einde aan de trend. Daarom is de toename van de levensverwachting op gevorderde leeftijd tegenwoordig de fundamentele motor geworden van verdere vergrijzing.

De levensverwachting bij de geboorte is de voorbije decennia in ons land en in andere West-Europese landen bijna lineair blijven stijgen, van 65 à 70 jaar in de jaren 1950 tot 75 à 80 jaar tegen het jaar 2000 – voor vrouwen telkens wat meer, voor mannen wat minder. Dat is ongeveer een seizoen aan levensverwachting winst per kalenderjaar. Alle bevolkingsprognoses gaan ervan uit dat de stijging zich ook de komende decennia verder zal zetten, mogelijk met een iets trager tempo (zie figuur 2). Nochtans is de verdere stijging van de levensverwachting geen natuurwet. Ze is afhankelijk van de verdere democratisering van de hoge levensverwachting, dus van het wegwerken van sociale ongelijkheid in gezondheid en sterfte, wat op zijn beurt afhankelijk is van volgehouden inspanningen in de gezondheidszorg (Deboosere, Gadeyne en Surkyn 2007).

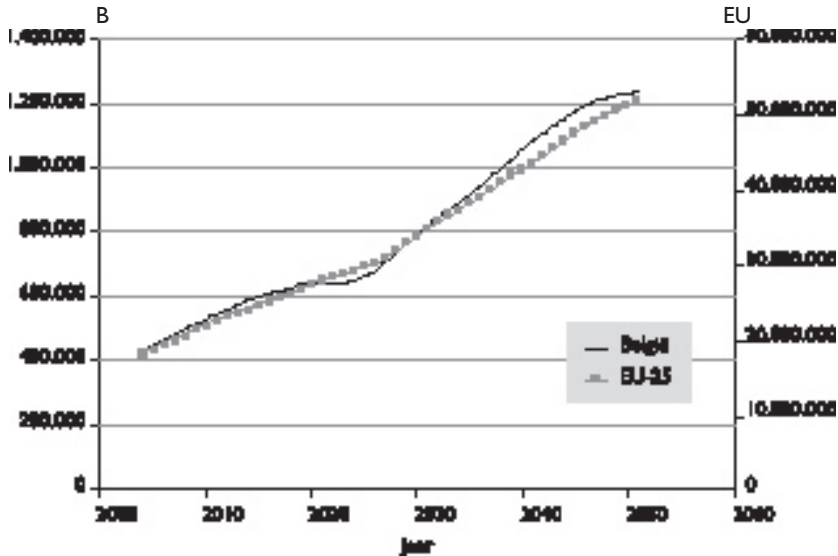
De grootste winst in levensverwachting wordt tegenwoordig geboekt bij de bejaarden. In 1970 bedroeg de gemiddelde levensverwachting voor een Belgische vrouw van 65 nog ongeveer 15 jaar. Tegenwoordig is dat bijna 20 jaar. Bij 65-jarige mannen steeg het gemiddelde nog te verwachten aantal levensjaren van 12 jaar in 1970 tot 16 jaar nu. Deze stijging van de levensverwachting bij senioren is nu al een tijdje voor een stijging van het aantal 80-plussers aan het zorgen en die stijging zal de komende jaren verder blijven duren (figuur 3). Een ruime meerderheid van de vrouwen die de voorbije decennia geboren zijn, mag op basis van de huidige sterftecijfers verwachten om minstens 80 jaar te worden.

Figuur 2: Voorbije en verwachte toekomstige evolutie van de levensverwachting bij de geboorte in België naar geslacht, 1950-2050

Bron: United Nations Population Prospects, the 2004 revision.

Figuur 3: Evolutie van de bevolking van 80 jaar en ouder in België en de EU-25, Eurostat basisscenario

Bron: Eurostat

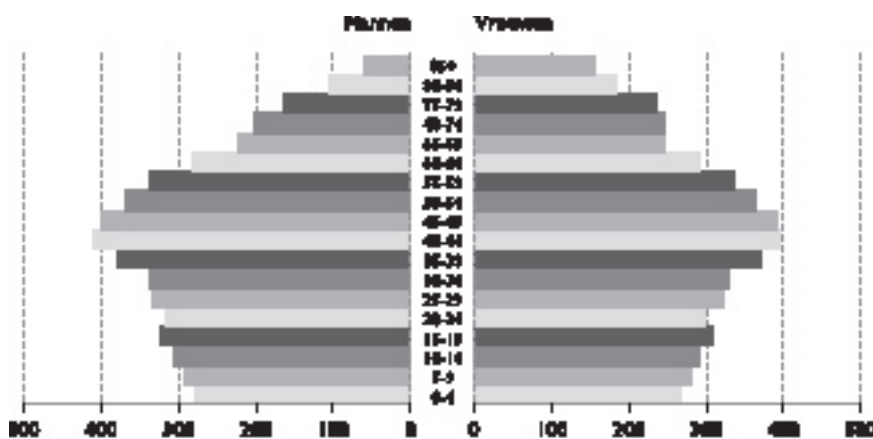
“The pig in the snake”

Waar we tussen nu en 2030 en daarna echter het meest pregnant mee geconfronteerd zullen worden, is ‘de grijze golf’. Het gaat dan om de generaties van babyboomers, geboren in de twee decennia na de Tweede Wereldoorlog, die stilaan de pensioengerechtigde leeftijd bereiken. Momenteel zijn de meest omvangrijke cohorten van de babyboom, die geboren zijn op het einde van de jaren 1950 en in het begin van de jaren 1960, zo’n 40 à 50 jaar oud. In de bevolkingspiramide zijn ze onmiddellijk te lokaliseren als een brede uitstulping in het midden (zie figuur 4). Binnen een dikke twintig jaar zullen deze geboortecohorten tussen de 60 en 70 jaar oud worden (figuur 5). De modale leeftijdscategorie zal dan naar verwachting, voor het eerst in de geschiedenis, boven de 60 jaar liggen. Dit is een sociaaldemografische situatie waar nog geen enkele maatschappij ervaring mee heeft.

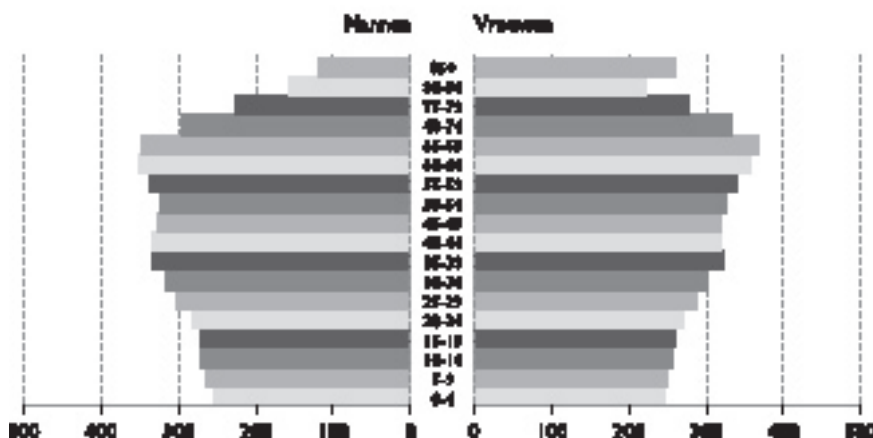
Het verouderen van de babyboomgeneraties wordt in de literatuur wel eens beschreven als het fenomeen van de “pig in the snake”, waarbij de babyboomers samen het “varken” vormen dat langzaam maar verteerd wordt in de slang van de bevolkingspiramide. Het is dit fenomeen dat de komende jaren voor de fameuze uitdaging van de vergrijzing voor onze overheidsfinanciën zal zorgen waarover terecht zoveel te doen is.

Hoewel de vergrijzing heel algemeen is, zijn er toch verschillen tussen de Belgische gewesten. Doordat de babyboom in Vlaanderen sterker was dan in Wallonië, zal de vergrijzing in het noorden van het land navenant sterker voelbaar zijn dan in het zuiden. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is ook wat vergrijzing betreft een verhaal apart. Door de relatief hoge Brusselse immigratie- en geboortecijfers heeft deze regio een veel jongere leeftijdsstructuur dan de twee andere gewesten (figuur 6).

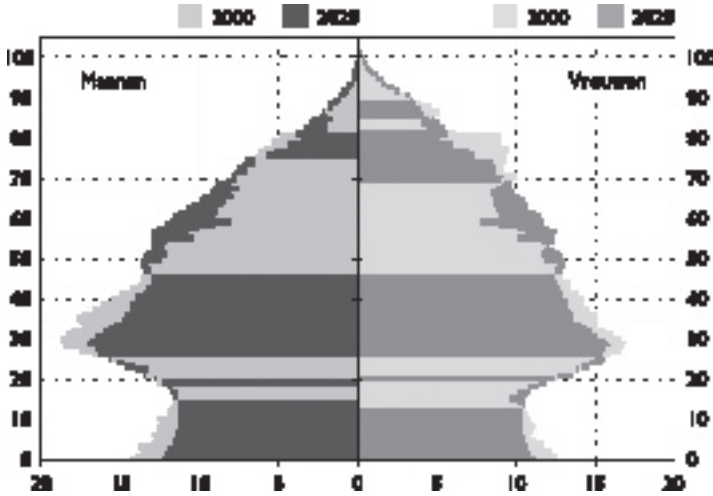
Figuur 4: Bevolkingspiramide van België anno 2007

Figuur 5: Bevolkingspiramide van België anno 2030

Figuur 6: Bevolkingspiramide van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 2000 en in 2020 volgens projecties van het NIS

De opkomst van 'éénkindgezinnen'?

Wat de komende jaren met de bovenste helft van de bevolkingspiramide gaat gebeuren, dus met het aantal 50-plussers, daarover bestaat – behoudens onvoorspelbare rampen – vrij veel zekerheid. Veel minder zekerheid is er over de onderste helft van de piramide. Op de eerste factor van onzekerheid, namelijk de toekomstige bijdrage van migratie aan de jongvolwassen bevolking op arbeidsleeftijd, gaat de volgende paragraaf uitgebreid in. Hier gaan we het eerst hebben over de basis van de bevolkingspiramide. Helemaal de onderste lagen, dus.

De breedte van de basis van de bevolkingspiramide wordt bepaald door het jaarlijkse aantal geboorten. Dat aantal wordt op zijn beurt door twee verschillende factoren bepaald: enerzijds de omvang van de huidige bevolking op vruchtbare leeftijd en anderzijds de vruchtbaarheid van die bevolking op vruchtbare leeftijd – dus het gemiddelde aantal kinderen dat volwassen mannen en vrouwen krijgen.

Die eerste factor – het aantal mensen op vruchtbare leeftijd – is voor de komende 20 jaar al voor een groot deel bekend want de toekomstige vaders en moeders zijn zelf nu al geboren. Het valt echter nog af te wachten hoe groot de bijdrage van migratie op dit vlak zal zijn. De tweede factor – de evolutie van de vruchtbaarheid – is in grote mate koffiedik kijken.

Voor zover ik weet is er geen enkele demograaf die voorspelt dat de vruchtbaarheid de komende jaren terug boven het vervangingsniveau zal liggen. (Uiteraard impliceert de

eensgezindheid onder demografen niet noodzakelijk dat hun verwachting zeker zal uitkomen). Daarvoor zouden immers onwaarschijnlijke trendbreuken nodig zijn, bijvoorbeeld in de zin van een plotsklaps terug veel minder lang uitstellen van het eerste kind en het terug populair worden van “la famille nombreuse” bij een aanzienlijk deel van de bevolking (zie bijvoorbeeld Frejka & Sardon 2004). De discussie draait dus niet rond de vraag of de vruchtbaarheid onder het vervangingsniveau zal liggen maar wel rond de vraag hoe ver ze onder die lat zal liggen.

Het scenario met de hoogste vruchtbaarheid van Eurostat gaat uit van een positieve trend naar gemiddeld 1,95 kinderen per vrouw. Het basisscenario, dat als meer realistisch beschouwd wordt, gaat uit van een stijging van het gemiddelde Europese vruchtbaarheidsniveau tot 1,70 kinderen per vrouw. Dit is ongeveer het huidige vruchtbaarheidsniveau in Vlaanderen (zie Van Bavel & Bastiaenssen 2006). Het Europese gemiddelde voor 2005 bedroeg naar schatting 1,52. De inhoudelijke en theoretische verantwoording voor de toekomstige vruchtbaarheidsscenario's valt echter nogal mager uit.

Recent werd een scenario gepubliceerd dat wél theoretisch onderbouwd is en dat een verdere daling in plaats van een lichte heropleving van de Europese vruchtbaarheid voorziet (Lutz, Skirbekk & Testa 2005). Het scenario kreeg de naam mee van “the low fertility trap hypothesis”. Kort samengevat argumenteren de auteurs dat twee sociale mechanismen mogelijk een verder drukkend effect op de vruchtbaarheid zouden kunnen hebben. Het gaat om mechanismen die doorheen opeenvolgende generaties hun effect hebben. Ten eerste groeit een groter wordend deel van de huidige generatie van jongeren op in een context van lage vruchtbaarheid. Zij voelen dat aan den lijve, hetzij doordat zij zelf in een klein gezin zijn opgegroeid (mogelijk als enig kind), hetzij omdat zij in de maatschappij waarin zij leven steeds minder kinderen en steeds meer kleine gezinnen zien. Op die manier wordt een klein gezin mogelijk voor hen een meer voor de hand liggende keuze. Momenteel stelt de meerderheid van de jongvolwassen mannen en vrouwen nog een ideale gezinsomvang van twee kinderen voorop, maar mogelijk verandert die kinderwens onder invloed van de realiteit waarin zij zijn opgegroeid.

Als dit mechanisme van toepassing is, dan zal de gewenste gezinsgrootte in de komende jaren gemiddeld kleiner worden. Er zijn voor sommige Europese regio's inderdaad al aanwijzingen dat dat het geval is (Goldstein, Lutz & Testa 2003; Testa & Grilli 2006), terwijl de kinderwens in de loop van de voorbije jaren opmerkelijk stabiel bleef. Tot nu toe lag de gemiddelde kinderwens net boven de twee kinderen. In welvaartsstaten waar volop moderne contraceptie wordt toegepast, ligt de gemiddelde feitelijke gezinsgrootte steevast onder die gemiddelde gewenste gezinsgrootte. Daarom zou op basis van dit eerste mechanisme een verdere daling van de vruchtbaarheid verwacht worden.

Het tweede mechanisme is economisch van aard en heeft te maken met het subjectieve relatieve inkomen. Dat is het inkomen zoals ervaren in verhouding tot het gewenste of

gedroomde consumptieniveau. Voor de huidige jongvolwassen generaties zou dit subjectieve relatieve inkomen in welvaartsstaten aan het dalen zijn. Bovendien verwachten de aankomende generaties van moeders en vaders dat het nog verder zal dalen. Het absolute inkomen mag dan misschien nog toenemen, het houdt geen gelijke tred meer met de toename van het gewenste consumptiepeil. Voorgaande generaties hadden nog het gevoel dat zij er in vergelijking met hun ouders op vooruit konden gaan hier in het Westen. De huidige en aankomende generaties hebben dat gevoel niet meer. Dat pessimisme vertaalt zich in verder uitstel van de stap naar het ouderschap. Dergelijk uitstel, ten slotte, leidt vaak ofwel tot definitief afstel, ofwel tot het beperken van de gezinsomvang tot één in plaats van de oorspronkelijk beoogde twee kinderen.

Deze “low fertility trap hypothesis” brengt best een aannemelijk verhaal. Dat betekent echter niet dat voor alternatieve scenario's geen even waarschijnlijk verhaal te bedenken zou zijn. Zo is het nog maar de vraag of pessimisme over het verwachte relatieve inkomen zich zal vertalen in een verlaging van de kindwens en verder uitstel van het eerste kind. Er zijn ook auteurs die beweren dat mensen in tijden van onzekerheid juist weer houvast zoeken in het gezinsleven en dat kinderen soms als een soort tegengewicht tegen onzekerheid aangevoeld worden. Bovendien kan het opgroeien in een samenleving van kleine gezinnen en weinig kinderen ook betekenen dat kinderen een schaars goed worden. Kinderen als statussymbool, als het ware. Misschien wordt het stichten van een eigen gezin juist weer ‘hip’? Het valt allemaal af te wachten, want een algemeen aanvaarde, laat staan een waterdichte theorie is er in de verste verte niet – wat sommigen ook mogen beweren.

Er is één trend waarvan iedereen wél een positief effect op de vruchtbaarheid verwacht. Het gaat om een sociaaldemografische evolutie die we in de discussie tot nu toe links lieten liggen maar die in realiteit de komende decennia alleen maar belangrijker zal worden: de te verwachten toename van migratie en het daarmee toenemende gewicht van migranten en mensen van allochtone afkomst in de bevolking van België.

MIGRATIE

De jongste jaren wordt de evolutie van onze bevolking meer en meer bepaald door migratie. Zelfs de officiële cijfers geven dat aan, terwijl we weten dat die officiële cijfers een onderschatting vormen van de werkelijke omvang van de migratie. We hebben sterke vermoedens dat veel migratie verdoken plaatsvindt en dat er veel mensen in ons land verblijven zonder dat de overheid dat officieel weet of mag weten. We weten in elk geval dat er in ons land een bloeiende clandestiene arbeidsmarkt bestaat die drijft op mensen zonder papieren (Paspalanova 2005). Maar ook los daarvan, ook als we ons tot de officiële immigratiecijfers beperken, is er sprake van een terug stijgende trend. Momenteel zijn de officiële immigratiecijfers van een vergelijkbare grootteorde als tijdens de jaren 1960.

Naoorlogse migraties en migranten in een notendop

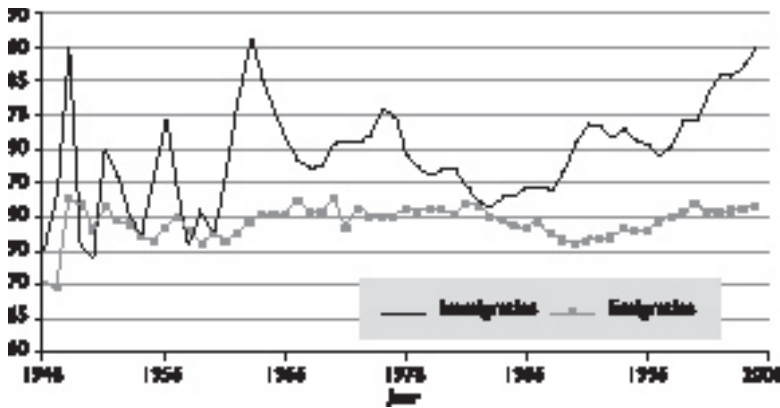
In de onmiddellijke naoorlogse periode voerde België een actief immigratiebeleid om het tekort aan arbeidskrachten op te vangen. Daartoe werden wervingskantoren opgericht, eerst in Italië (met een eerste bureau in Milaan in 1946), dan in Griekenland en Spanje en vanaf het begin van de jaren 1960 in Marokko en Turkije. Niet voor niets bereikte het internationale migratiesaldo in België zijn hoogtepunt in het midden van de 'golden sixties'. In 1974, kort na het uitbreken van de oliecrisis, werden echter een aantal wetten goedgekeurd om de migratiestromen aan banden te leggen. Tussen het midden van de jaren 1970 en het midden van de jaren 1980 daalde het aantal immigraties dan ook aanzienlijk. Een groot deel van de resterende immigratie van vreemdelingen gebeurde vanaf toen in het kader van gezinshereniging. In het begin van de jaren 1980 was het migratiesaldo echter tot bijna nul herleid (wat betekent dat er ongeveer evenveel mensen het land verlieten als er binnenkwamen).

Aan die periode van lage immigratiecijfers is nu een einde gekomen. In figuur 7 is te zien dat de officiële immigratie naar ons land sinds ongeveer het midden van de jaren 1980 terug in de lift zit en dat we nu terug ongeveer op het niveau van het midden van de jaren 1960 zitten. Niet alleen in België maar in heel wat West-Europese landen is het migratiesaldo (immigraties min emigraties) de laatste jaren terug aan het stijgen. De geregistreeerde immigratie is momenteel al, ondanks een zogezegde migratiestop in vele landen, de belangrijkste bepalende factor van de bevolkingsgroei in heel wat Europese landen. De totale geregistreeerde bevolking in de landen die lid zijn van de Raad van Europa groeide in 2004 met 2,3 miljoen mensen aan. Daarvan was 2 miljoen toe te schrijven aan een positief migratiesaldo. Er waren slechts 300 000 geboorten meer dan er sterfgevallen waren in Europa.

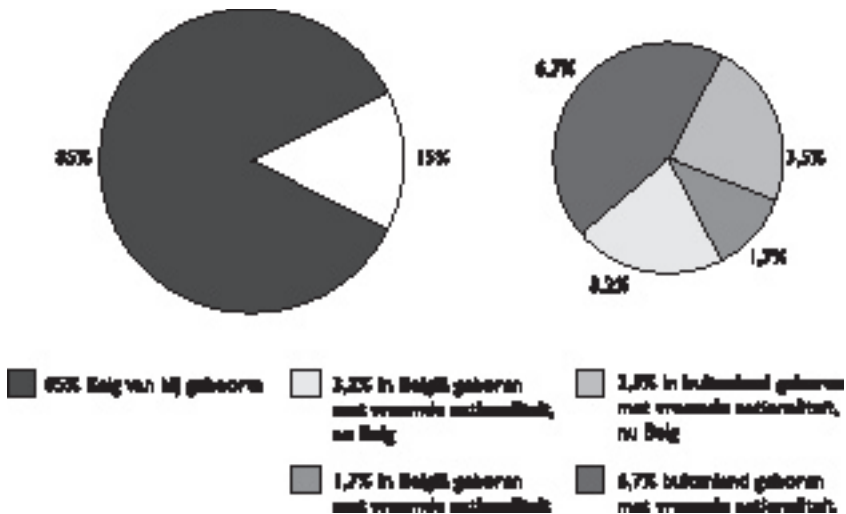
Door de wetgeving over de verwerving van de Belgische nationaliteit kan het aantal migranten in de populatie zelfs niet meer bij benadering geschat worden op basis van de bevolking met vreemde nationaliteit. Beter is het te kijken naar de geboorteplaats en naar de oorspronkelijke nationaliteit van de mensen die nu in België verblijven, dus naar de nationaliteit die zij bij hun geboorte hadden, vóór een eventuele naturalisatie. Ongeveer 85 % van de bevolking van België had van bij de geboorte de Belgische nationaliteit, dus 15 % is van vreemde oorsprong (zie figuur 8). Die 15 % of ruim anderhalf miljoen personen noemen we verder gemakshalve 'de allochtonen'. Bijna twee derde van de allochtonen is in het buitenland geboren. Dat betekent dat ongeveer één miljoen personen die officieel in ons land wonen immigrant zijn in de echte betekenis van het woord. Een derde van de allochtonen, zo'n vijfhonderdduizend personen, zijn in België geboren. Van de allochtonen die in het buitenland geboren zijn, heeft ongeveer een derde ondertussen de Belgische nationaliteit verworven. Van de allochtonen die daarentegen in België geboren zijn, is ondertussen een ruime meerderheid Belg geworden (Eggerickx, Bahri & Perrin 2006).

Het aandeel van de mensen van vreemde herkomst zal de komende jaren hoogstwaarschijnlijk nog gaan toenemen. De verwachting is immers dat de groeiende immigratietrend de komende decennia nog zal versterken, wat ook het gevoerde overheidsbeleid zal zijn. Deze verwachting stoelt op een inschatting van de zogenaamde trek- en duwfactoren. Dan gaat het respectievelijk om factoren die voor een aantrekking van migranten naar België en West-Europa zorgen aan de ene kant, en factoren die migranten motiveren om uit hun land van herkomst weg te trekken anderzijds.

Figuur 7: Internationale immigratie en emigratie, België 1946-2005

Figuur 8: Bevolking van België op 1 januari 2005 naar oorspronkelijke en huidige nationaliteit en geboorteplaats. Bron: Eggerickx, Bahri & Perrin (2006)

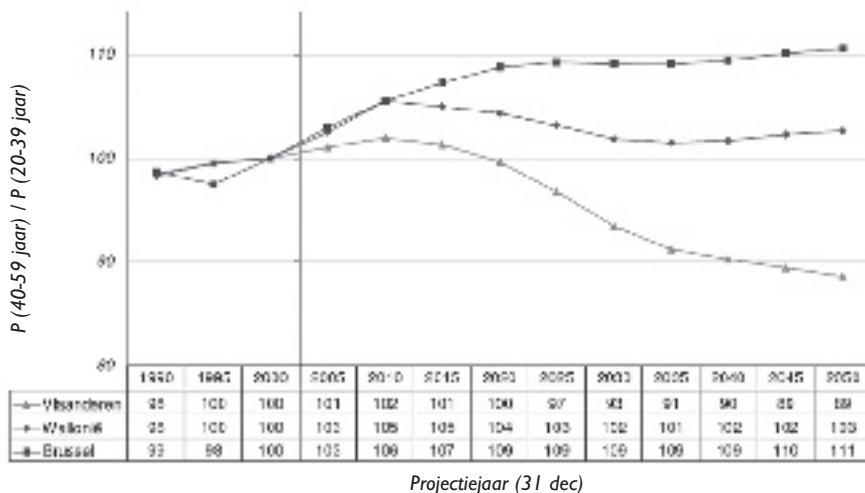
Trekfactoren

In ons land en in andere Europese landen valt het te verwachten dat de situatie op de arbeidsmarkt de komende jaren een migratie-aanzuigend effect zal hebben. Naast de louter demografische omvang van de potentiële beroepsbevolking is vooral ook de samenstelling van belang.

1. De krimp van de beroepsbevolking

Zoals gezegd is de huidige bevolking van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest jong, waardoor de bevolking op beroepsactieve leeftijd tussen nu en 2030 naar verwachting zal blijven groeien (zie figuur 9). Hier zal de uitdaging er vooral in bestaan om deze jonge, voor een groot deel allochtone, Brusselse bevolking aan het werk te krijgen. In Vlaanderen en Wallonië, daarentegen, begint de beroepsbevolking vanaf ongeveer 2010 te krimpen. Onder andere de federale Studiecommissie voor de Vergrijzing van de Hoge Raad voor de Financiën gaat er van uit dat dit tot schaarste op de arbeidsmarkt zal leiden en zo tot een structurele daling van de werkloosheid. Deze overweging wordt dan ook als een budgettair gunstig gevolg van de vergrijzing in rekening gebracht: men zou in de toekomst kunnen gaan besparen op de werkloosheidsuitkeringen. Of dat zo zal zijn, zal afhangen van de aard en de omvang van de economische groei. We kunnen alleen maar hopen dat een eventuele krimp van de beroepsbevolking niet zal leiden tot een stagnatie van de economische groei. Als dat wél zo zou zijn, dan zou het optimisme over de werkloosheidscijfers ongegrond zijn.

Figuur 9: Evolutie van de bevolking op arbeidsleeftijd (20-64 jaar) per gewest (index 2000 = 100). Bron: NIS, Bevolkingsstatistieken 1990-2000 & bevolkingsvooruitzichten 2005-2050. Overgenomen uit: Pelfrene (2005)

2. De veroudering van de beroepsbevolking

Voor de economische groei en dus voor de werkloosheidscijfers van de komende jaren zijn de eigenschappen en de samenstelling van de bevolking op actieve leeftijd belangrijker dan de loutere omvang. Ten eerste zijn de scholing en het opleidingsniveau van de beroepsbevolking van groot belang voor de economie. Ten tweede speelt ook de samenstelling van de beroepsbevolking naar leeftijd een rol.

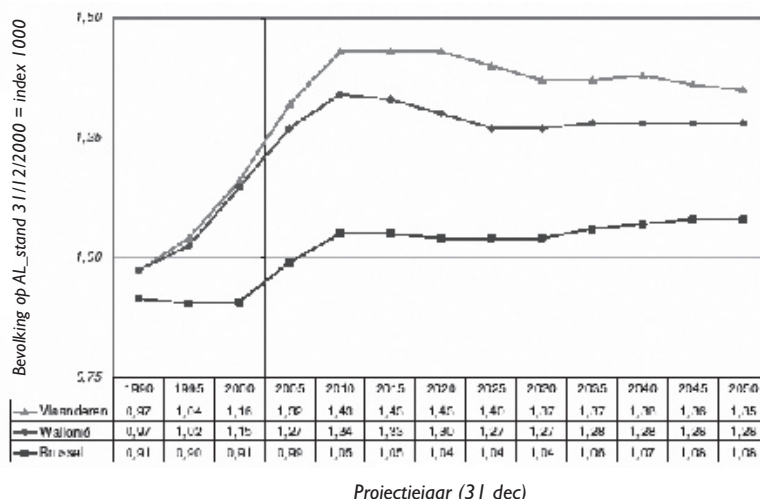
Met betrekking tot scholing en opleiding gaat de Studiecommissie voor de Vergrijzing er van uit dat de komende jaren in het onderwijs bespaard zal kunnen worden omdat er minder jongeren zullen zijn. Het is maar de vraag of dat een juiste redenering is. Onder andere het activeren van het grote aantal werkloze allochtone jongeren zou wel eens juist méér in plaats van minder investeringen in vorming en onderwijs kunnen vergen. Bovendien is de algemene participatiegraad aan het hoger onderwijs de voorbije decennia enorm toegenomen, vooral onder de jonge vrouwen. Dat is een goede zaak, alleen zijn de investeringen in het hoger onderwijs niet evenredig toegenomen. Het economische rapport van de OESO over België legde in maart 2007 nog de vinger op die wonde. De OESO stelde onder andere daarom voor om de inschrijvingsgelden te verhogen. Maar dat lijkt nu juist géén goed idee te zijn omdat het tot een selectie op grond van financiële middelen zou kunnen leiden (waarvoor men dan weer bureaucratisch gecontroleerde maar altijd fraudegevoelige beurssystemen zou moeten invoeren enzovoort). Wat er ook van aan is: de redenering dat de komende jaren in het onderwijsbudget bespaard zal kunnen worden omdat er minder jongeren zullen zijn, zou wel eens heel pervers kunnen uitdraaien. We zullen wellicht juist méér moeten gaan investeren per kop jonge grijze materie. We moeten méér investeren in 'human capital', want die vormt de voornaamste basis voor het goed draaien van onze economie. En dat is dan weer een noodzakelijke voorwaarde voor voldoende werkgelegenheid.

Ook de leeftijdssamenstelling van de beroepsbevolking speelt een rol in deze discussie. Een proces dat al een tijdje aan de gang is, is de snelle veroudering van de bevolking op arbeidsleeftijd (zie figuur 10). Nogal wat commentatoren vrezen dat die veroudering tot een verlies aan innovatief en creatief vermogen in onze economie zou kunnen leiden, terwijl onze economische groei de voorbije jaren voor een groot deel gedragen werd door creativiteit en innovatie.

Figuur 10: Veroudering bevolking op arbeidsleeftijd (40- tot 65-jarigen / 20- tot 40-jarigen)

Bron: NIS, Bevolkingsstatistieken 1990-2000 & Bevolkingsvooruitzichten 2005-2050

Overgenomen uit: Pelfrene (2005)

Of de veroudering van onze beroepsbevolking de komende jaren tot een vermindering van het creatief vermogen van onze economie zal zorgen, valt nog te bezien. Het is in elk geval een scenario waar rekening mee moet worden gehouden en waar we zo mogelijk iets moeten aan doen. In de psychologische literatuur zijn aanwijzingen te vinden dat een hogere leeftijd inderdaad, gemiddeld genomen, samengaat met een vermindering van de innovatieve vermogens. Maar diezelfde literatuur wijst ook uit dat de sociale en institutionele context een veel groter effect heeft op de ontwikkeling, het stimuleren en in stand houden van creativiteit (Simonton 2000). Als het nodige gedaan wordt om de creativiteit blijvend te stimuleren, dan is er dus reden om optimistisch te blijven over het innovatieve vermogen van een verouderende beroepsbevolking. Onderwijs en levenslang leren zullen hier van cruciaal belang zijn. Dat is opnieuw een argument tegen het simplistische idee dat de komende jaren in het onderwijs bespaard zal kunnen worden omdat er nu eenmaal minder jongeren zullen zijn.

Ofwel zal onze economie de komende jaren dus goed blijven draaien en zullen de meeste mensen in België welvarend blijven, ofwel zal de economie stagneren en zullen we aan welvaart inboeten. In het eerste geval zullen méér migranten zich aangetrokken voelen tot België en zullen de bedrijven hier ook vragende partij zijn om nieuwe krachten aan te trekken. In het tweede geval, in het scenario met een stagnerende en mogelijk zelfs krimpende economie, zal België minder migranten aantrekken. Laat ons hopen dat het eerste scenario, dat met behoud van welvaart en méér immigratie, het meest waarschijnlijke is.

3. Knelpuntberoepen

Er was de laatste tijd heel wat te doen rond de zogenaamde ‘knelpuntberoepen’. Het gaat om beroepen waarvoor heel wat vacatures open staan, waar veel vraag naar is, maar waarvoor men hier blijkbaar maar moeilijk kandidaten vindt, ondanks de al bij al toch aanzienlijke werkloosheid. Het betreft dan beroepen waarvoor hier onvoldoende mensen met de juiste scholing voorhanden zijn, of om banen die de mensen hier als vuil of om andere redenen onaangenaam ervaren en liever niet willen doen. Voor een deel stelt zich hier dus een groot probleem met betrekking tot de scholing van de hier al aanwezige werklozen en hun inschakeling in de arbeidsmarkt. Mensen van allochtone afkomst zijn duidelijk oververtegenwoordigd in die groep en prioriteit nummer één moet zijn om daar wat aan te doen. Maar zelfs als dat min of meer lukt, zullen de knelpuntberoepen ook in de toekomst nog een aantrekkingskracht uitoefenen op migranten.

Een van de sectoren die meer bepaald veel migranten zal aantrekken, is die van de gezondheids- en de bejaardenzorg. Ook hier is de inschakeling van de nu al aan aanwezige werklozen in deze sector aan de orde. Daarnaast stelt zich hier nu al het probleem dat de vraag die in West-Europa bestaat naar artsen en verplegend personeel tot tekorten aan personeel leidt in sommige ontwikkelingslanden, terwijl de noden aan gezondheidszorg in die landen doorgaans nog groter zijn (Diallo 2004; Bueno de Mesquita & Gordon 2005).

Het feit dat knelpuntberoepen en economische groei nieuwe migranten aantrekken, mag geen excuus zijn om niet te investeren in de scholing, in de vorming en in de activering van de hier al aanwezige mensen. Tot nu toe lijkt het wel alsof het beleid de allochtonen van de tweede generatie als ‘een verloren generatie’ beschouwt. Onze scholen zijn uiteraard gepokt en gemazeld door hun Belgische culturele en historische ontstaansgeschiedenis van katholieke versus vrijzinnige verzuchtingen. Het systeem is duidelijk nog niet afgestemd op de nieuwe multiculturele realiteit. Dat draagt wellicht bij tot de lage slaagcijfers op school en de hoge werkloosheidscijfers onder allochtonen.

Duwfactoren

Hoe dan ook mag men dus verwachten dat er tussen nu en 2030 méér nieuwe migranten naar hier zullen worden aangetrokken dan tot nu toe het geval was. Waar zullen die nieuwe migranten dan vandaan komen? De verwachting is dat zij in steeds mindere mate uit Centraal- en Oost-Europa zullen komen en in toenemende mate uit niet-Europese ontwikkelingslanden. Te denken valt in de eerste plaats aan Afrika.

1. Bevolkingsexplosie in Afrika en Azië

De jongste jaren waren we gewend geraakt aan een zekere instroom van mensen uit het Oosten van Europa, onder andere uit Polen, Roemenië en Rusland. Het ziet er echter naar uit dat Centraal- en Oost-Europa in de toekomst steeds minder hun zonen en dochters zullen uitsturen omdat er gewoonweg steeds minder zonen en dochters overblijven. Het

gaat immers om landen die nu al fel aan het krimpen zijn door een combinatie van lage vruchtbaarheid en hoge emigratiecijfers.

In Afrika en Azië, daarentegen, is de bevolking zeer fors aan het groeien en dat zal de komende jaren zo blijven duren. De werkgelegenheid zal in die regio's van demografische reuzen naar verwachting geen gelijke tred kunnen houden met de bevolkingsgroei. Dergelijke situatie heeft in het verleden altijd tot een verhoging van de emigratiedruk gezorgd. Daarom worden de komende jaren méér mensen uit Afrikaanse en Aziatische landen aan onze landsgrenzen verwacht.

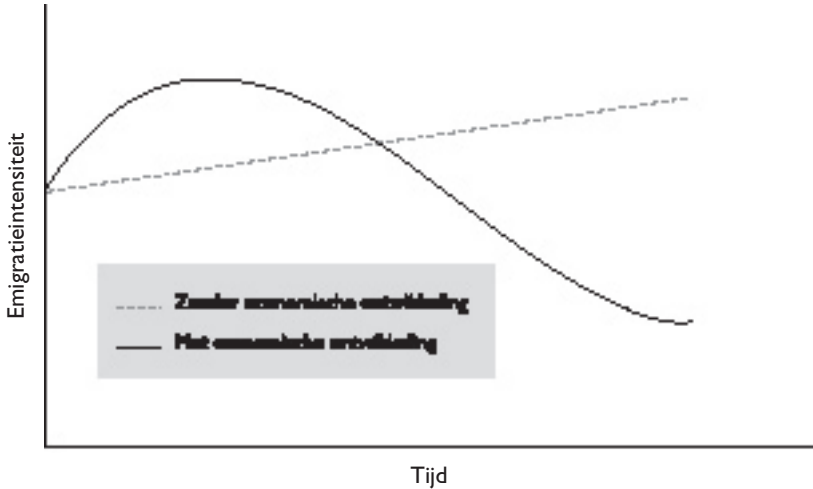
2. Economische ontwikkeling en emigratiedruk

Men hoort wel eens zeggen dat het enige wat tot een duurzame vermindering kan zorgen van de migratiedruk vanuit de arme naar de rijke landen, de economische ontwikkeling van de arme landen is. Wanneer de welvaart in de ontwikkelingslanden zou toenemen, dan zouden minder mensen gemotiveerd zijn om het land te verlaten, zo gaat de redenering.

Het valt nog maar te bezien of die redenering wel klopt. Op middellange termijn zou een stijging van het inkomen van de bevolking in de ontwikkelingslanden wellicht tot méér emigratie in plaats van minder kunnen leiden. Men mag immers niet vergeten dat aan de migratiebeweging zelf ook aanzienlijke 'reiskosten' verbonden zijn. Die kunnen heel hoog oplopen, vooral als er een moeilijke grens illegaal moet worden overgestoken en er mensensmokkelaars en valse papieren betaald moeten worden. Nu al is het niet de absolute onderklasse die naar hier probeert te migreren want die onderklasse heeft daar niet voldoende financiële middelen voor. Reis- en transportkosten zijn altijd een belangrijk struikelblok geweest die de armste mensen en families in de herkomstlanden weerhielden van migratie (UN 2004).

In dat verband stelt de theorie van de omgekeerde J-curve (zie figuur 11) dat door een verhoging van het inkomen in ontwikkelingslanden op middellange termijn voor méér mensen emigratie een haalbare optie zou worden. Zo leidt de economische ontwikkeling van China niet tot minder maar juist tot méér migratie vanuit China naar het Westen. Pas op langere termijn, als het welvaartsniveau in ontwikkelingslanden een aanzienlijk hoger niveau heeft bereikt, zouden de druk om te emigreren en de aantrekkingskracht van de rijke landen verminderen en tot een voelbare vermindering van de migratiedruk leiden. Zonder economische ontwikkeling zou de migratiedruk geleidelijk aan blijven stijgen, ook op lange termijn.

Figuur 11: Relatie tussen scenario inzake economische ontwikkeling in herkomstlanden en emigratie-intensiteit

3. Ecologische vluchtelingen

Bovenop de stroom van politieke vluchtelingen is er, wereldwijd bekeken, een stroom van ecologische vluchtelingen. Het gaat dan om mensen die hun geboortegrond verlaten omdat het er om ecologische redenen niet meer leefbaar is, bijvoorbeeld als gevolg van overexploitatie, natuurrampen of als gevolg van de opwarming van de aarde. Tot nu toe was de uitputting van landbouwgrond wellicht de meest voorkomende reden voor ecologische migratie. De Verenigde Naties verwachten dat de klimaatsverandering de komende decennia een steeds grotere rol zal gaan spelen (UNFPA 2001). Het is moeilijk te voorspellen hoe en in welke mate we dat ook in Europa zullen voelen. De combinatie met de twee vorige duwfactoren doet echter verwachten dat ook deze factor zal bijdragen tot meer migratie naar Europa.

UITDAGINGEN IN EEN ETNISCH DIVERSE, MULTICULTURELE MIGRATIEMAATSCHAPPIJ

Het is ondenkbaar dat Europa de komende decennia nieuwe immigratie zal kunnen tegenhouden, als het dat al zou willen: het Europese continent is geen eiland en de grenzen zijn langs alle kanten doordringbaar. De vraag is dus niet of er hier nieuwe migranten zullen bijkomen of niet. De vraag is onder welke omstandigheden de nieuwe migranten hier zullen samenleven met de reeds aanwezige bevolking. In descriptieve zin is ons land nu al zeer multicultureel, in die zin dat België nu al onderdak biedt aan bevolkingsgroepen van zeer diverse oorsprong en met zeer verschillende culturele tradities. Dat wordt door niemand betwist. De discussie gaat over de vraag in welke mate onze instellingen daadwerkelijk

ruimte bieden aan alle etnische groepen, over de vraag in welke mate die instellingen zich hebben aangepast aan de multiculturele realiteit en, vooral, over de vraag in welke mate zij dat méér of minder zouden moeten doen dan nu al het geval is.

Het legaliseren van migratiestromen

De uitdaging bestaat erin om hier de randvoorwaarden te creëren die het zullen mogelijk maken dat migranten hier zo veel mogelijk mee kunnen bijdragen aan de welvaart en het welzijn van de gehele bevolking. Een verstandig beleid gaat daarom uit van de realiteit van migratie en probeert die in goede banen te leiden in plaats van aan banden te leggen.

Naar aanleiding van de economische crisis besliste de Belgische regering in 1974 tot een immigratiestop. Sindsdien gebeurt een groot deel van de aangroei van de migrantenpopulatie ofwel via de procedure van de gezinshereniging, ofwel via een asielaanvraag, ofwel van meet af aan illegaal. Mensen die een asielaanvraag hebben ingediend die wordt afgewezen, belanden daarna ook vaak in de illegaliteit, namelijk wanneer zij weigeren om het grondgebied te verlaten.

De aanwezigheid van mensen zonder papieren zorgt voor vormen van economische uitbuiting die we om vele redenen niet mogen tolereren. Mensen zonder papieren vormen een erg kwetsbare groep, bijvoorbeeld op het vlak van arbeidsongevallen en gezondheidszorgen. Dat blijkt onder andere uit een onderzoek naar de zorg voor zwangere vrouwen zonder papieren in Brussel (Paspalanova 2005). Zwartwerk zorgt voor oneerlijke concurrentie met arbeid in het witte circuit en ondergraaft onze regelingen voor sociale bescherming en sociale zekerheid. Zonder het wettelijk terug mogelijk maken van arbeidsmigratie is de strijd tegen zwartwerk door mensen zonder papieren al bij voorbaat verloren.

Dat betekent natuurlijk nog niet dat het opheffen van de arbeidsmigratiestop een garantie is voor succes in die strijd. In de strijd tegen zwartwerk door mensen zonder papieren zal uiteraard méér nodig zijn dan het opheffen van de migratiestop, want de vraag naar arbeidskrachten aan illegale dumpingprijzen zal waarschijnlijk groot blijven. Niettemin is het legaliseren van de hier al aanwezige en toekomstige migranten een noodzakelijke voorwaarde om de volgende, nog veel grotere uitdaging aan te kunnen vatten.

Samenleven in diversiteit

De ervaring uit het verleden, zowel hier als in andere regio's, leert dat de integratie van migranten zelden zonder slag of stoot gaat. De multiculturele maatschappij is niet iets dat door iedereen zorgeloos en feestelijk tegemoet kan worden gezien. Maatschappelijke spanningen, in de vorm van racisme en discriminatie, wederzijdse misverstanden en onbegrip, angst en onverdraagzaamheid, horen er ook bij. Enkel de economische en culturele elite geniet doorgaans het voorrecht om de vruchten van de diversiteit als een verrijking

te kunnen omarmen. De lasten en conflicten, de strijd om schaarse goederen, die zijn vooral voor zowel de autochtone als de allochtone onderklasse. Velen associëren de multiculturele maatschappij in de eerste plaats met een verlies aan thuisgevoel “in eigen land’ ten koste van nieuwkomers die zich weigeren ‘aan te passen’.

Tot nu toe heerst in Vlaanderen, ook bij onze beleidsmakers, nog vaak de reflex dat integratie en inburgering een kwestie is van ‘zij’ die zich aan ‘ons’ moeten aanpassen. De komende jaren zullen leren dat dat een achterhaalde benadering is die ons geen oplossingen voor de samenlevingsproblemen zal aanreiken. Belangrijk is dat we onze ingesteldheid en onze instellingen afstemmen op de diversiteit in de multiculturele realiteit. Onze maatschappij moet en zal veranderen in een proces waar mensen van verschillende origine en met verschillende tradities zich aan elkaar aanpassen. Zoals altijd zullen we formele en informele regels nodig hebben om goed samen te leven en eens afgesproken zullen we manieren moeten vinden om de naleving van afgesproken regels desnoods met harde hand af te dwingen. Samenlevingen en economieën die in dat alles het best slagen, zullen de komende decennia de maatschappijen zijn die het best draaien en waar het goed is om leven.

Net zoals elders verloopt dat maatschappelijke aanpassingsproces, zoals gezegd, niet zonder slag of stoot. Vier voorbeelden naar aanleiding van recente mediaberichten illustreren en concretiseren dit. De voorbeelden bestrijken verschillende fasen uit de levensloop.

1. Het is belangrijk dat kinderen leren omgaan met diversiteit en er dus al van in het begin mee geconfronteerd worden. In dat verband zou het bijvoorbeeld een onbegrijpelijke blunder zijn wanneer een stad als Antwerpen, waarvan een groot deel van de bevolking een islamitisch geloof heeft, inderdaad moslima’s die in een stedelijke crèche werken, zou verbieden om nog langer een hoofddoek te dragen tijdens hun werk (daar is althans volgens berichtgeving in *De Morgen* van 23 maart 2007 sprake van). Het zou een blunder zijn omdat het er niet toe zal leiden dat de hoofddoek minder gedragen wordt maar wel dat er zich op korte termijn minder moslima’s aandienen om in die crèches te komen werken. Bovendien, zo stelt de sociaal agoog Michel Vandebroek (2006) van de Gentse Universiteit terecht, hebben crèches een schitterende missie: zij leren peuters van jongs af aan om met anderen om te gaan, om te delen en ruzie te maken en om die ruzie weer bij te leggen. In een crèche leren peuters wat ze gemeenschappelijk hebben met hun vriendjes en waarin ze verschillen. Bovendien zou een hoofddoekenverbod in stedelijke crèches in Antwerpen tot een verminderd aanbod van kinderopvang zorgen, waardoor de combinatie van gezin en beroepsarbeid bemoeilijkt wordt, zowel voor autochtone als voor autochtone moeders en vaders. Kortom: ook wie tegen de hoofddoek is, moet tegen een hoofddoekenverbod zijn want het werkt succesvolle integratie en inburgering van vrouwen tegen.

2. Het lager, middelbaar en hoger onderwijs is nog onvoldoende aangepast aan de nieuwe sociaal-demografische, multiculturele en multireligieuze realiteit: het is nog gepokt en gemazeld in het oude België waar het onderwijs in grote mate door katholieke religieuzen werd georganiseerd en waar de nationale of Vlaamse cultuur en geschiedenis als imaginair, gezamenlijk referentiepunt fungeerde. Geen wonder dat vele nieuwe Belgen, met een heel andere religieuze en historische achtergrond, zich daar helemaal niet of toch niet helemaal in thuis voelen. Uit onderzoek blijkt al jaren dat allochtonen het minder goed doen op school dan autochtonen. De achterstand begint trouwens al op te lopen in het lager onderwijs en wellicht nog daarvóór (zie recent nog Duquet e.a. 2006). Voor een deel kan dit verklaard worden door sociaal-economische factoren: allochtone schoollopers komen meestal uit de economisch minder gegoede klassen. Voor een ander deel heeft het te maken met de uiteenlopende culturele referentiekaders van de school en die van de jongeren. Het economische en het culturele hangen overigens samen: kansarmen en mensen uit minder gegoede sociale klassen hanteren vaak andere culturele referentiekaders dan de kansrijken uit de burgerij. Het is de cultuur van die laatsten die regeert op school.

Bij allochtonen komt er bovenop die economisch-culturele kloof met de school dus nog een etnische en religieuze kloof bij. Kinderen van minder gegoede, allochtone ouders lopen vaak noodgedwongen school in instellingen die helemaal nog niet op multiculturaliteit zijn ingesteld. Ze treffen er leraars en leraressen die ondanks goede bedoelingen en grote inspanningen in de verste verte geen voeling hebben met de dagelijkse leefwereld en culturele achtergrond van hun jongens en meisjes. Demotivatie (zowel bij jongeren als bij hun ouders), taalachterstand en afkomst uit een laaggeschoolde thuis: deze combinatie vormt noch min noch meer dan een garantie voor lage slaagcijfers (Ouali 2005). Het goede nieuws is dat aan die demotivatie en aan die taalachterstand gewerkt kan worden. Maar nogmaals: daarvoor zullen investeringen in vorming en onderwijs nodig zijn en zullen de tewerkstellingskansen van allochtonen moeten verbeteren.

De Vlaamse overheid is zich van het probleem en de opdracht bewust en probeert er wat aan te doen, zowel in Vlaanderen als in Brussel (zie bijvoorbeeld de diversiteitswebsite van het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, <http://www.ond.vlaanderen.be/diversiteit/> en zie het standpunt van Vlaams Minister van Onderwijs Vandenbroucke (2007)). Tot nu toe laat merkbare verbetering echter nog op zich wachten. De slaagcijfers laten nog verre van beterschap zien en allochtone Vlamingen laten horen dat ze zich een vreemde blijven voelen in het Vlaamse onderwijs. Zo getuigt een Vlaamse student in De Standaard van 23 maart 2007 over zijn eigen ervaring dat ons onderwijs nog maar weinig efficiënt inspeelt op de multiculturele realiteit: "Zou het misschien een klein beetje kunnen dat het Vlaamse onderwijs, dat ongetwijfeld een zeer goed onderwijs is voor de modale Vlaming, een minder goed onderwijs is voor iedere doelgroep die wat afwijking vertoont?" Een van de redenen waarom

allochtonen zich op school maar matig aangesproken voelen, is dat er impliciet nog heel sterk van oude, haast negentiende-eeuwse, volksnationalistische culturele schema's wordt uitgegaan. Zo blijven sommigen hameren op het belang van kennis van de nationale geschiedenis, terwijl de natiestaat dood is en binnenkort wordt begraven. In de hedendaagse globale maatschappij moet het geschiedenisonderwijs grondig opengetrokken worden. Aan dat soort van zaken moet allemaal verder gewerkt worden terwijl we ons realiseren dat het tijd vraagt om resultaat te zien. We moeten aan de verleiding weerstaan om morgen (of vóór de volgende verkiezingen) al een grote omslag te verwachten.

3. In het bedrijfsleven zullen het die bedrijven zijn die het best omkunnem met diversiteit die in de toekomst het meest performant zullen zijn, want zij zullen de juiste vrouw of man op de juiste plaats kunnen inzetten. Net zoals het die voetbalploegen zullen zijn die op de meest verstandige manier rekening houden met diversiteit onder de voetbalvedetten die het meest competitief zullen zijn. Niet gewoon passieve tolerantie van maar een verstandig actief omgaan met diversiteit zal een noodzakelijke voorwaarde zijn om economische groei en bloei in de toekomst mogelijk te maken. En een goed draaiende economie vormt een absolute voorwaarde om onze pensioenen, de gezondheidszorg en andere welzijnsvoorzieningen betaalbaar te houden.

4. In de komende grijze golf van de babyboomgeneratie is de autochtone bevolking nog oververtegenwoordigd. Van de totale huidige Belgische bevolking heeft ongeveer 85 % al van bij de geboorte de Belgische nationaliteit (Eggerickx, Bahri & Perrin 2006), terwijl dat bij de 55-plussers 95 % is (Lodewijckx 2007). Dat komt dus neer op 15 % allochtonen in de totale bevolking en slechts 5 % bij de senioren. Het samenleven van de verouderende autochtone bevolking met de veel jongere allochtone bevolking zal waarschijnlijk vaak met wederzijdse misverstanden, met angst en wantrouwen en vooroordelen gepaard gaan. Maar gelukkig is angst geen onvermijdelijk gevolg van het multicultureel samenleven van autochtone ouderen met allochtone jongeren. Bejaarde autochtonen hebben misschien schrik van 'de vreemdelingen' of 'de moslims' of 'de Marokkaanse jongeren' die op straat rondhangen. Bejaarde mensen hebben echter geen schrik van de jonge Marokkaanse winkelier om de hoek die er eindelijk voor zorgt dat er weer een buurtwinkelje is. Ze hebben evenmin schrik van de jonge Marokkaanse verpleegster, ook al draagt ze een hoofddoek en is ze een zelfbewuste en overtuigde Moslima.

De rust- en verzorgingstehuizen voor bejaarden mogen de komende jaren steeds meer instroom van allochtonen verwachten (zie Lodewijckx 2007). Zowel het aandeel als het aantal allochtone bejaarden zal immers sterk gaan toenemen, niet alleen door de veroudering van de hier al aanwezige allochtonen maar ook doordat de nieuwe immigranten van de voorbije jaren meer dan voorheen op gevorderde leeftijd toekwamen (Eggerickx, Bahri & Perrin 2006). De immigratie van al dan niet zorgbehoevende

ouderen is de jongste tien jaar verdubbeld. Deze immigratie gebeurt meestal in het wettelijke kader van de gezinshereniging.

Volgens een onderzoek van prof. Anja Declercq van de K.U.Leuven zijn ook onze rusthuizen nog onvoldoende ingesteld op een multiculturele bevolking. De Vlaamse rusthuizen bedienden tot nu toe een grotendeels katholieke, autochtone populatie. Of men dat nu graag wil of niet: de directies van rusthuizen zullen de komende jaren geconfronteerd worden met vragen als: moet er een moskee komen voor islamitische bejaarden? Kan een varkenskoteletje nog of moet er halalvoeding worden geserveerd? Kunnen er al dan niet schotelantennes geïnstalleerd worden zodat een grootmoeder haar favoriete Turkse soap kan blijven volgen? Overigens ligt het onderbrengen van ouders in een bejaardentehuis bij vele nieuwe Belgen moeilijker dan bij oude Belgen. Niettemin is de situatie noodgedwongen, onder druk van het werk en de andere verplichtingen van de hedendaagse maatschappij, aan het keren en brengen steeds meer allochtonen hun grootouders naar een rust- en verzorgingstehuis.

BESLUIT

Men hoeft het dus niet ver te zoeken: leren samenleven in diversiteit, dat is dé voorspelbare uitdaging voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk van de toekomst. Samenleven in welvaart en welzijn zal er niet komen dankzij het organiseren van theebransjes. Die les hebben we ondertussen al lang geleerd. Het terugdringen van de werkloosheid door het activeren van allochtonen zal even belangrijk zijn als het integreren van de ramadan in onze maatschappij. Het staat in de sterren geschreven: in de toekomst zullen er nog meer migranten naar hier komen dan er nu al gekomen zijn, en zij zullen meestal van niet-Europese oorsprong zijn. De uitdaging bestaat er in om er voor te zorgen dat die immigranten hier voor méér welvaart en welzijn zorgen voor iedereen. Dat kan door het menselijk kapitaal dat zij vertegenwoordigen ten volle te ontwikkelen, optimaal in te zetten en te benutten. Dat impliceert onder andere dat er de komende jaren nog méér, en niet minder, in onderwijs en vorming geïnvesteerd zal moeten worden.

In Europa is samenleven in diversiteit echter maar haalbaar als we kunnen uitgaan van een aantal wettelijk verankerde basiswaarden waar niet aan getornd kan worden en die dus niet vatbaar zijn voor enig cultuurrelativisme. Het gaat dan over waarden als de vrijheid van meningsuiting, de scheiding van kerk en staat en de gelijkwaardigheid van ieder individu (ongeacht het geslacht en de seksuele voorkeur) en andere waarden uit het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Op grond van het EVRM is discriminatie van homo's, bijvoorbeeld, totaal uit den boze, of die nu religieus geïnspireerd is (katholiek of islam) dan wel op een andere ideologie (bijvoorbeeld het fascisme). De nodige wetgeving is er dus al, nu de toepassing nog.

We mogen overigens niet in de val trappen om cultuur en culturele verschillen te gaan verabsoluteren en te gaan uitroepen tot allesbepalende factor, ook al bestaat bij het begin van de 21ste eeuw een heel sterke neiging in die zin. Zo hoort men tegenwoordig vaak allerlei onzin over een zogenaamd groot verschil tussen ‘de joods-christelijke traditie’ aan de ene kant en de traditie van de islam aan de andere kant. Dat verschil wordt bijvoorbeeld vaak aangehaald als argument tegen het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie. Natuurlijk zijn er verschillen, maar de verschillen tussen vormen van jodendom en christendom zijn minstens even groot als die tussen vormen van christendom en islam. Orthodoxe vormen van islam en orthodoxe vormen van katholicisme hebben opvallend veel met elkaar gemeen: afkeer van homofilie, bijvoorbeeld, of een onderdrukkende visie op de rol van vrouwen.

Veruit de meeste samenlevingsproblemen komen voort uit het feit dat sommigen het goed hebben en anderen niet en uit het feit dat de rijken het voor het zeggen hebben en de armen niet. Culturele verschillen worden dan gemakkelijk uitvergroot of zelfs gemanipuleerd om bepaalde belangen te bedienen, om dit of dat te legitimeren of om deze of gene actie te verantwoorden. We moeten wat cultuur betreft terug meer oog proberen te krijgen voor wat ons bindt in plaats van ons eeuwig blind te staren op wat ons scheidt. De diversiteit kan en mag niet ontkend, maar moet ook niet overdreven worden. Het zijn niet toevallig de niet-tolerante Vlaams-nationalistische racisten aan de ene kant en fundamentalistische moslimleiders aan de andere kant die goede contacten tussen verschillende culturen allesbehalve aanmoedigen. Voor beide groepen is de diversiteit zo radicaal dat migratie, openheid en kosmopolitisme gelijk staan aan ontworteling.

Jan Van Bavel

Professor demografie en kwantitatieve onderzoeksmethoden aan de Vrije Universiteit Brussel. Hij doet vooral onderzoek naar oorzaken en gevolgen van de daling van de vruchtbaarheid in Europa vanaf de 19de eeuw tot nu.

■ MEER LEZEN

BUENO DE MESQUITA, J. & GORDON, M. (2005): “The international migration of health workers: a human rights analysis”. London: Medact.

DEBOOSERE, P., GADEYNE, S. & SURKYN J. (2007): “Demografie van de gezondheid in Vlaanderen 1975-2005”. In: B. Cantillon, K. Van den Bosch, & S. Lefebure (red.), *Ouderen in Vlaanderen 1975-2005. Een terugblik in de toekomst*. pp. 43-78. Leuven/Voorburg: Acco.

DIALLO, Khassoum (2004): “Data on the migration of health-care workers: sources, uses, and challenges” *Bulletin of the World Health Organization*, 82(8), 601-607.

- DUQUET, N., GLORIEUX, I.; LAURIJSSEN, I. & VAN DORSSELAER, Y. (2006): "Wit krijgt schrijft beter. Schoolloopbanen van allochtone jongeren in beeld." Antwerpen: Garant.
- EGGERICKX, T., BAHRI, A. & PERRIN, N. (2006): "Migrations internationales et populations d'origine étrangère". *Approches statistiques et démographique*. Brussel: Initiative Charles Ullens/Consortium Interuniversitaire sur l'Immigration et l'Intégration/Fondation Roi Baudoin.
- FREJKA, T. & SARDON, J.-P. (2004): "Childbearing trends and prospects in low-fertility countries. A cohort analysis." Dordrecht: Kluwer. (*European Studies of Population*, 13).
- GOLDSTEIN, J., LUTZ, W. & TESTA, M. R. (2003): "The emergence of sub-replacement family size ideals in Europe", In: *Population Research and Policy Review*, 22(5-6), 479-496.
- LODEWIJCKX, E. (2007): "Ouderen van vreemde herkomst in het Vlaamse Gewest. Origine, sociaaldemografische kenmerken en samenstelling van hun huishouden." Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- LUTZ, W., SKIRBEKK, V. & TESTA, M. R. (2005): "The low fertility trap hypothesis: forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe". Vienna: Vienna Institute of Demography. (*European Demographic Research Papers*, 2005 no. 4).
- OUALI, N. (2005): "Onderwijs en etnische minderheden in Brussel", In: M. Swyngedouw, P. Delwit, & A. Rea (red.), *Culturele diversiteit en samenleven in Brussel en België*. pp. 37-55. Leuven/Voorburg: Acco.
- PASPALANOVA, M. (2005): "Migranten zonder papier in Brussel". In: M. Swyngedouw, P. Delwit, & A. Rea (red.), *Culturele diversiteit en samenleven in Brussel en België*. pp. 83-96. Leuven: Acco.
- PELFRENE, E. (2005): "Ontgroening en vergrijzing in Vlaanderen 1990-2050". Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie Planning en Statistiek.
- SIMONTON, D. K. (2000): "Creativity. Cognitive, personal, developmental, and social aspects", In: *American Psychologist*, 55(1), 151-158.
- TESTA, M. R. & GRILLI, L. (2006): "The effects of childbearing regional contexts on ideal family size in Europe: a multilevel analysis" In: *Population - English Edition*, 61(1-2), 109-138.
- UN DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS (2004): "World Economic and Social Survey 2004. International migration." New York: United Nations.
- UNFPA (2001): "Footprints and milestones: population and environmental change. (The State of World Population 2001)". New York: United Nations.
- VAN BAVEL, J. & Bastiaenssen, V. (2006): "De evolutie van de vruchtbaarheid in het Vlaamse Gewest tussen 2001 en 2005". Brussel: Interface Demography, VUB. (ID Working Paper 2006-1)
- VANDENBROECK, Michel (2006): "Respect voor diversiteit. Economische, educatieve en sociale aspecten van kinderopvang." Lezing gegeven op het colloquium van het Centrum voor Ervaringsgericht Onderwijs, 'Draagkracht Geven'. Uitkomst voor de toekomst. Antwerpen, 21-22 april 2006.
- VANDENBROUCKE, Frank (2007): "Geen diversiteit zonder inspanning", opiniebijdrage in *De Standaard*, 26 maart 2007, p. 20.

INDIVIDUALISME EN KOSMOPOLITISME

Dirk Verhofstadt

) Samenvatting

De auteur ziet twee grote tendensen die de toekomst vorm zullen geven. Een toename van het individualisme, hier begrepen als de mogelijkheid van elke mens om zelf invulling te geven aan zijn of haar levensplan zal leiden tot toename van solidariteit. ‘Empowering’ van mensen is daarbij zeer belangrijk. Anderzijds is er een toename van het kosmopolitisme als ethische houding van verbondenheid met de mensheid. Dat kosmopolitisme leidt tot een autonome ethiek gebaseerd op universele mensenrechten; het brengt eveneens het inzicht bij dat wij allen verplichtingen hebben ten aanzien van de anderen van de rest van de wereld.

(Dit artikel is de neerslag van de inleiding gegeven door Dirk Verhofstadt op het SoCiuS-salon rond toekomstverkenning op 27 maart 2007 met als thema “Breuk- en bindingslijnen anno 2025. Over demografische en sociale stratificatie”. Ingrid Matthijs schreef de inleiding uit en Johan De Vriendt bewerkte ze. Het eindresultaat werd door de auteur gesuperviseerd).

De komende jaren en decennia zullen twee tendensen belangrijk worden. Het gaat om een toename van het individualisme en van het kosmopolitisme. Dat laatste betekent niet hetzelfde als globalisering maar daarover verder meer. Het is moeilijk om te voorspellen wat er de komende decennia zal gebeuren. Alles verloopt zo snel dat voorspelde trends al snel achterhaald kunnen worden. Maar van één zaak ben ik zeker: het individualisme en kosmopolitisme zullen toenemen. Niet alleen omdat ik het hoop, maar vooral omdat het moet. Omdat het twee tendensen zijn die sporen met de behoefte aan menselijke waardigheid en rechtvaardigheid. Omdat ze in het verlengde liggen van de Verlichtingsidealen. Omdat ze ervoor kunnen zorgen dat onze planeet leefbaar blijft.

INDIVIDUALISME

Al jaren staat het individualisme onder druk, de laatste jaren steeds feller. Door nogal wat mensen wordt dat individualisme beschouwd of gelijkgesteld met egoïsme. In dit artikel wil ik duidelijk maken dat egoïsme niets te maken heeft met individualisme. Individualisme is een positief begrip waarmee het sociaal-cultureel werk in de toekomst meer en meer rekening moet houden. Het houdt in dat elke mens, in welke omstandigheden hij of zij ook leeft, zoveel mogelijk invulling kan geven aan zijn of haar levensplan. Iedere mens kan zelf beslissen om te trouwen of om dat niet te doen, om wel of niet kinderen te krijgen, om

het beroep uit te oefenen dat men zelf wil, om te wonen waar hij of zij wil... Hiermee wil ik niet zeggen dat die keuzes ooit maximaal kunnen ingevuld worden, wel dat de mogelijkheden om ze zo maximaal als mogelijk in te vullen, in de loop van de geschiedenis steeds groter werden.

Mirandola en Kant

Een van de eersten die over het individualisme sprak was de Renaissancefilosoof Giovanni Pico della Mirandola. In zijn boek 'Over de waardigheid van de mens' had hij het over "de mens als zijn eigen schepper, die zichzelf kan verheffen tot het meest goddelijke of zichzelf kan verlagen tot het meest dierlijke". Dat was een ongelooflijke breuk met het toenmalige denken waarin het individu niet van tel was. Dat individu was opgegroeid in een bepaalde klasse, in bepaalde omstandigheden of afkomst. Het was een evidentie dat een persoon in diezelfde klasse en omstandigheden zou blijven leven: lijfeigenen bleven lijfeigenen, koningskinderen bleven koningskinderen. Mirandola ging daar met zijn ideeën tegenin. Hij werd voor deze denkbeelden in 1486 veroordeeld door de paus.

Die tendens tot individualisme nam steeds maar toe en kende een filosofische ondersteuning in de periode van de Verlichting met als voornaamste figuur Immanuel Kant. In twee woorden drukte hij uit wat hij wilde zeggen: "*sapere aude*", "durf je van je eigen verstand te bedienen." Dat was toen een zeer revolutionaire gedachte. Hij voegde daar nog iets aan toe, misschien wel het meest cruciale punt in het individualisme; hij stelde in een afgeleide van zijn categorisch imperatief ⁽¹⁾ dat de mens steeds moet beschouwd worden als een doel op zich en niet als een middel.

Ups en downs van het individualisme

Met vele ups en downs zien we dat het individualisme in de loop van de geschiedenis steeds groeit. Het neemt echter niet toe in een mooie rechte lijn; het neemt toe met vallen en opstaan. Vooral de twintigste eeuw toont dat aan. In de eerste plaats was er het eng nationalisme tijdens de eerste wereldoorlog waarbij vele miljoenen mensen werden geofferd voor het veroveren van een morzel grond voor het vader- of moederland. Het tweede voorbeeld is het communisme waarbij de mens als een ding werd beschouwd, 'iets' dat men kan in- of uitschakelen in functie van het beeld van de partij over de ideale staat. Trotski heeft dat op een bijzonder scherpe en gruwelijke manier uitgedrukt: "mensen zijn als mest op de velden van de toekomst". Dat toont goed aan dat de mens op zich voor hen van geen tel was. Dat zagen we ook onder het fascisme waar men onderscheid maakte tussen twee soorten mensen: Übermensen en Untermensen, waarbij ze ook behandeld werden als middel en niet als een doel op zich. Ik denk dan niet alleen aan de uitroeiing van Joden maar ook van geestelijk en mentaal gehandicapten, Getuigen van Jehova, homoseksuelen, zigeuners, andersdenkenden, enzovoort.

Er is ook een vierde vorm van terugval van het individualisme waar we iets langer blijven

bij stil staan. Het religieus fanatisme is niet iets wat we alleen in de 20ste eeuw kenden maar dat zich de ganse geschiedenis door manifesteerde en wat de laatste jaren opnieuw in opmars is. Het orthodox religieuze denken grijpt naar de Waarheid met de, volgens hen, grote W; de vaste 'Waarheid' van heilige teksten waaraan de mens zich moet onderwerpen. We zien dat in het christendom, vooral in de Verenigde Staten met een oprukkende Moral Majority, conservatieve groeperingen zoals de 'Promise Keepers' ⁽²⁾, dominionisten ⁽³⁾ en andere christelijke nationalistes. We zien dat in het orthodoxe jodendom maar ook bij de orthodoxe islam. Daar zal ik verder nog voorbeelden van geven. Ook in onze eigen gemeenschap zien we groepen radicale moslims die de mens niet zien als een doel maar als een middel.

Ondanks de zware klappen die het individualisme kreeg in de loop van de geschiedenis en in het bijzonder tijdens de 20ste eeuw, is die tendens naar individualisme steeds gegroeid. Het meest concrete voorbeeld om dat wat aanschouwelijk te maken, is 'mei '68' geweest. 'Mei '68' is een begrip om een ganse periode uit te leggen waarin mensen opstonden tegenover onderdrukkende hiërarchieën, autoriteiten en gezagsstructuren. Het is niet toevallig dat we in die periode de strijd zien tegen de segregatie van de zwarten in de Verenigde Staten, de strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika, de strijd voor de vrouwenrechten die in die periode een heel belangrijke doorbraak kende en resultaten boekte. Nadien ontstond de homobeweging en nog vele andere emancipatiebewegingen.

Al die bewegingen kwamen telkens neer op individualisme, namelijk het feit dat de zwarten in de Verenigde Staten, de zwarten in Zuid-Afrika, de vrouwen of de anders geaarden zelf invulling kunnen geven aan hun levensplan en dat ze niet langer afhankelijk waren van bepaalde ethische, religieuze, culturele, nationalistische groepsnormen die bepaalden hoe ze moesten leven.

Vandaag zien we dat het individualisme opnieuw onder druk staat. Het staat onder druk van onder meer neomarxisten en antiglobalisten die vinden dat de vrijheid van het individu te groot is geworden; dat de gemeenschap opnieuw belangrijker moet worden dan het individu. Het staat ook onder druk van de vaak religieus geïnspireerde conservatieven die zeggen of geloven dat het vrije ik een mythe is. Vanuit hun geloofsovertuiging moeten individuen opnieuw ondergeschikt gemaakt worden aan (geloofs-)gemeenschappen. Bij extreem rechts zien we dat het individu niet zozeer van belang is maar wel de volksgemeenschap. Het individu heeft dan een plicht ten aanzien van de volksgemeenschap.

Religieuze en extreemrechtse bewegingen verwijzen naar de teloorgang van de 'geborgenheid', de 'eigenheid', en zelfs 'zuiverheid' van de gemeenschap en het volk en naar de ondermijnende krachten van vreemdelingen ten aanzien van de eigen westerse cultuur. Ze spelen in op de angst voor de 'Ander' en bepleiten een afsluiting van de grenzen voor vreemde invloeden. Vanuit hun behoudsgezindheid stellen ze ook de moderniteit zelf in vraag. Ze hebben heimwee naar de tijd waarin de vader als hoofd van het klassieke gezin,

de onderwijzer als klashoofd en de pastoor als hoeder over de parochie hun autoriteit konden doen gelden. Voor hen moet de mens ondergeschikt zijn aan 'hogere' waarden zoals het geloof, het volk, de natie en het ras. Devotie, zelfverloochening en plichtsbesef tegenover de volksgemeenschap beschouwen ze als positieve, zelfs noodzakelijke waarden. In die zin is de strijd voor individualisme, waarbij mensen zelf invulling kunnen geven aan hun levenslot, bij uitstek een progressieve strijd.

Conservatieve religieuzen en nationalisten eisen in feite de opheffing van het onderscheid tussen de private en de publieke levenssfeer. Iedereen wordt geacht te leven zoals de traditie, het geloof, de staat, het volk of de gemeenschap dit voorschrijft. Niet alleen in het publieke domein, maar ook in de beslotenheid van de huis- en slaapkamer. Vandaar ook hun 'morele codes', richtlijnen en voorschriften met betrekking tot seks en geslachts-gemeenschap. Voor de enen is het een huwelijksplicht met het oog op voortplanting en voor de anderen is het een plicht ten aanzien van de Volksgemeenschap om deze sterk en gezond te houden.

Solidariteit

Nu wordt individualisme vooral verweten dat het in strijd is met solidariteit, dat het asociaal is, tegen de overheid is, dat het onverschilligheid promoot, dat het consumen-tisme daardoor wordt aangewakkerd, dat het een gebrek aan waarden zou verkondigen, enzovoort. Maar dat klopt niet. Tegen elk van die beschuldigingen zijn er voldoende tegenargumenten in te brengen. Het is niet omdat je individualist(ischer) bent, met andere woorden, dat je meer invulling kunt geven aan je eigen levensplan, dat je daarom minder solidair kunt zijn, integendeel.

Pas op het ogenblik dat je beschikt over een zeer grote autonomie, dat je al je keuze-mogelijkheden kent, dat je de vrijheid hebt om te bepalen wat je met je leven doet; pas op dat moment kan je ook ware solidariteit betonen. Andere vormen van solidariteit zijn vaak afgedwongen vormen waarbij je je kan afvragen of er van solidariteit op zich nog wel sprake is.

Vaak wordt er dan met een beschuldigende vinger gewezen naar de uitspraken van Adam Smith die een belangrijk werk schreef waarin hij onder meer stelde, ik paraphraseer hem: "de bakker verkoopt zijn brood niet voor de schone ogen van de klanten maar omwille van zijn eigenbelang, om winst te maken". Wat men er altijd vergeet bij te vertellen is dat die bakker ervoor wil zorgen dat de klant ook de volgende dag brood bij hem zal kopen. Hij zal er met andere woorden voor zorgen dat hij brood van goede kwaliteit bakt; zoniet zal de klant overstappen naar de concurrent. Hij zal er ook voor zorgen dat hij de klant goed ontvangt. In zijn relaties tegenover andere producenten en aanbieders van diensten zal hij natuurlijk ook kwaliteit en goede dienstverlening verwachten. Op die manier ontstaat een groot goed georganiseerd netwerk met een grote samenhang tussen mensen.

Adam Smith wordt altijd een econoom genoemd maar eigenlijk is dat niet volledig waar, hij is meer een moralist. Een belangrijk werk is “*The Theory of Moral Sentiments*” waarin hij uitlegt dat mensen onderhevig zijn aan drie soorten passies, de ‘*unsocial passions*’ of gevoelens die mensen tegenover elkaar doen staan in geval van tegengestelde belangen, de ‘*social passions*’ die mensen verenigen binnen een gedeeld belang, en de ‘*selfish passions*’ die gericht zijn op het zelf. Wat de mens drijft is, aldus Adam Smith, het ‘beleven van genoegens’. En dat gebeurt niet via *unsocial passions*, want die brengen beide partijen weinig genoegens waardoor ze eerder geneigd zullen zijn om die conflicten op te lossen of ze uit de weg te gaan. *Social passions* verlenen beide partijen daarentegen veel genoegens en worden als aangenaam ervaren. Juist deze gevoelens vormen als het ware de natuurlijke basis voor een goede samenleving. Mensen zullen steeds proberen de *unsocial passions* te vermijden, hun *selfish passions* te matigen en de *social passions* te bevorderen. Mensen koppelen zo hun natuurlijk eigenbelang als vanzelf aan rechtvaardigheid en welgezindheid. Het klopt trouwens dat mensen zich ‘goed’ voelen als ze iets goed voor anderen hebben gedaan. Het is een vorm van innerlijke genoegdoening die zoveel sterker is aan afstandelijke onverschilligheid.

Individualisme is niet tegengesteld aan solidariteit. Integendeel, de autonomie en de wilsbeschikking van het individu is noodzakelijk om te komen tot een ware solidariteit. En solidariteit is dan weer nodig om diegenen die niet in staat zijn om over zichzelf te beschikken, kansen te geven. Er bestaat dus een duidelijk raakvlak tussen individualisme enerzijds en solidariteit anderzijds. Dankzij de hulp van autonome mensen kunnen anderen, die in minder gunstige omstandigheden leven, zich alsnog ontplooiën en een eigen leven opbouwen.

Autonomie van de mens

Immanuel Kant was een groot voorstander van en baanbrekend in zijn pleidooi voor de autonomie van de mens in het maken van levenskeuzes. Dat is niet tegengesteld aan solidariteit. De plicht om er als mens ‘te zijn voor anderen’ is onvoorwaardelijk en vervalt niet omdat iemand geen rechten kan doen gelden op andermans hulp. Op die manier zit in het begrip vrijheid een opdracht verborgen: *Du kannst, denn Du sollst*. Je kunt ethisch handelen, want het is je plicht. Het is een universele zedelijke wet die je als mens verplicht te doen wat je hoort te doen. Hiermee koppelt Kant de autonomie van het individu aan een plicht tegenover anderen. Een plicht die verder gaat dan een formeel sociaal contract waarbij mensen enkel verplichtingen hebben ten aanzien van anderen voor zover ze vooraf bindende afspraken met elkaar hebben gemaakt. Autonomie houdt ook in de autonomie van anderen te erkennen en anderen te helpen autonoom te zijn indien ze daar om welke reden dan ook niet toe in staat zijn. De autonomie van het individu vormt aldus de basis voor de waardigheid van de mens. Het drukt uit dat je alleen mens bent in relatie tot de andere mensen.

De liberale filosoof John Rawls legde via een gedachte-experiment uit hoe je vanuit een

situatie van autonomie en individuele vrijheid tot een zo groot mogelijke vorm van rechtvaardigheid kan komen. Doe het licht uit en sluit even je ogen. Stel je voor dat je niet weet wat je nu bent, man of vrouw, zwart of blank, rijk of arm, jong of oud, gezond of ziek, gehandicapt of niet. In die situatie moet je dan, samen met anderen, bepalen hoe je de middelen gaat verdelen. Je zou dan kunnen argumenteren dat je als blanke, gezonde, jonge mens niet te veel belastingen moet betalen want die zijn toch maar voor anderen. Anderzijds zou je je ook kunnen indenken dat je ouder bent, gehandicapt, of een minder gunstige positie in de samenleving inneemt. Je rekent er dan op dat de samenleving voldoende middelen ter beschikking zal stellen van iedereen die in een minder gunstige positie staat. Het is vanuit die gedachtegang, die sluier van onwetendheid, dat John Rawls kwam tot een rationele verdeling van middelen, een combinatie tussen individuele vrijheid en aan de andere kant rechtvaardigheid.

Dat systeem, dat John Rawls uitwerkte in zijn *“The theory of Justice”*, is niet alleen theorie maar wordt ook concreet toegepast in Europa, kijk naar de diverse vormen van sociale zekerheid zoals we die vandaag kennen. Daarbij worden, uiteraard via democratische verkiezingen, machtsverhoudingen bepaald die op hun beurt vertaald worden in een beleid van een goed evenwicht tussen vrijheid aan de ene kant en het afstaan van middelen via belastingen en dergelijke, aan de sociale zekerheid, aan de andere kant.

Absolute vrijheid?

Er is ook een beweging die stelt dat het individualisme een overtreffende trap zou moeten kennen: de stap naar de absolute vrijheid. Deze ideeën worden geuit door neoliberalen, libertariërs, maar dat is naar mijn oordeel een vals discours, want absolute vrijheid zou vergeleken kunnen worden met iemand in de woestijn zetten en zeggen, “voilà, ge zijt vrij”. Je zit daar dan zonder voedsel, drank, middelen, kompas... Dat is een valse vrijheid, een vals concept. Omwille van het individualisme, de mogelijkheid van ieder mens om zijn of haar leven zelf te kunnen invullen, is een sterke overheid nodig. Ik denk dat dit concept van absolute vrijheid verworpen moet worden. Juist omwille van het individualisme, de mogelijkheid van ieder mens om zijn leven te kunnen invullen, is een sterke overheid nodig. Een aantal voorbeelden die dat aantonen:

Kinderen hebben een sterke overheid nodig. Je kan niet tegen een kind zeggen “je bent twee jaar, geniet nu maar van je vrijheid en maak je keuzes”. Dat zou misdadig zijn ten opzichte van dat kind. Je moet het een degelijke opleiding geven. Vorming is ook een essentie voor het sociaal-cultureel werk. Je geeft mensen vorming opdat zij op een bepaald ogenblik met een voldoende kritische geest keuzes kunnen maken die ze voor zichzelf nodig achten. De filosoof Fernando Savater heeft hierover een prachtig boek heeft geschreven, *“De waarde van opvoeden”*. Het toont duidelijk aan hoe belangrijk vorming en opvoeding zijn voor de mensen. Hij noemt opvoeden dan ook een vorm van empowerment: het versterken van mensen zodanig dat ze op een bepaald ogenblik de nodige keuzes kunnen maken.

Een ander voorbeeld van de noodzaak van een sterke overheid is de sociale zekerheid. Ik ben voorstander van een sterke sociale zekerheid zodat diegenen die niet de kansen hebben omwille van ziekte, ouderdom, handicap, werkloosheid, of wat dan ook, toch invulling kunnen geven aan hun levensplan. Opdat ze toch in staat zouden zijn om zoveel mogelijk zelf hun leven vorm te geven, mogen we het realiseren van dat levensplan niet overlaten aan ofwel een zeer anonieme bureaucratie of aan paternalistische organisaties. We zitten nu in een situatie waarbij gepensioneerden, eenmaal ze op pensioen zijn, in een nieuwe levensfase belanden waarbij ze zelf, in tegenstelling tot vroeger, ook keuzes maken en niet meer aan de hand willen gehouden worden om zinnig hun vrije tijd te besteden.

Juist dankzij het sociaal zekerheidssysteem, dat ultraliberalen en libertariërs zo verketteren, zijn mensen in staat tot individueel handelen. De sociale zekerheid heeft het voor grote groepen mensen mogelijk gemaakt om onderwijs te genieten, om ondanks ziekte, ongeluk of werkloosheid mee te participeren in de samenleving, om te beschikken over een degelijk pensioen zodat senioren hun oude dag zo lang mogelijk zelf zin kunnen geven. De sociale zekerheid is dus geen rem op de verdere ontplooiing van het individu, maar net een essentiële voorwaarde. Het is de fundamentele reden waarom ook liberalen dit systeem met kracht moeten blijven verdedigen en versterken en elke vorm van privatisering in deze sector met argwaan moeten bekijken.

Onverschilligheid en consumentisme

Het individualisme leidt niet tot onverschilligheid, integendeel. Het is, juist daar waar het individualisme niet speelt, waar mensen zelf geen keuzes maken maar waar men dat in hun plaats doet, dat onverschilligheid toeslaat. Het individualisme is op dat vlak een zeer moeilijke levenshouding. Individualisme betekent dat je ook honderd procent zelf de verantwoordelijkheid draagt voor de houdingen en handelingen die je stelt tegenover mensen. Zij die zich goed kunnen wegsteken achter een Partij, een Führer of een Heilige Tekst, kunnen zich gemakkelijk onttrekken aan die verantwoordelijkheid voor zichzelf.

Het meest treffende voorbeeld is Adolf Eichmann die mee verantwoordelijk was voor de deportatie van miljoenen Joden. Op een bepaald ogenblik, hij stond terecht voor de rechtbank in Jeruzalem, vroeg men hem of hij vond dat hij moreel iets fout had gedaan. Hij verantwoordde zich met het argument "Befehl ist Befehl. Ik heb gedaan wat men mij heeft voorgeschreven te doen". Een zeer mooi bewijs dat hij op dat moment zijn geweten kon uitschakelen om te zeggen "ik heb gehandeld volgens de wet die mij zegt dat ik dat moest doen". Een ander voorbeeld hiervan is Mohammed Bouyeri, de moordenaar van Theo Van Gogh, die in de rechtszaal verklaarde waarom hij die daad heeft gesteld: hij kreeg een goddelijke opdracht en vond dat belangrijker dan de wetten die in het land golden.

Een laatste punt dat ik over individualisme nog wil verhelderen, gaat over de bewering dat individualisme leidt tot consumentisme. Daar ga ik radicaal tegenin. Nooit heb ik begrepen

wat het alternatief is van consumentisme. Dat is een vorm van vrije markt waarbij je bepaalde keuzes kunt maken, keuzes tussen verschillende merken en verschillende mogelijkheden. Het tegendeel zou betekenen dat je minder mogelijkheden hebt en dan stelt zich de vraag wie gaat bepalen welke keuzes er uiteindelijk nog overblijven, wie gaat die keuzemogelijkheden eventueel beperken? Een cru voorbeeld uit de jaren '60 bestond in het nog verdeelde Duitsland. In beide staten werden auto's geproduceerd. In West-Duitsland kon je kiezen tussen zeer veel modellen, met verschillend verbruik, gebruiksvriendelijkheid, veiligheid, kwaliteit, esthetiek, enz. Onder druk van politieke democratische krachten zoals een milieubeweging en andere consumentenverenigingen, maakten de producenten steeds betere wagens. Zo werden wagens zuiniger, veiliger en milieuvriendelijker. Aan de andere kant van het IJzeren Gordijn werd de Trabant gemaakt. De producent had daar slechts één doelstelling: 100 000 wagens per jaar afleveren. Goed of slecht, milieuvriendelijk of niet, zuinig of niet, veilig of niet, dat was van geen belang. Het enige wat telde was het halen van het productiecijfer. De kwaliteit daalde enorm omdat er geen consumenten- of milieulobbygroepen waren - die mochten niet bestaan omwille van politieke redenen - die de kwaliteit konden beïnvloeden. In '89, na het instorten van de muur, werd pas duidelijk welke enorme achterstand het Oosten had.

Conformisme

Het individualisme is noodzakelijk, al was het maar als tegenpool tegen de steeds grotere anonimiteit, bureaucratisering en uniformisering van onze samenleving. Het verheft de mens uit de massa en geeft hem de kans zijn eigen weg te gaan. Het vormt geen rem, maar een voorwaarde voor ware solidariteit met de medemens. Het individualisme moet dus niet getemperd maar integendeel aangemoedigd worden, vooral in die gemeenschappen waar mensen wegens religieuze, sociale en culturele tradities onderdrukt worden. Waarbij doorgaans vrouwen slachtoffer zijn omdat ze als minderwaardig worden beschouwd dan de man.

Het is bijvoorbeeld een goede zaak dat moslimvrouwen hier zelf tegen in opstand komen. Ik denk aan onder meer Ayaan Hirsi Ali, Naima El Bezaz, Nahed Selim, Chahdortt Djavann, Samira Bellil en Fadela Amara. Zij staan, net als andere moslimvrouwen die de onderdrukking van de vrouw in de moslimwereld aanklagen, model voor de inhoud van mijn boek. Mijn *Pleidooi voor individualisme* spoort dan ook met de noodzaak van een derde feministische golf zoals voorgesteld door Ayaan Hirsi Ali tijdens de Opzij-lezing ter gelegenheid van de Internationale Vrouwendag in maart 2003. Een dergelijke derde feministische golf is noodzakelijk om de vrijheid en de zelfbeschikking - die we in Nederland en België zo vanzelfsprekend vinden voor elk individu - ook mogelijk te maken voor miljoenen moslimvrouwen.

Onder druk van het politiek correcte denken en het cultuurrelativisme van vooral linkse intellectuelen werd hierover al te lang gezweven. Het wordt hoog tijd dat we de vrouw-

onvriendelijke praktijken die voortvloeien uit een orthodoxe interpretatie van de koran niet langer toelaten. Zaken als opgelegde hoofddoeken, gedwongen huwelijken, vrouwenbesnijdenis, eremoorden, verstoting en andere toepassingen van de sharia gaan in tegen fundamentele liberale grondwaarden als de vrijheid van meningsuiting, de gelijkwaardigheid van man en vrouw en de scheiding van Kerk en Staat. Er bestaat voor politici en beleidsmakers geen enkel excuus om vrouwonvriendelijke praktijken nog langer te toelaten. Wie, ondanks alle informatie waarover we vandaag beschikken inzake mishandeling en onderdrukking van moslimvrouwen, nog langer opzij kijkt en zwijgt, is niet alleen moreel laf maar zelfs schuldig medeplichtig.

Het cruciale probleem ligt hier in de waarheidsclaim van de monotheïstische godsdiensten. De wet en de grondwet moet gelden voor iedereen en moet steeds voorrang krijgen op culturele of religieuze bepalingen. De wetgever moet er ook voor zorgen dat er geen overheidsgeld gaat naar organisaties die de integratie van de moslims in onze samenleving eerder belemmeren dan bevorderen. Overheids subsidies aan initiatieven waarbij vrouwen niet gelijkwaardig worden behandeld als mannen zijn onaanvaardbaar. Wil onze multiculturele samenleving leefbaar blijven dan moeten we absolute voorrang geven aan de rechten en vrijheden van het individu. Dan moeten we het principe van de 'universele seculiere moraal' zoals voorgesteld door Paul Cliteur daadwerkelijk toepassen.

Hoezeer de rechten van het individu vandaag geschonden worden zien we in orthodox islamitische landen waar vrouwen verplicht worden een burka te dragen. De bedekking van de vrouw is in feite de logische consequentie van de superioriteitsgedachte van de man tegenover de vrouw. Het is het hedendaagse equivalent voor de jodenster tijdens de naziperiode. Daar zijn vier gelijkenissen. De burka is net als de jodenster opgedrongen door een groep die zich superieur acht dan anderen. De nazi's vonden de ariërs superieur tegenover de joden, vandaag denken orthodox islamitische mannen hetzelfde tegenover hun vrouwen. De burka is het uiterlijk kenteken van die inferieure groep net zoals de gele ster dat was voor de joden. Vrouwen mogen alleen gaan op plaatsen en tijdstippen die door de mannen worden opgelegd, net zoals de nazi's dat deden tegenover de joden die niet op banken of trams mochten zitten en voor de avondklok binnen moesten zijn. De burka is, in de ogen van de mannen die het opleggen, een middel om een onrein wezen af te schermen tegenover de 'zuivere' mannen zoals de jodenster dat ook deed. En tenslotte, maar allicht het meest treffende, is het feit dat de burka het individu uitwist zoals ook de ster dat deed met de joden. Joden werden niet beschouwd als unieke mensen met een eigen persoonlijkheid maar als een minderwaardige groep. Hetzelfde overkomt nu vrouwen in de orthodoxe islam waarvan het aangezicht wordt uitgewist. Burkas zijn het hedendaags symbool van de de-individualisering. Het zijn private gevangenissen waarbij de vrouw de wereld alleen kan zien door een gaas, als ware het de tralies van een cel.

Alleen het individualisme erkent de unieke rechten van elk individu. Het recht om als persoon, vooral als vrouw, eigen keuzes te mogen maken. Voor ons lijkt dit allemaal evident,

maar voor miljoenen vrouwen in orthodox religieuze groepen en landen is dit nog steeds een droom. Wij moeten hen helpen die droom waar te maken. Meer nog, het is onze verdomde plicht om het individualisme in die groepen en landen mee mogelijk te maken.

Uitdagingen voor de toekomst

De uitdagingen waar we in komende decennia voor staan zijn de volgende:

- 1) Het individualisme verder aanmoedigen, vooral via empowerment in onderwijs en vorming. Het denken van Fernando Savater speelt daar zeker een grote rol in. Dat betekent ook dat we mensen vertrouwd moeten maken met diversiteit. We leven in een multiculturele samenleving – dat is een te accepteren feit – waar een grote nood bestaat aan kennis over de andere en aan het leren omgaan met diversiteit. De wereldliteratuur kan daarin een belangrijke rol spelen. Zo ziet de Hongaarse schrijver György Konrad de wereldliteratuur als het voertuig van de transcendentie ⁽⁴⁾. En de Nobelprijswinnaar voor Literatuur Orhan Pamuk ziet diversiteit en verbeeldingskracht als cruciale middelen voor verdraagzaamheid, bescheidenheid en mededogen met de Ander. Hij gelooft in de roman als wapen tegen de onverschilligheid en simplificatie. “Wat mij betreft is de romankunst, tezamen met de symfonische muziek en de postrenaissancistische schilderkunst, een van de fundamentele bouwstenen die Europa maken tot wat het is”. In die uitspraak schuilt heel wat waarheid. De wereldliteratuur biedt een blik op alles wat we niet kennen en leidt tot een vorm van inleving en interesse tegenover anderen. Ze zorgt ervoor dat we buiten onze grenzen kunnen kijken en kunnen meeleven met het lot van door schrijvers bedachte personen. De wereldliteratuur leidt derhalve tot een vorm van mededogen en begrip tegenover medemensen, een houding die in schril contrast staat met het dogmatisme en autoritarisme.

- 2) De individualisering van de massamaatschappij is volop bezig. Alvin Toffler, vooral bekend van “*De Derde Golf*” (dat hij samen met zijn vrouw Heidi schreef), publiceerde onlangs het boek “*Revolutionaire rijkdom*” waarin hij aangeeft hoe dat de structuren aan het veranderen zijn. Het zijn vooral ondernemingen, gezinnen en families die zeer snel veranderen. Andere structuren doen dat veel trager: de vakbond, het schoolsysteem, het juridische systeem. Hij vergelijkt dat met een autosnelweg waar bedrijven aan 180 km per uur rijden, NGO's doen dat al een beetje trager aan 160 km per uur, de families trachten te volgen aan 150 km. Het onderwijssysteem kabbelt verder aan 80 km per uur en het juridische systeem aan 20 km. Daardoor ontstaat een groot onevenwicht. In de jaren '70 telde het bedrijf 'AT&T (Verenigde Staten), een groot telecombedrijf, meer dan een miljoen werknemers. Dat is ondertussen volledig verdwenen, opgegaan en meegegaan in de individualiseringsstroom van techcomevolutie: gsm en andere technologieën zorgden voor meer kwaliteit en betere mogelijkheden. Naast bedrijven die zich niet aanpasten zijn er ook andere, bijvoorbeeld Kodak dat zich nu toespitste op digitale fotografie. Toffler lanceerde het ook voor het sociaal-cultureel werk zeer

belangrijke begrip 'prosumeren'. Dat is een samentrekking van produceren en consumeren. Het begrip houdt in dat we als consument ook producent worden waardoor we allemaal gratis arbeid leveren. Zo kan je je belastingbrief invullen via 'Tax on web'. De elektriciteitsmaatschappij stuurt niemand meer om de meterstanden op te nemen, ze stuurt een kaartje waarbij je zelf de meterstand moet doorgeven, liefst via het internet. De consument denkt dat het allemaal veel gemakkelijker is geworden; in feite doet hij het werk van de firma's die vroeger kwamen kijken om dat getal in te vullen. Je krijgt zo een vals gevoel greep te hebben op je leven terwijl je het werk van de bedrijven opknapt. Op zich heb ik daar geen probleem mee maar dan zou je dat ook vertaald moeten zien in de kostprijs omdat je een deel van het werk zelf gedaan hebt. Dat zijn een paar kleine voorbeelden van prosumeren. Dat zal in de toekomst nog veel belangrijker worden. Zo doet men, om de vergrijzing op te vangen, meer en meer beroep op de inzet van vrijwilligers in de bejaarden- en ziekenzorg. De prosumenten zullen in de welzijnszorg op termijn een van de belangrijkste groepen worden.

- 3) Laatste voorbeeld van een concrete uitdaging zijn de eigendomsrechten. De econoom Hernando de Soto toonde in zijn boek "*Het mysterie van het kapitaal*" aan dat de armen niet het probleem zijn maar de oplossing. Heel veel steden, vooral in het Zuiden, kennen bidonvilles, favelas en 'shanty towns' met miljoenen inwoners. In de komende jaren zullen die nog explosief groeien, want steeds meer mensen van het platteland trekken naar steden. In een aantal landen verwijderd men die bidonvilles op gezette tijden met bulldozers. Het zou, volgens de Soto, veel verstandiger zijn om al die illegale bezettingen te veranderen in legale settings door het toekennen van eigendomsrechten. Dat zou als gevolg een enorme accumulatie van welvaart doen ontstaan die een veelvoud is van de ontwikkelingshulp die we nu aan het sturen zijn. Het eigendomsrecht wordt in de volgende decennia dus nog veel belangrijker. Zo heeft het laatste congres van de Chinese Volkspartij voor het eerst het principe van de private eigendom goedgekeurd. Dat is geen detail in de geschiedenis, het is van hetzelfde belang als de val van de Berlijnse Muur. In één klap krijgen 1,2 miljard mensen de mogelijkheid om eigendom te hebben. Dat zal een enorme accumulatie van rijkdom met zich meebrengen.

KOSMOPOLITISME

In het verlengde van het individualisme staat het kosmopolitisme. Dat is iets anders dan globalisering of mondialisering. Globalisering gaat over het toenemen van wereldwijde handelsstromen waar je voor- of tegenstander van kan zijn. Er zijn de andersglobalisten enerzijds en de voorstanders van zoveel mogelijk globalisering anderzijds. Globalisering is gewoon een feit en zal nog toenemen. Globalisering doet de transportkosten dalen en maakt handel voeren eenvoudiger, evenals de informaticakosten... De belangrijkste vraag hier is hoe we daar ethisch mee omgaan. Dat is veel belangrijker dan strijden tegen de globalisering door het sluiten van onze grenzen of welke andere maatregel dan ook.

Het kosmopolitisme is een ethische houding die inhoudt dat je je niet alleen Vlaming of Belg voelt maar wereldburger, iemand die betrokken is bij alle anderen in de wereld. Het wereldburgerschap legt de nadruk op de rechten van het individu en gaat in tegen groepsrechten. Het keert zich tegen twee belangrijke tendensen in onze samenleving, het cultuurrelativisme en het monoculturalisme. De essentie van het kosmopolitisme is dat we als mens verplichtingen hebben ten aanzien van anderen, ook diegenen die niet behoren tot onze naaste familie- of vriendenkring. In de loop van de geschiedenis stond het kosmopolitisme recht tegenover het nationalisme en patriottisme.

Het kosmopolitisme gaat in tegen twee andere bestaande strekkingen, namelijk het cultuurrelativisme en het monoculturalisme.

Cultuurrelativisme

Het cultuurrelativisme, zoals jarenlang gepropageerd door linkse intellectuelen en feministen is verwerpelijk. Cultuurrelativisten stellen dat elke cultuur gelijkwaardig is. We mogen ons dus niet uitspreken over gewoontes en tradities uit andere culturen en landen, anders stellen we ons superieur op. Vanuit die optiek is jarenlang beweerd dat we ons niet te moeien hadden met gebruiken die we eigenlijk voor onszelf niet zouden accepteren. Cultuurrelativisten vinden dat we moeten zwijgen over gebruiken als verplichte klederdracht, genitale verminkingen en gedwongen huwelijken omdat ze nu eenmaal gebruikelijk zijn in een bepaalde cultuur of religie. Zij erkennen geen individuele rechten, alleen rechten voor groepen, doorgaans minderheden, om binnen hun gemeenschap eigen regels toe te passen. Die 'ruimdenkendheid' kwam echter neer op onverschilligheid. Daardoor hebben vrouwen binnen de orthodoxe moslimgemeenschap in Europa in de praktijk minder rechten dan mannen, worden ze gedwongen om binnen te blijven in hun huizen, mogen ze in de publieke ruimte alleen gesluierd rondlopen, moeten ze huwen met de man die door hun familie werd uitgekozen en moeten ze zich schikken naar heilige teksten die in zowat alle gevallen nadelig uitvallen voor vrouwen.

In mijn laatste boek *“De derde feministische golf”* gaf ik daar diverse voorbeelden van. In interviews legden zes moslima's elk op hun eigen manier uit dat er verschillende vormen van onderdrukking bestaan in de radicale moslimwereld. Ik spreek hier niet over de islam in het algemeen maar over de radicale moslimwereld, waarin praktijken bestaan die wij absoluut niet meer aanvaarden omdat wij ze in het verleden zelf zwaar bevochten hebben.

Het cultuurrelativisme onthoudt die verworvenheden aan anderen. “Zij moeten dan hun plan maar trekken. Op lange termijn zal het ook voor hen wel goed komen.” Dit soort argumenten wordt vaak gebruikt; ik betwijfel echter of dat allemaal goed zal komen. Zo blijkt uit cijfers rond gezinshereniging dat driekwart van de mensen van allochtone afkomst, nog steeds trouwt met mensen uit het land van herkomst. Ik woon in Gent, een

stad met een grote Turkse gemeenschap afkomstig van een heel specifieke plattelandsregio. Voortdurend vestigen zich via gezinshereniging mensen in Gent met zeer traditionele, beperkende gewoonten. Als we niet ingaan tegen dat cultuurrelativisme ben ik niet zo optimistisch over de groei van het kosmopolitisme.

Monoculturalisme

Het monoculturalisme wordt dan weer verdedigd door religieus-conservatieve, nationalistische en extreemrechtse partijen die vinden dat vreemdelingen zich moeten assimileren. Dat ze de eigen gebruiken en tradities moeten afwerpen en zich schikken naar onze cultuur. Ze moeten niet alleen onze taal, maar ook onze levenswijze en tradities overnemen. Wat die eigen levenswijze en tradities zijn, is niet duidelijk omdat ze ook voorwerp van discussie zijn binnen de autochtone gemeenschap zelf. Maar voor de monoculturalisten is het blijkbaar duidelijk. Het gaat hen om afhankelijkheid tegenover de Vlaamse volksgemeenschap, de aanvaarding van het christelijke geloof en de gezamenlijke beleving van onze volkscultuur. Een dergelijke houding is niet alleen onrealistisch, ze is ook moreel verwerpelijk. Omdat ze de vrijheid van het individu ondergeschikt maakt aan een collectief idee en een vermeend eenvormig waardestelsel.

Kosmopolitisch humanisme

Het kosmopolitisch humanisme is de nodige derde weg, want noch het cultuurrelativisme, noch het monoculturalisme leiden tot een harmonieuze samenleving. Kosmopolitische humanisten zien zichzelf en anderen niet alleen als lid van één bepaald volk, één bepaalde groep, of één bepaalde religie, maar ook en vooral als wereldburger. Het kosmopolitische burgerschap, zoals dat in liberale kringen verdedigd wordt, aanvaardt enkele fundamentele grondwaarden als universeel en gelijkelijk voor iedereen: de vrijheid van meningsuiting, de scheiding van kerk en staat, het recht op zelfbeschikking en de gelijkwaardigheid van alle mensen. Het zijn grondrechten die door alle islamieten, christenen, boeddhisten, hindoeïsten, humanisten en ongelovigen moeten worden geaccepteerd.

Een derde weg, los van cultuurrelativisme en monoculturalisme, wordt steeds zichtbaarder. Hij werd onder meer verwoord door de Nederlandse filosoof Paul Cliteur met zijn idee van de universele seculiere moraal. In zijn laatste boek vertaalt hij dat als het "*Moreel Esperanto*". Het Esperanto heeft als taal echter niet veel succes gehad. Cliteur stelt zich in het begin van zijn boek kwetsbaar op maar gaat nadien fors door. "Moreel Esperanto is wel nodig" zegt hij, want – en dat is boeiende gedachte – "we leven in een multiculturele samenleving waar het pijnpunt niet zozeer ligt op het multiculturele maar op de multireligieuze samenleving".

Als we willen dat er gemeenschappelijke waarden ontstaan waar mensen van verschillende overtuigingen en verschillende religies zich kunnen in herkennen, dan moet er een

gemeenschappelijke sokkel komen. Als die er niet is, dan hebben we een probleem. Voor Cliteur is die sokkel een autonome ethiek, dit wil zeggen een ethiek die losgemaakt is van religie. Hiervoor baseert hij zich onder meer op de mensenrechten. De vier belangrijkste mensenrechten zijn: vrijheid van meningsuiting; scheiding van kerk en staat; gelijkwaardigheid van iedere mens, mannen en vrouwen; recht op zelfbeschikking (wat in feite individualisme is). Daarnaast is een neutrale overheid noodzakelijk. Hij bedoelt daarmee dat mensen die in een bepaalde gezagsverhouding staan ten opzichte van anderen, neutraal moeten zijn in hun kledij, houding, manier van denken en in hun optreden. Het gaat hier niet over bijvoorbeeld de dienstverlening in crèches, maar over vertegenwoordigers van de overheid zoals rechters, politiemensen, enz. Die neutraliteit moet zich ook uiten in het openbaar onderwijs waar men het verplicht afleggen van de hoofddoek zou kunnen opleggen tijdens de schooluren, juist om de emancipatiegedachte en het recht op zelfbeschikking te versterken.

Mozaïek van identiteiten

Ook de Nobelprijswinnaar voor Economie, Amartya Sen leverde een enorme bijdrage voor het ontstaan van een autonomie ethiek. Hij stelde dat mensen veel te vaak in het hokje van een collectieve identiteit gestopt worden: "je bent Vlaming, Belg, christen, moslim..." Sen wil daar los van komen. Mensen hebben een mozaïek aan identiteiten. Hij kijkt daarbij ook naar zichzelf want hij is een Indiër die tegelijk moslim is, Brit, professor, heteroseksueel, maar voorstander van homorechten; allemaal verschillende elementen van een identiteit. In India, zo stelt hij, is er vaak gevochten tussen moslims en hindoes. Meestal zijn dat echter mensen die nog een tweede identiteit hebben, bijvoorbeeld beiden zijn arbeider. Waarom vinden ze elkaar niet op het niveau van deze identiteit, Waarom slagen vele mensen er in om dat religieuze zo sterk te maken dat ze zich in eerste instantie moslim of hindoe voelen? Bij het andere deel van hen identiteit, het feit dat ze allebei arbeider zijn, hebben ze meer te winnen en kunnen ze samen belangen verdedigen. Ik vind dat een zeer boeiende gedachte die volledig spoort met het individualisme.

In de komende decennia zullen mensen meer en meer hun eigen identiteit bepalen. Ze luisteren naar muziek die zij willen, wereldmuziek, ze lezen de literatuur van de hele wereld, ze gaan naar films met alle mogelijke invloeden, ze surfen wereldwijd op het internet, ze maken verre reizen, ze gaan vriendschappen aan die ze zelf belangrijk vinden. Dat betekent dat ze loskomen van de klassieke structuren zoals we die vroeger in de jaren '50 en '60 van vorige eeuw kenden. Dat betekent aan de andere kant ook een versterking van hun individuele vrijheid en hun banden en groepsbanden die ze zelf kiezen.

Onze verantwoordelijkheid

Appiah wijst in zijn laatste boek *“Kosmopolitisme”* op de verantwoordelijkheid die wij hebben ten aanzien van de wereld. Daarbij wil ik twee filosofische bedenkingen maken:

Er zijn veel vormen van illegale, zeer begrijpelijke migratie naar ons land. Het gaat doorgaans om mensen die geen enkel perspectief hebben in hun eigen land en alles op alles zetten om zo snel mogelijk een beter bestaan te verwerven. Een van de factoren die dat gebrek aan perspectief verklaart, is het feit dat wij hun dat perspectief ontnemen. Een voorbeeld daarvan zijn de landbouwsubsidies die zowel de EU als de Verenigde Staten toepassen. Via exportsubsidies zetten wij producten af op hun markten waardoor die eigen markten en ondernemingen zelf niet tot ontwikkeling komen. De NGO's Oxfam en 11.11.11 ageren al tegen die politiek. Meer en meer laten zij dat ook op het publieke forum horen. Tijdens het grote concert waarbij 50 jaar Europa gevierd werd, sprak zangeres Axelle Red zich hierover ook politiek uit. Ze betoogde dat ze daar niet stond voor de bevordering van haar eigen platenverkoop maar dat Europa meer zou moeten doen tegen die schandelijke landbouwsubsidies die ervoor zorgen dat vele miljoenen mensen in het Zuiden geen kansen krijgen.

Een tweede reden waarom we een verantwoordelijkheid hebben ten opzichte van anderen, werd verwoord door Benjamin Barber, vroegere adviseur van Bill Clinton: “als we de welvaart niet spreiden, dan zullen we de armoede moeten spreiden”. Met andere woorden, het kwaad beginnen spreiden. In zekere zin heeft hij gelijk; we zullen dan het lijden en de armoede democratiseren. Als we ons teveel niet afstaan, als we niet leren delen met anderen, dan zullen ze het bij ons komen halen en zullen we wel gedwongen worden om het gedeeltelijk af te staan.

Slotbedenking

Individualisme als mogelijkheid om volledig zelf invulling te geven aan je levensplan is natuurlijk een utopische gedachte. Ik besef zeer goed dat er steeds omstandigheden zullen zijn zoals ziekte, geboren zijn als gehandicapte, sociale afkomst... die beletten dat we ooit volledig vrij kunnen zijn. We nemen vaak beslissingen in de loop van ons leven waardoor we een deel van onze vrijheid afstaan omdat we verantwoordelijkheid opnemen door bijvoorbeeld te trouwen, kinderen te krijgen, een bepaalde levensweg in te slaan, omdat we bewuste, vrijwillige keuzes maken. Dat zijn echter geen opgedrongen keuzes. We hebben steeds de vrijheid om dat te doen. Dat neemt niet weg dat we steeds weer moeten vechten om belemmeringen uit de weg te werken om mensen in staat te stellen meer van hun eigen leven te maken. Nogmaals: de strijd voor het individualisme is de meest progressieve strijd die er bestaat.

Dirk Verhofstadt

Dirk Verhofstadt is publicist, politiek-filosoof en kernlid van de onafhankelijke liberale denktank *Liberales*.

■ NOTEN

- (1) Immanuel Kant stelde dat elk individu inziet dat zijn eigen welzijn het respecteren van het welzijn van anderen vereist. Mensen sluiten zich spontaan aaneen omdat ze zich zo meer mens voelen. De 'autonome' mens erkent zijn medemens evenwel niet alleen uit compassie, uit sympathie of 'om een goed gevoel te beleven', hij kent ook een 'plicht' jegens anderen. Die plicht vloeit voort uit de centrale stelling van Kant in zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. "Handel zo dat het maxime van jouw handeling door je wil tot algemene wet zou worden". Hiermee stelde Kant dat elke mens zijn handelingen als mogelijke wetgever moet beschouwen, alsof zijn handelingen een algemene wet zouden vormen. Daarnaast poneerde hij ook de categorische imperatief. "Handel zo dat gij de mensheid, zowel in uw eigen persoon als in die van ieder ander, steeds als doel in zichzelf behandelt en nooit slechts als middel."
- (2) Promise Keepers: een internationale christelijke organisatie, los van de kerken, met basis in Denver (VS). Ze zien het gezin als hoeksteen van het christelijk leven en menen dat de vrouw ondergeschikt is aan de man. Ze ontwikkelen zeer sterke banden met elkaar waardoor ze kunnen doordringen tot de elites van de samenleving. Meer informatie o.m. via <http://members.tripod.com/~bavo/beloftehouders> (geraadpleegd op 23/08/2007).
- (3) De dominionisten zijn aanhangers van een fundamentalistisch-christelijke strekking die vooral actief is in de Verenigde Staten. Zij willen het "koninkrijk Gods" op aarde vestigen.
- (4) Interview van Dirk Verhofstadt met György Konrad, 'Vergeten maakt deel uit van het leven', op www.liberales.be

■ ■ MEER LEZEN

APPIAH, Kwame Anthony (2007), "Kosmopolitisme", Amsterdam: Bert Bakker

CLITEUR, Paul (2007): "Moreel Esperanto - Naar een autonome ethiek", Amsterdam: Uitg. De Arbeiderspers.

DE SOTO, Hernando (2000): "Het mysterie van het kapitaal: waarom het kapitalisme zo'n succes is in het Westen maar faalt in de rest van de wereld" Utrecht: Spectrum. Vertaling van "The mystery of capital. Why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else" uit 2000)

KANT, Immanuel (1992). "Wat is Verlichting? Beantwoording van de vraag: Wat is Verlichting? Wat betekent zich oriënteren in het denken?" Kampen: Kok Agora. Vertaling van B. Delfgaauw van "Beantwortung der Frage: was is Aufklärung?"

- KANT, Immanuel (uitgave van 2007): "Grundlegung zur Metaphysik der Sitten.", Frankfurt a.M.: Suhrkamp Studienbibliothek. (oorspronkelijk werk uit 1785)
- PAMUK, Orhan (2007): Het valies van mijn vader, De Arbeiderspers.
- PICO DELLA MIRANDOLA, Giovanni (1968): "Over de menselijke waardigheid" Arnhem: Van Loghum Slaterus (vertaling van de "Oratio de hominis dignitate" uit de tweede helft van de 15de eeuw door Hemelrijk, J.)
- RAWLS, John (2006): "Een theorie van rechtvaardigheid", Rotterdam: Lemniscaat (vertaling van Frank Bestebreurtje van "The theory of Justice" uit 1971)
- SAVATER, Fernando (2001): "De waarde van opvoeden: filosofie van onderwijs en ouderschap." Utrecht: Bijleveld (vertaling van Erik Coenen van "El valor de educar" uit 1998)
- SEN, Amartya (2006): "Identity and violence", New York: Norton & Company
- SMITH, Adam (2004): "An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations" Oxford: Oxford University Press. (oorspronkelijke uitgave uit 1776)
- SMITH, Adam (2004): "The theory of moral sentiments" Cambridge: Cambridge University Press (oorspronkelijke uitgave in 1790)
- TOFFLER, Alvin (1981): "De derde golf" Utrecht: Veen (vertaling van "The Third Wave" uit 1981)
- TOFFLER, Alvin en Heidi (2006): "Revolutionaire rijkdom: hoe de nieuwe welvaart onze levens gaat veranderen." Amsterdam: Contact (vertaling van "Revolutionary wealth: how it will be created and how it will change our lives")
- VERHOFSTADT, Dirk (2004): "Pleidooi voor individualisme" Antwerpen: Houtekiet.
- VERHOFSTADT, Dirk (2006): "De derde feministische golf" Antwerpen: Houtekiet.

BURGERSCHAP, CIVIELE SAMENLEVING EN SOCIAAL KAPITAAL

)(de toekomst van het sociaal-cultureel werk

Dirk Van Damme

)(Samenvatting

De auteur ziet sinds 1992 een evolutie op zes gebieden: het belang van sociale cohesie en sociale integratie neemt toe, functies van het sociaal-cultureel werk deinen uit naar andere sectoren, er is een crisis in het concept 'verenigingsleven, het globaliseringsproces wordt allesomvattend, het begrip 'middenveld' werd geconceptualiseerd in termen van burgerschap, civiele samenleving en sociaal kapitaal en de nieuwe sociale bewegingen zijn minder belangrijk dan voordien ingeschat. De functies van het sociaal-cultureel werk worden in de toekomst steeds belangrijker maar het is niet meer de enige werkvorm waarin de functies zich institutioneel vertalen. Het sociaal-cultureel werk dient zich te verankeren in andere krachtige processen.

(Deze tekst is een samenvatting door Jon Goubin van de inleiding die door Dirk Van Damme gegeven werd op het SoCiuS-salon 'Overheid, Markt en Civiele Samenleving' op 26 maart 2007 in de Brusselse 'Mort Subite'. De samenvatting werd door de inleider gesuperviseerd. Johan De Vriendt bewerkte de samenvatting tot een artikel met inbegrip van een notenapparaat en toevoeging van referenties – dit laatste met dank aan Hilde Vanoverbeke.)

Het project "Nieuwe Uitdagingen" (NU) van de voorloper van SoCiuS, het VCVO (Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling) uit de eerste helft van de jaren negentig, nu 15 jaar geleden, leverde interessante teksten op. Die teksten zijn te situeren in het perspectief van de jaren tachtig, de hoogdagen van het neo-liberalisme. Het sociaal-cultureel werk dacht toen dat de poten van onder haar stoel werden gezaagd. Ook in Nederland was er een herprofileringproces gaande met onder meer de rapporten uit Nijmegen ⁽¹⁾.

Bij herlezing 15 jaar later valt op dat er toen te defensief, te veel vanuit legitimatie, is gedacht. De bouwstenen in het inhoudelijk proces waren toen: de civiele maatschappij (de Berlijnse muur was door toedoen van de civiele maatschappij gevallen), het middenveld, burgerschap, leefwereld/systeem (Habermas), ⁽²⁾ enz. Het was een inspirerende periode en veel van die inzichten blijken nu verworven te zijn.

Naast die context was er tevens een ommezwaai in het denken over verzuiling als kritiek op individualisme en ultra-liberalisering (publicaties van Luc Huyse). Wij waren voorstan-

der van ontzuiling, het samenbrengen in nieuwe structuren. Huysse liet zien dat dit een beperkt beeld was. Verzuiling genereert namelijk ook processen van burgerschap, integratie, sociale cohesie. Zo moesten we komen tot een meer genuanceerde analyse over verzuiling (wat weliswaar nooit de conclusie van het debat is geweest).

Er is vervolgens gezocht naar een andere verhouding ten opzichte van de overheid. Het is de tocht geweest van een aanval op de *'liberté subsidiée'* naar beleidsplanning. Ook het begrip 'communicatieve planning' deed zijn intrede als concept. In de decreten van minister Anciaux is beleidsplanning ingeschreven. Uit het onderzoek "Educatie 92"⁽³⁾ bleek het belang om interactie te organiseren tussen overheid en het middenveld.

ONTWIKKELINGEN

De ontwikkelingen sindsdien zijn samen te vatten in zes punten:

1. Er is een sterker begrip van het fundamentele belang van sociale cohesie en sociale integratie (Elchardus, Pelleriaux). Dit heeft te maken in de verklaring van en de strijd tegen extreem rechts. Er komt een positieve waardering voor participatie en verenigingsleven. Het beleid krijgt meer aandacht voor het belang van welzijn, onderwijs, cultuur, sport, enz. tegen sociale uitsluiting.
2. Zoals geanalyseerd in het project NU: een aantal functies van het sociaal-cultureel werk deinen uit naar andere sectoren. Er komt een sterke ontwikkeling van het beleid rond levenslang leren. Regionale volkshogescholen trachten een bescheiden rol te spelen maar zitten in een moeilijke positie op de markt van educatie en levenslang leren. Ze moeten zelf vermarkten. Het volwassenonderwijs is op korte tijd verdubbeld wat het aantal cursisten betreft. Daarnaast is er een groei van de vrijetijdsmarkt, ICT en het internet.
3. Toen was het al gezien maar men durfde het niet uitschrijven: de crisis van het organisatieconcept 'verenigingsleven'. Het gaat om een sluipende en nog niet volledig geconceptualiseerde crisis van verenigingen en lidmaatschap. Er zijn tot op heden nog maar een beperkt aantal onderzoeksgegevens over het verloop of verlies van leden.
4. Na de obsessie van 1992 met het neoliberalisme is de globalisering gekomen. De allesomvattende inhoud van het globaliseringproces is indrukwekkend. Het gaat niet enkel om delocalisatie maar ook om een globale evolutie van de samenleving met inbegrip van het impact van migratie. Er ontstaan nieuwe maatschappelijke breuklijnen en tegenbewegingen. Hij ziet nieuwe maatschappelijke breuklijnen en tegenbewegingen ontstaan maar gaat niet akkoord met de anti-globalisten.

5. In plaats van het begrip 'middenveld' zijn er zijn nieuwe conceptualiseringën gekomen: burgerschap, civiele samenleving, sociaal kapitaal (Putnam, Marc Hooghe, e.a.). Er is onderzoek om dit, ook kwantitatief, in beeld te brengen onder meer door de OESO ⁽⁴⁾. Het is een begrip geworden in de mainstream van het sociaalwetenschappelijk denken.
6. Men heeft zich vergist in de rol van de nieuwe sociale bewegingen. Ze zijn minder belangrijk dan hoe dit destijds is ingeschat. De milieubeweging is een voorbeeld hiervan. Zij is niet meer zo oppositioneel en heeft zich ingeschakeld in het politieke proces. Het gaat niet om recuperatie maar om het institutionaliseren van het thema. De groene partijen marginaliseren maar het ecologische thema wordt een centraal thema. Verschillende sociale kwesties worden eveneens een centraal thema. De paarse coalities hebben hier andere accenten gelegd: het primaat van de politiek bijvoorbeeld.

TOEKOMSTPERSPECTIEVEN

Sociale cohesie, sociaal kapitaal en burgerschap zullen nog belangrijker worden voor het functioneren van moderne democratieën en voor het sociaal-economisch en politiek succes van moderne staten. Toenemende diversiteit vraagt om meer en kwantitatief andere vormen van cohesie en burgerschap. Het gaat om uiteenlopende wijzen waarop burgerschap kan gerealiseerd worden en sociaal kapitaal kan opgebouwd worden. Hierbij is een grote rol voor onderwijs, levenslang leren, arbeidsparticipatie, enz. weggelegd.

Er is een nood aan sterke structuren in de samenleving die mensen meenemen in processen van besluitvorming. Die moeten worden opgebouwd via uiteenlopende processen. In Nederland is er een verbrokkeling van het politieke systeem ontstaan door het verkeerd omgaan met sociaal kapitaal wat tot verschillende politieke calamiteiten heeft geleid (Pim Fortuyn enz). Bij ons is dat niet gebeurd onder meer dankzij het sociaal-cultureel werk. In vergelijking met andere landen is dit een optimistische noot.

De globalisering als een complex krachtenveld met zowel positieve als negatieve krachten, is van toenemend belang. Migratie is daarbinnen een zeer belangrijke fenomeen. Men mag het niet beperken tot de economische aspecten zoals delokalisatie maar men dient ook het belang van de sociale, politieke en culturele aspecten te zien. Er is nood aan positieve waardering van globalisering en verbondenheid met de rest van de wereld. De risico's van regressieve reacties zijn groot. Zie bijvoorbeeld: de Europese grondwet, Bologna ⁽⁵⁾, GATS ⁽⁶⁾ en onderwijs.

Nieuwe beleidsmethodes in modern overheidsbeleid dienen zich aan. Voorheen ging het traditioneel om uitvaardigen van wetten en het uitreiken van geld. Dit is al lang niet meer de kern van goed bestuur. Nu gaat het meer om informele netwerking, consensusbuilding,

open coördinatiemethodes, enz. De staat is meer dan alleen maar een overheidsapparaat in enge zin. Met de nieuwe vormen van *governance* zitten de staat en de samenleving verstrengeld in de publieke ruimte. 'Middenveld' is actueel een ruimtelijk verkeerde uitdrukking geworden. Het gaat om meer dan oude en nieuwe sociale bewegingen. Waar zit het 'algemeen belang' genesteld in een samenleving?

CONCLUSIES EN STELLINGEN

1. De functies die het sociaal-cultureel werk vervult, zullen van fundamenteel belang blijven en in de toekomst nog veel belangrijker worden. Daarbij wordt gedacht aan burgerschap, vormen van civiele maatschappij tussen individu en staat, het sociaal kapitaal.
2. Het sociaal-cultureel werk is niet (meer) de enige en internationaal niet de belangrijkste vorm waarin die functies zich institutioneel vertalen en georganiseerd worden.
3. Sociaal-cultureel werk dient zich nog meer te verankeren in krachtige maatschappelijke processen: levenslang en levensbreed leren, cultuur, onderwijs en educatie, sociale politiek enz. om te overleven en die functies reëel te kunnen uitoefenen.

Dirk Van Damme

Kabinetschef van de cel onderwijs van de Vlaamse Minister van Werk, Onderwijs en Vorming. Hij was voordien afgevaardigd bestuurder van het Gemeenschapsonderwijs. Hij was ook verbonden aan de vakgroep onderwijskunde van de UGent.

■ NOTEN

- (1) Rapporten van Nijmegen: Rapporten geschreven naar aanleiding van een onderzoek naar de herprofilering van het vormingswerk. Deel 1 bevat het verslag van het onderzoek, een toekomstverkenning voor het vormingswerk. Deel 2 bevat de teksten van inleidingen en discussies van de conferentie van 22-23 maart 1990 in het congresgebouw van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het project kan enigszins vergeleken worden met het project 'Nieuwe uitdagingen' van het VCVO. Zie ook "meer lezen".
- (2) "In het uit 1973 daterende "Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus" deelde Habermas de maatschappij onder in 'leefwereld' en 'systeem'. De leefwereld bestaat uit het culturele en institutionele domein waarin het communicatieve handelen van mensen zich afspeelt. Voor de opkomst van het kapitalisme vond de arbeid, alles wat te maken had met de materiële instandhouding van de mens, ook plaats in de leefwereld. Sindsdien is echter de arbeid verplaatst naar het systeem, dat overigens weer bestaat uit het economische en het politieke subsysteem. Hier is het handelen

- echter niet communicatief maar instrumenteel of strategisch van aard. Op zich zou hier wel mee te leven zijn, ware het niet dat Habermas in zijn grote boek uit 1981 stelt dat de leefwereld in toenemende mate wordt 'gekoloniseerd' door het systeem, hetgeen in meer begrijpelijke taal wil zeggen dat geld en macht een steeds grotere rol zijn gaan spelen in het sociale leven van mensen. Het gevolg daarvan is dat ook in de leefwereld het communicatieve, dus open en belangeloze, handelen steeds meer wordt verdrongen door strategisch, dus manipulatief, handelen." (Rob Hartmans in "De Groene Amsterdammer" van 18 augustus 2001, www.groene.nl/2001/0133/rh_habermas.html)
- (3) Educatie '92 was een onderzoeksproject uitgevoerd door K.U.Leuven en UGent waarbij de educatieve behoeften van volwassenen waren, hoe het aanbod daarop kon worden afgestemd en wat de voorwaarden waren om tot een beter gecoördineerd beleid te komen. Uitgaande van een evaluatie van het beleid werden voorstellen gedaan om de vastgestelde problemen op te lossen waarbij afstemming, coördinatie en samenwerking de sleutelwoorden waren. Dirk Van Damme werkte mee aan dit onderzoek.
  - (4) OESO: Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling.
  - (5) Hier wordt verwezen naar de Bolognaverklaring, een beginselverklaring over het creëren van een Europese ruimte voor hoger onderwijs, ondertekend door 29 Europese ministers van Onderwijs in Bologna op 19 juni 1999. Ze komt neer op de creatie van een kennismaatschappij en de bevordering van de mobiliteit bij studenten overal in Europa. De Bolognaverklaring voerde ook de bachelor-masterstructuur in.
  - (6) GATS: of "General Agreement on Trade in Services". De Algemene Overeenkomst over Handel in Diensten uit 1995 is een verdrag van de World Trade Organization.

■ ■ MEER LEZEN

- BROENS, Margreeth, JANSEN, Theo & VANDERVEEN, Ruud (1990): "Herprofilering van het vormingswerk in het perspectief van risicomaatschappij en individualisering": deel 1 verslag onderzoek, deel 2 verslag conferentie. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen-Instituut voor Sociale Pedagogiek en Andragogiek (ISPA).
- ELCHARDUS, M. (1993) "Cultuurstrijd rond burgerschap". In: *De gids op Maatschappelijk Gebied*, 84, pp. 895-912
- ELCHARDUS, M. (1994): "Gekaapte deugden. Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten." In: *Samenleving en politiek*, 1 (1), pp. 20-27.
- ELCHARDUS, M. HOOGHE, M. & SMITS, W. (2000): "Participatie in Vlaanderen. Een beschrijving van de deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk". (onderzoeksrapport TOR 1999/11, vakgroep sociologie VUB.
- ELCHARDUS, Mark & SMITS, Wendy (2007): "Het grootste geluk". Leuven: LannooCampus.
- GEHRE, Gunter (1992): "Educatie '92: naar een behoeftendekkend aanbod en beter gecoördineerd beleid inzake permanente vorming in Vlaanderen". In: *VORMING*, dec. '92, jrg. 8, nr. 2, p. 93-110.
- GOUBIN, Jon & BOEY, Jo (1994): "Legitimiteit, eigenheid en opdracht van het volkswikkelingswerk in het NU-project." In: *GOUBIN, Jon (1994): "Werken aan nieuwe uitdagingen"*, Brussel:VCVO.
- HABERMAS, Jürgen (1973): "Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus". Frankfurt a. M.: Suhrkamp,

HUYSE, Luc (1987): "De verzuiling voorbij". Leuven: Kritak.

HOOGHE, M. (2003): "Sociaal kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en democratische politieke cultuur." Amsterdam: Amsterdam University Press.

LEIRMAN, Walter (1992): "Basistekst. Maatschappelijke uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk anno 1992: de netto-waarde van mens en natuur". In: WILDEMEERSCH, Danny & GOUBIN, Jon: "Het vormingswerk uitgedaagd", Mechelen: VCVO.

PELLERIAUX, Koen (2001): "Demotie en burgerschap: de culturele constructie van ongelijkheid in de kennismaatschappij". Brussel: VUB Press.

PUTNAM, R. (2000): "Bowling Alone: the collapse and revival of American community", New York: Simon and Schuster.

DE VERMARKTING VAN DE CIVIELE SAMENLEVING

)(nieuwe opdrachten voor het verenigingswerk

Ann Demeulemeester

)(Samenvatting

Het BelgischE model, een mix tussen de publieke sector, het niet-commercieel en het commercieel privaatiniatief, staat zwaar onder druk. Begrippen als concurrentie, vrije toegang, vrije prijsbepaling, geen planning van het aanbod, geen voorwaarden noch kwaliteitscontrole, deregulering... worden steeds meer toegepast op welzijns- en gezondheidszorg. De overheid en de civiele maatschappij zijn geen actor meer op het maatschappelijk veld dat nog slechts speelt volgens de spelregels van de markt. De principes van de marktwerking zijn van toepassing op alle actoren en processen. In de toekomst professionaliseert het beleid nog meer wat betekent dat de macht van de technocraten versterkt en die van de politici vermindert. Commerciële belangen verstrengelen met die van de politici. Publieke diensten worden afgebouwd en uitbesteed. De civiele samenleving mag zich ook aan verdere vermarkting verwachten. Tot slot geeft de inleidster een aantal opdrachten mee voor het middenveld en het verenigingswerk.

(Deze tekst is een samenvatting door Jon Goubin van de inleiding die door Dirk Van Damme gegeven werd op het SoCiuS-salon 'Overheid, Markt en Civiele samenleving' op 26 maart 2007 in de Brusselse 'Mort Subite'. De samenvatting werd door de inleider gesuperviseerd. Johan De Vriendt bewerkte die samenvatting tot een artikel.)

Als middenvelder die actief is in een sociale beweging en in 'De Verenigde Verenigingen' is het niet zo eenvoudig verwachtingen te scheiden van strategieën. Een middenvelder redeneert immers graag in termen van veranderbaarheid en maakbaarheid. Deze inleiding is een poging om toch enige toekomstperspectieven te formuleren, vertrekkend vanuit het thema 'vermarkting'.

VERMARKTING

Als er over vermarkting gesproken wordt, duiken ook meteen begrippen op als privatisering, commercialisering, privaat - publiek initiatief, marktwerking. Hoewel ze allemaal met elkaar te maken hebben, hebben ze elk een andere betekenis. Om één en ander nog wat moeilijker te maken: eenduidige definities die door iedereen aanvaard worden, bestaan niet. We zullen dus zelf een poging doen om ze te omschrijven.

De overheid kan bij het uitvoeren van haar beleid zelf initiatief nemen (= publieke sector) of de overheidstaken gunnen aan de private sector. Daarbij heeft ze de keuze tussen private initiatieven die geen winst nastreven (= niet-commercieel privaaf initiatief) en/of private initiatieven die wel winst nastreven (= commercieel privaaf initiatief). Bij het gunnen van overheidstaken aan de private sector bepaalt de overheid de hoogte van de subsidies en de regelgeving en staat ze in voor de inspectie. Telkens moet de overheid uitmaken welk kwaliteitsniveau ze nastreeft.

België heeft in het verleden een duidelijke keuze gemaakt voor een mix van publiek en privaaf initiatief. Bij de keuze van private partners heeft de overheid soms wel en soms niet het commercieel privaaf initiatief uitgesloten of minstens afgeremd en geconditioneerd.

Dit model staat momenteel onder druk. Zowel vanuit Europa, cfr. de discussie over de 'Bolkesteinrichtlijn' ⁽¹⁾, als vanuit liberale zijde, groeit de vraag naar meer marktwerking. Hiermee wordt bedoeld dat het begrippenkader, de methodieken en de instrumenten uit de economische wereld worden toegepast op de welzijns- en gezondheidszorg, zoals concurrentie, vrije toegang, vrije prijsbepaling, vrije vestiging, geen planning van het aanbod, geen voorwaarden, geen kwaliteitscontrole, deregulering.

De marktwerking kan dan betrekking hebben op:

- de organisatie van de zorg (via liberalisering en deregulering);
- de financiering van de zorg door een grotere inbreng van private middelen (bijvoorbeeld voor de bouw van nieuwe infrastructuur, het stijgende aandeel van de eigen bijdrage van patiënten);
- het beheer van de voorzieningen door commercieel georiënteerde beheerders/eigenaars;
- het niveau van de regelgeving door minder voorwaarden en regels op te leggen aan de zorgvoorzieningen.

Het komt erop neer dat de afstemming van het aanbod op de gevraagde zorg gebeurt door private organisaties, al dan niet met winstoogmerk, die met elkaar concurreren (op prijs, op kwaliteit, op aangeboden diensten, op patiënten, op efficiëntie van de organisatie), liefst zonder al te veel inmenging van de overheid.

De terreinen die gevat worden door deze ontwikkeling zijn echter velerlei, gaande van nutsvoorzieningen over gezondheidszorg, welzijn, onderwijs, arbeidsmarktdiensten (bemiddeling, opleiding en vorming, begeleiding), cultuur, media, politiek. Zelfs het middenveld wordt onderhevig aan de markt, wat zich veruitwendigt in een steeds grotere aandacht voor dienstverlening, ledenvoordelen e.d.m.

Maar ook de private relaties worden onderhevig aan de principes van marktwerking. Voorbeelden hiervan vinden we in het persoonlijk assistentebudget en zorgverzekering

waarbij je individuele zorg inkoop. Dit gaat gepaard met pleidooien om de onderhoudsplicht af te schaffen. Dit gaat tevens gepaard met een juridisering van de verhoudingen tussen mensen, tussen dienstverleners en cliënten en uiteraard ook met een professionalisering.

ALGEMENE CONCLUSIE

Er zijn geen drie krachten of pijlers meer op het maatschappelijk veld. De markt is geen actor meer naast de overheid of de civiele maatschappij, de media of de academici. Het maatschappelijk veld speelt nog slechts volgens de spelregels van de markt. De context, de 'playground' is dé markt en niets dan de markt en de principes van de marktwerking zijn van toepassing op alle actoren en processen. Er is nog slechts één dominant discours. Dit discours beheerst ook het beleid en de politiek.

'Middenveld' is een gepasseerd concept want de civiele maatschappij en de overheid spelen ook in de markt.

TERUGTREDENDE OVERHEID

De gevolgen van vermarktingbeleid uiten zich in allerlei kenmerken:

- veel meer aandacht voor management;
- klantgerichtheid tegenover de burger domineert;
- versterking van de professionalisering met een soms overdreven impact van dé expert;
- afbouw van de publieke diensten, PPS (privaat-publieke samenwerking) en outsourcing ⁽²⁾.

De overheid treedt terug en laat veel speelruimte voor economische actoren van lokaal niveau tot internationaal niveau. Naast een afbouw van hun traditionele taken gaan lokale besturen bijvoorbeeld wel een eigen aanbod vergroten in de vrijetijdssfeer, in toerisme, feesten, heel dikwijls in concurrentie met het verenigingsleven (o.a. het effect van de citymarketing).

We stellen een verschraling en formalisering vast van de participatie en inspraakkanalen, een vermindering van de democratische controle (door gemeenteraad en participatieorganen). Wegens een versterking van de kwaliteit van de overheid en e-government worden zij een andere, minder evidente gesprekspartner voor vrijwilligers. Bijvoorbeeld bij de politieke partijen tekent zich een ideologische verschraling af: zij evolueren naar kiesverenigingen. De grootste klemtoon ligt op communicatie. De kwaliteit van het politieke personeel gaat er niet op vooruit.

Voor de toekomst is te verwachten:

- Een verdere professionalisering van het beleid: een versterken van de macht van de technocraten, nog verkleinen van de macht van de politici.
- Verstrengeling van commerciële belangen en politici (zie Angelsaksische landen).
- Verdere afbouw van publieke diensten en uitbesteding.
- De dubbele houding ten aanzien van de civiele maatschappij blijft: waardering voor haar integrerende functie maar afhoudend ten aanzien van haar participerende functie.

Om onze doelen te realiseren, ligt de enige kans ten opzichte van vermarkting bij de nieuwe beleidsvoerende processen: de interactieve democratie, het model van coproductie, de keuze voor een partnerschap.

Time magazine heeft “You” uitgeroepen tot figuur van het jaar in relatie tot het creëren van inhoud in de media en het internet (cf. Youtube). De rol van het individu is reëel, alleen moeten we nog zien wat men met die krachten zal doen.

DE CIVIELE SAMENLEVING

De civiele samenleving kent ook een sterke vermarkting: het toenemende belang van dienstverlening door de organisaties, hun mediacampagnes, ledenvoordelen, enz. De concurrentie zal echter zwaar zijn op alle functies van die civiele samenleving. Niet alleen de lokale overheden doen aan overname van de organisatie van burgers. Ook de media hebben een enorme impact met betrekking tot productbinding en ‘events’. Een belangrijk aspect van identiteit blijkt te zijn geworden: het behoren tot een merk.

De civiele samenleving als een dynamisch proces van veel lokale nieuwe initiatieven en enthousiasme zal als behoefte nooit verloren gaan maar het bereik hierin van de klassieke verenigingen is problematisch:

- Er is een tekort aan hun type vrijwilligers;
- Meer professionaliteit geeft meer vervreemding bij de vrijwilligers;
- De verenigingsideologie verschaalt;
- De voortrekkersrol kalf af.

Er zijn ook tekenen van hoop: een nieuw bewustzijn voor duurzame ontwikkeling. De zelforganisatie van mensen blijft terugkeren: ditmaal in de verenigingen van etnisch-culturele minderheden, verenigingen waar armen het woord nemen, e.d.

OPDRACHTEN

Het middenveld en het verenigingsleven staan dus voor een aantal nieuwe opdrachten:

1. Herdefinieer de kernfuncties.
2. Herdefinieer het concept van lidmaatschap.
3. Herbekijk de identiteit van de vereniging.
4. Herbekijk het vrijwilligerschap.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- Sterke merken maken maar oppassen voor vergaande commercialisatie.
- Verlenen van ondersteunende diensten aan losse groepen (aan zichzelf organiserende groepjes).
- Moet het concept van ‘afdelingen’ niet herbekeken en vervangen worden?
- Het risico van gebrekkige legitimering moet ingeschat en aangepakt worden.
- Hoofddaccent op de functie ‘ontmoeting’ leggen. Dit is de beste kans om overeind te blijven. Het is immers een basisbehoefte van mensen om elkaar op duurzame wijze te blijven ontmoeten.
- Ontspanning bieden, wetende dat hier zware concurrentie heerst, zeker voor de hoger geschoolden.
- Vorming organiseren voor specifieke niches en specifieke doelgroepen die nog te bereiken zijn.
- Ideologie brengen maar in beperkte mate, eerder als toetssteen.

Dit kan via

- Het versterken van de kwaliteit en de professionaliteit. Hierbij ontstaat wel het risico van verdringing van vrijwilligers en dus van functieverlies van verenigingen.
- Het realiseren van fusies en schaalvergroting over de verenigingen heen voor de ondersteunende diensten. Voorwaarde is wel om voldoende dichtbij te blijven.
- Nog meer netwerken.
- Het inbouwen van flexibiliteit in de programmatie en de methodische ondersteuning.
- Het leggen van accenten op bereik en werving.

Ann Demeulemeester

Algemeen secretaris van het ACW. Is ook actief in ‘De Verenigde Verenigingen’.

■ NOTEN

- (1) De Europese Dienstenrichtlijn – ook wel Bolkestein-richtlijn genoemd naar de liberale oud-Eurocommissaris Bolkestein – moet de belemmeringen opheffen voor het vrije verkeer van diensten. De richtlijn moet gaan gelden voor vrijwel alle diensten, van vastgoedmakelaars tot afvalverwerking of toeristische dienstverlening. Ook basisvoorzieningen als gezondheidszorg en onderwijs zijn niet uitgesloten van deze richtlijn. (Wikipedia)
- (2) Outsourcing: het uitbesteden van taken die niet tot de eigenlijke kerntaken behoren. Zo kan een bedrijf of de overheid het bedrijfsrestaurant of kantine uitbesteden aan een privaat cateringsbedrijf.

KENNIS, INFORMATIE & TECHNOLOGIE IN HET JAAR 2030

) (toekomstverkenning van de netwerkmaatschappij

Laurence Claeys & Johan Criel

) (Samenvatting

De auteurs definiëren eerst de concepten kennis, informatie, technologie en informatie- en communicatietechnologieën. Vervolgens bespreken ze een aantal dominante toekomstvoorspellingen zowel vanuit het gezichtspunt van technologische experten als vanuit gebruikerskant bekeken. Binnen de “research en innovation”-context bekijken ze fenomenen als het ‘web 2.0’, het ‘Internet of Things’ en ‘ambient Intelligence’, de intelligente omgeving.

Binnen de IT-wereld worden vaak toekomstvoorspellingen gedaan, denk maar aan artikels in het tijdschrift Wired of de teksten van futurologen zoals Lesley Gavin van British Telecom (BT), waarbij wij ons steeds afvragen of deze meer waarde hebben dan wat gezegd wordt in horoscopen of door handlezers.

Ons aan toekomstscenario's wagen, doen we dan ook zelden. Daarom zullen in dit artikel eerder tendensen worden geschetst over de netwerkmaatschappij in het jaar 2030 dan dat we volledige toekomstscenario's zullen beschrijven. Ook deze tendensen blijven sterk probabilistisch, want voorspellingen doen die verder reiken dan de komende vijf jaar, blijken vaak heel erg dicht bij goochelen te liggen. Uitspraken doen over (nieuwe) technologieën die in de toekomst zullen bestaan, blijkt veel evidenter dan de culturele of maatschappelijke veranderingen van een 'leven in de netwerkmaatschappij' te voorspellen. Daarom houden we ons in dit artikel vooral aan het eerste, namelijk het schetsen van de huidige en toekomstige technologische evoluties.

Dit artikel start met het definiëren van de concepten 'kennis, informatie, technologie en informatie- en communicatietechnologieën (ICT)', concepten die centraal staan wanneer er over de 'netwerkmaatschappij' wordt gesproken. Daarna worden een aantal voorspellingen besproken die anno 2007 vaak naar voor worden geschoven in de media en de academische wereld. Het zogenaamde 'dominante discours' over de maatschappelijke veranderingen en problemen waarmee de samenleving binnen 25 jaar geconfronteerd zal worden, dit zonder ICT centraal te stellen. In het volgende deel komen dan een aantal toekomstscenario's aan bod. Hierin bespreken we achtereenvolgens de visie op innovatie en de toekomstvisie van een aantal techneuten, waarna we deze uitspraken nuanceren

vanuit een meer socio-constructivistische visie op innovatie. In het vijfde deel schetsen we een aantal technologische trends die zich momenteel ontwikkelen binnen research & innovations (R&I) om te eindigen met een aantal reflecties op deze trends vanuit de visie van empowerment van de gebruiker(st)er.

DE NETWERKMAATSCHAPPIJ GEDECONSTRUEERD

“We leven in een netwerkmaatschappij” zo blijkt als we er boeken, kranten of beleids-teksten op na slaan. Met deze term wordt verwezen naar een aantal veranderingen in de hedendaagse samenleving. Dit concept, dat vaak naast de termen informatiemaatschappij en kennismaatschappij wordt gebruikt, is controversieel (Webster 2002a, Webster 2002b) maar algemeen kan gezegd worden dat het verwijst naar een samenleving waarin er sprake is van een toename in kwantiteit van informatie, informatieproducten, informatieberoepen of communicatiemiddelen (van Dijk 2005). Wat dit echter betekent voor de kwaliteit van informatie of kennis blijft een open vraag.

Eenvoudig gesteld kan gezegd worden dat de netwerkmaatschappij een samenleving is waarbij er een toename is in de omvang, het belang en de verspreiding van informatie, kennis of netwerken. Hierbij wordt vaak gewezen op het belang en de rol van ICT in deze veranderingen. Daarenboven wordt verondersteld dat de veranderingen zich voordoen in alle aspecten (zoals economie, politiek, gezondheid, media) en op alle niveaus (macro, meso en micro) van de samenleving, en zo ook in het leven van elkeen. ICT speelt een belangrijke rol in zowel de globalisering van de wereld(economie) als in het privéleven. Binnen de ICT-wereld wordt vooral internet als drijvende kracht achter deze veranderingen gezien. Omdat er steeds gewezen wordt op de impact van informatie en kennis, gaan we eerst wat dieper in op het begrip informatie.

Data, informatie, kennis & wijsheid

Informatie, kennis en wijsheid kunnen in een hiërarchische positie ten opzichte van elkaar gezien worden. Kennis wordt hierbij boven informatie geplaatst en beiden maken deel uit van de keten: tekens – data – informatie – kennis – wijsheid.

Het internet is een enorme bron van data, maar dit leidt niet per definitie tot meer informatie, kennis of wijsheid bij mensen. Dit is een eerste misvatting die regelmatig gemaakt wordt. Het belangrijkste gevolg van de explosieve toename van data en de grote toegankelijkheid ervan via het world wide web, is misschien wel de overload aan potentiële informatie. Deze overdaad aan data gaat daarenboven gepaard met een gebrek aan efficiënt zoeken en onzekerheid over de waarde van de bron. Het wordt ons inziens mensen niet eenvoudiger gemaakt om informatie of kennis te verzamelen. Het opdoen van informatie en kennis is wel veranderd ten opzichte van het pre-internet tijdperk maar is daarom

niet toegankelijker, eenvoudiger of efficiënter geworden. Informatie, kennis en wijsheid veronderstellen beide namelijk een actieve houding van mensen. Informatie is geen object, middel of hulpbron. Het is een subjectieve constructie, het is niet iets dat in documenten of artefacten zit maar wel in het hoofd van individuen. Zij wordt actief geconstrueerd door individuen, door hun denken, handelen en voelen (Choo, Delter e.a., 2000). Doordat informatie gezien wordt als een subjectieve constructie, kan er enkel sprake zijn van een toename van informatie als individuen zelf meer informatie opnemen en verwerken. En niet als er meer data bestaat, bijvoorbeeld op het internet, waar mensen informatie kunnen opzoeken.

Techniek, technologie & ICT

De rol die ICT speelt in het informatie- en kennisproces staat centraal in de netwerkmaatschappij. De veranderingen die plaatsvinden onder invloed van de evolutie van techniek naar technologie ⁽¹⁾ omschrijft Albert Borgmann (1984) op een interessante wijze. Hij maakt een onderscheid tussen 'dingen' en 'apparaten' om het verschil tussen traditionele techniek en moderne technologie te verduidelijken. Hij zegt dat in de huidige samenleving dingen apparaten zijn geworden, omdat de achterliggende machinerie verborgen wordt. Hij verduidelijkt dit door water halen uit een put (de put benoemt hij dan als een ding) en water halen uit een kraan (de kraan benoemt hij dan als een apparaat) met elkaar te vergelijken (Borgmann, 1984). Een kraan kan water of geen water bevatten, afhankelijk van de achterliggende machinerie waar de gebruik(st)er geen vat op heeft maar die, als ze werkt, ervoor zorgt dat iemand gemakkelijk toegang tot water heeft. De context (het werken van de machinerie) wordt voorzien door de ingenieur doordat de watergebruik(st)er niet vertrouwd is met de werking van de machinerie. Een waterput echter is wel transparant qua machinerie (katrol, put, enzovoort) en kan, mits enige vertrouwde met de machinerie, hersteld worden door de putgebruik(st)er. Daarnaast is de waterput ook een ontmoetingsplaats voor de gemeenschap. De context wordt bepaald door alle gebruik(st)ers van de put. Het nadeel is dat het meer inspanning vergt om er water uit te halen. Borgmann wijst erop dat technologie de interactie tussen mens en werkelijkheid steeds vergroot omdat de machinerie steeds meer (onzichtbaar) aanwezig is. Het grote verschil ziet hij in het feit dat apparaten als technische middelen contextloos zijn, terwijl dingen sociaal ingebed zijn. Een verschuiving van dingen naar apparaten gaat volgens hem dan ook gepaard met gecompliceerde sociale veranderingen.

Nieuwe Media en ICT worden vaak als synoniemen gebruikt. Ze zijn een specifieke vorm van technologie, waarbij voor de definiëring ervan verder gebouwd wordt op de drie lagen die binnen technologie onderscheiden worden. Een algemene definitie van 'nieuwe media' (of ICT) is te vinden in het *Handbook of new Media* (Lievrouw & Livingstone, 2002: 7). Daar wordt het gedefinieerd als:

- de artefacten of toestellen die ons vermogen om te communiceren mogelijk maken en uitbreiden (materiële objecten);

- de communicatieactiviteiten en -handelingen die we bezitten/gebruiken om deze toestellen te ontwikkelen en te gebruiken (handelingen);
- de sociale inrichting en organisaties die gevormd worden rond deze toestellen en handelingen (organisaties).

Na het uittekenen van wat wij verstaan onder netwerkmaatschappij en de evoluties in data, informatie, kennis en wijsheid gaan we nu in op een aantal uitspraken die gedaan worden over de begrippen samenleving, informatie en kennis binnen 30 jaar. De reflectie die we hier onmiddellijk bij maken is dat een toename in technologieën om data te verspreiden of communicatiemogelijkheden uit te breiden, niet per definitie leidt tot een samenleving met meer informatie of kennis. Dit laatste veronderstelt namelijk een actieve handeling en integratie van kennis door de mensen zelf.

Er worden voorspellingen gemaakt over allerlei aspecten van de samenleving, niet enkel over informatie, kennis en technologie zoals in dit artikel gebeurt. Omdat alle aspecten van de samenleving aan elkaar gerelateerd zijn, en technologie en informatie ingebed zijn in de samenleving en in de individuen die ze bezitten en gebruiken, wordt gestart met de opsomming van voorspellingen omtrent maatschappelijke tendensen en problemen die anno 2007 vaak geformuleerd worden. De waarde van de toekomstscenario's die we verder zullen schetsen, moet steeds gekaderd worden binnen deze voorspellingen over maatschappelijke domeinen.

TOEKOMSTVOORSPELLINGEN ANNO 2007

Veranderingen, maar ook voorspellingen, zijn steeds gesitueerd in tijd en ruimte. De maatschappelijke veranderingen die we in België de komende 30 jaar verwachten, zijn soms sterk verschillend van de diegene die verwacht worden in de rest van de wereld. We geven hier enkele voorbeelden van globale en lokale veranderingen en voorspellingen. Zo is de vergrijzing van de Belgische bevolking een erg lokale problematiek terwijl er op wereldvlak niet moet gevreesd worden dat de aarde leeg zal lopen. In België echter is het een belangrijke beleidsvraag hoe de vergrijzing van de samenleving zal aangepakt en gefinancierd worden (Federale regering, 2005).

In tegenstelling tot de vergrijzing is bijvoorbeeld urbanisatie dan weer een wereldwijd gebeuren (Giddens, 1992). Niet enkel in België, maar in tal van andere landen, is er een tendens om het platteland te verlaten en in steden te gaan wonen. Deze urbanisatie, samen met een sterke migratiebeweging, zorgt er voor dat de diversiteit van de stedelijke bevolking zal toenemen. Er komen steeds meer grootsteden bij (UN, 2006), met een grotere diversiteit.

Een globale voorspelling is dat door de toename van de welvaart in verschillende delen

van de wereld de milieuvervuiling nog sterker zal toenemen. Een laatste voorspelling op technologisch vlak is dat de evoluties in de nanotechnologie, de studie van fenomenen en de manipulatie van materialen, op de schaal van atomen, moleculen en supramoleculaire structuren van 1 tot 100 nanometer (European Commission, 2004) een grote sprong vooruit zullen maken. Al deze veranderingen bieden kansen maar brengen ook potentiële problemen met zich mee. Zo wordt migratie door sommigen als een gevaar gedefinieerd en door anderen als een kans. In de volgende paragraaf wordt gekeken naar wat de voorspellingen zijn over de belangrijkste toekomstige problemen.

Bij het in kaart brengen van de top tien van de problemen van het mensdom die de komende 50 jaren centraal zullen staan, kwam het Massachusetts Institute of Technology, beter bekend als MIT, tot volgende lijst (uit: Smalley, 2003):

1. energie
2. water
3. eten
4. milieu
5. armoede
6. terrorisme en oorlog
7. ziektes
8. opleiding
9. democratie
10. bevolkingstoename

Ze baseerden zich voor het opstellen van deze lijst op bestaande literatuur, bevraging van experts en van 'gewone' burgers. Bij het voorspellen van de toekomst van de netwerkmaatschappij moet dan ook gekeken worden wat ze kan betekenen voor deze problemen. Wetende dat het produceren van ICT-artefacten bijvoorbeeld veel water vereist (Taiariol, Fea & Papuzza, 2001), zou de netwerkmaatschappij er in 2030 wel eens helemaal anders kunnen uitzien als er grote waterproblemen ontstaan.

Toekomstscenario's

Bij het bespreken van de voorspellingen over de netwerkmaatschappij moet met bovenstaande 'potentiële problemen' rekening worden gehouden. Zelf tekenen we geen toekomstscenario's uit, maar hebben we bestudeerd wat experts met betrekking tot ICT en/of de netwerkmaatschappij claimen over de toekomst. Hierna worden een aantal bestaande visies besproken. Deze worden kort geplaatst binnen het denken over technologie, waarbij uiteindelijk gekeken wordt naar wat deze (kunnen) impliceren voor de empowerment van de burger in de netwerkmaatschappij. We definiëren empowerment hierbij als het proces van versterking van onder andere individuen waarbij ze greep krijgen op hun eigen situatie en omgeving, en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie (Zimmerman & Rappaport, 1988).

Technologische experts en hun visie op de toekomst

“In 2030 is een computer van 1 euro net zo krachtig als het menselijke brein...”

Dit zijn de woorden van Ray Kurzweil ⁽²⁾, een Professor AI die onder andere de Lemelson-MIT Prijs (een van de grootste prijzen voor uitvindingen en innovatie in de Verenigde Staten) kreeg.

Verschillende auteurs binnen het domein van AI (Artificial Intelligence of Accelerated Intelligence) wagen zich aan het uittekenen van toekomstscenario's. De stelling hierboven is weliswaar erg uitdagend maar ons inziens niet direct de belangrijkste uitdaging voor de toekomst. Zolang de complexiteit van de menselijke hersens niet doorgrond is en machines binair rekenen, is de kans klein dat de computer zo krachtig wordt als het menselijke brein. De uitdaging ligt in de plaats daarvan misschien eerder in het zoeken naar de optimale complementariteit van humane en technologische capaciteiten.

De prijs van de computer naar beneden krijgen is een uitdaging waaraan gewerkt wordt zonder te geloven dat het even krachtig wordt als het menselijke brein. Het *One Laptop Per Child* project dat de '100 dollar laptop' ontwikkelde, streeft ernaar een computer voor iedereen betaalbaar te maken ⁽³⁾. Binnen dit project werd ook Sugar, een innovatieve en intuïtieve grafische user interface (GUI), ontwikkeld en open source software op de computer geplaatst. Als in 2030 elk kind een laptop heeft, zal dit al een ongelooflijke verwezenlijking zijn.

“Machines grijpen binnen enkele jaren de macht...”

De extravagante Kevin Warwick ⁽⁴⁾, professor in de Cybernetica aan de Universiteit van Reading, is een andere auteur die zich vaak aan toekomstscenario's waagt. Als een van zijn 'stunts' heeft Warwick een chip laten inplanten in zijn arm die verbonden is met de zenuwen van zijn hand om zo de functies van zijn hand te laten overnemen door een machine. Omdat hij zijn lichaam gedeeltelijk tot machine maakt, wordt hij ook wel de eerste 'cyborg' (Hayles 1999) genoemd. Zijn onderzoek is vernieuwend maar hieruit kan niet voorspeld worden dat machines binnen enkele jaren de macht zullen overnemen.

“In de toekomst nemen we ons gehele leven op en kunnen we ieder moment van ons leven terugkijken...”

Gordon Bell die voor Microsoft werkt binnen het MyLifeBits project ⁽⁵⁾ verwijst met deze uitspraak naar de mogelijkheid die bestaat om alles wat een mens meemaakt op een bepaalde manier vast te leggen. Dit kan gaan van het bijhouden van al je sms-berichten, het

videotapen van je hele leven tot het twitteren ⁽⁶⁾ wat je op elk moment aan het doen bent. Dat dit mogelijk zal zijn in de toekomst is gedeeltelijk waar. We zullen een representatie van elk moment van ons leven kunnen herbekijken, maar dezelfde gevoelens herbeleven lijkt minder evident. De uitdaging ligt waarschijnlijk ook eerder in het vinden van informatie in de berg van momenten die we in ons leven vastgelegd hebben. We kunnen een immense verzameling van data over het leven aanleggen, maar hoe zullen we er ooit kunnen uithalen wat we willen?

Vanuit de gebruik(st)erskant bekeken

De drie gepresenteerde toekomstvisies vertrekken allemaal vanuit de technologische kant. Als we kijken naar de trends vanuit gebruik(st)ers perspectief, kunnen we volgende kritische bemerkingen maken:

- Digitale drenkelingen bevinden zich langs dezelfde socio-economische snijlijnen als andere sociale achterstandsgroepen. Waar in eerste instantie vaak gedacht werd dat de achterstand van vrouwen en ouderen het grote probleem was als het over ICT-toegang ging, blijkt nochtans dat mensen met een laag inkomens- en/of laag opleidingsniveau vooral de groepen te zijn die minder vaak ICT-toegang hebben (APS, 2001; Moreas, 2007).
- Het onderzoek naar de digitale kloof is erg lang blijven steken bij het opdelen van de *haves en have not*. Wat echter minstens even relevant is om weten, is wat de consequenties zijn van het leven in een samenleving die doordrongen is van ICT (Servaes 2003).
- Of mensen nieuwe technologieën zullen adopteren of domesticeren is afhankelijk van tal van factoren (financieel, esthetisch, sociaal, etc.) die moeilijk of zelfs niet te voorspellen zijn.
- Technologische ontwikkelingen kunnen gezien worden als reproducties van bestaande machtsrelaties, zo stelt de *Adaptive Structuration Theory* van DeSanctis en Poole (1994). Doordat de groep *early adopters* van ICT veelal behoren tot het hoogopgeleide mannelijke segment van de bevolking betekent dit ook dat zij in de mogelijkheid zijn de technologie zo te vormen dat ze hun machtsrelaties versterken. Dit impliceert dat nieuwe media ‘per definitie’ eerder bestaande machtsrelaties zullen versterken dan omvormen.

Het overgrote deel van het artikel legt de focus op technologische innovaties die momenteel bestaan of op til zijn. Om te vermijden dat er vanuit gegaan wordt dat technologische veranderingen per definitie sociale veranderingen met zich meebrengen, wijzen we erop dat samenleving en technologie in een wederzijds beïnvloedingsproces met elkaar staan.

Ze beïnvloeden en construeren elkaar. Deze visie op innovatie lijkt ons de enige realistische en wordt de *Social Shaping of Technology* benadering genoemd. Hierbinnen wordt onderzocht op welke manieren de sociale, institutionele, economische en culturele factoren 1) de richting alsook de mate van innovatie bepalen, 2) de vorm van technologie bepalen en de inhoud van technologische artefacten en praktijken; en 3) de uitkomsten van technologische veranderingen voor verschillende groepen in de samenleving (Williams & Edge, 1996) bepalen.

Een belangrijke, hierbij aansluitende vraag, is dan de wijze waarop ICT machtsrelaties structureert of herconfigureert. Zal technologie 'ten goede' gebruikt worden en zullen de bestaande *surveillance* kenmerken van veel technologieën enkel als een onvermijdelijk onderdeel gezien worden van deze evolutie zonder ze in te zetten voor een *big brother* beleid. Of zal technologie 'ten kwade' gebruikt worden om burgers te controleren en alles wat enigszins afwijkt van 'gemiddelde patronen' te monitoren? De vraag die hiermee samenhangt is: 'wie heeft er de controle over de technologie?'. Wie kunnen ze ontwikkelen, manipuleren en aanpassen? Is dit enkel haalbaar voor een beperkte groep van ontwikkelaars, aangestuurd door beleidsmakers, of is technologie zo ontwikkeld dat iedereen ze kan aanpassen aan zijn/haar behoeften en zelf kan bepalen wat het al dan niet doet?

De manier waarop technologie, of meer specifiek software, ontwikkeld en gedesigned wordt, heeft een heel grote invloed op bestaande machtsrelaties. Technologie kan bestaande machtsrelaties ondersteunen, versterken of transformeren. Dit omdat de vraag naar controle op macroniveau sterk verbonden is met de vraag naar controle op microniveau. Als in de software geen mogelijkheden gecreëerd worden om in te grijpen door verschillende personen, dan zal dit op macroniveau ook leiden naar minder mogelijkheden tot transparantie en participatie.

De huidige trend van een 'gemakkelijke en eenvoudige ICT design', vaak verkeerdelijk gedefinieerd als gebruiksvriendelijk, geeft mogelijks minder mogelijkheden om bestaande machtsrelaties te transformeren. Dit omdat de 'gebruik(st)er' gereduceerd wordt tot passieve consument van ICT. Deze redenering is gebaseerd op het werk van Cecile Crutzen (2005) die rust op de differentiatie die Roland Barthes (1977) maakt tussen 'readerly (lisible) text' en 'writerly (scriptable) text'. In 'readerly text' is de auteur een autonome, autoritaire producent en de zender (schrijver), en de ontvanger (lezer) een prototype passieve consument en ontvanger. De 'writerly text' echter nodigt uit tot actieve participatie van de lezer (ontvanger). Crutzen stelt dan dat 'gebruiksvriendelijke software of ICT producten in feite 'readerly text' zijn en dat 'writerly text' gepercipieerd en gedefinieerd wordt als zijnde onleesbaar en ongebruiksvriendelijk omdat die meer inspanning vereist om ermee aan de slag te gaan (Crutzen, 2005).

In de volgende paragraaf gaan we dieper in op een aantal technologische trends die mo-

menteel te bespeuren zijn binnen Research & Innovation (R&I) context. Deze zijn maar wat ze zijn, nieuwe technologieën en concepten die op tal van verschillende wijzen mogelijk een plaats kunnen krijgen in de dagelijkse leefwereld of de samenleving, maar die vandaag aandacht krijgen binnen R&I.

We zullen de implicaties van deze trends achteraf toetsen aan onze, hierboven beschreven, visie op empowerment.

TRENDS UIT R&I-OGEN

Web 2.0

Op dit moment wordt veel gesproken over Web 2.0. In tegenstelling tot wat de term lijkt te zeggen, is Web 2.0 geen technologische uitbreiding van het bestaande World Wide Web, maar een verandering in de manier waarop softwareontwikkelaars en eindgebruik(st)ers het web gebruiken. Het hart van Web 2.0 is hoe input (gebruiker geproduceerde content, opinies, toepassingen) door een reeks mechanismen (technologieën, nieuwe combinatie, coloboratief filtreren) in informatie/resultaten omgezet worden die een (meer)waarde verschaffen aan de volledige gemeenschap. Tim O'Reilly (2006) definieert Web 2.0 als volgt: *“Web 2.0 is the business revolution in the computer industry caused by the move to the internet as platform, and an attempt to understand the rules for success on that new platform”*. Dit betekent dat internet verandert van een verzameling websites naar een volledig platform voor interactieve webapplicaties voor eindgebruik(st)ers die, volgens sommigen, uiteindelijk zullen uitmonden in het verdwijnen van alle offline applicaties. Een voorbeeld hiervan is 'social bookmarking'. Vroeger gebeurde bookmarken (het aanmaken van favorieten) met het gebruik van functionaliteiten binnen een webbrowsier (offline applicatie) terwijl dit nu meer en meer gebeurt door middel van online applicaties zoals Delicious ⁽⁷⁾. Dit maakt het mogelijk om vanop elke pc met internet connectiviteit bookmarks te raadplegen. Bovendien maakt het mogelijk bookmarks te delen met anderen. Dit delen vormt een belangrijke pijler van Web 2.0. Om het gevoel van offline werken bij webapplicaties te versterken, wordt vaak gebruikt gemaakt van *Asynchronous Javascript and XML (AJAX)* die het mogelijk maakt informatie aan een server op te vragen zonder dat de gebruik/ster daar iets van merkt.

Verder is er ook een verschuiving in contentcreatie, publicatie en consumptie. Waar gebruik(st)ers voor het 'ontstaan' van Web 2.0 vooral informatie consumeerden, kunnen ze deze nu ook publiceren en delen op het web. De creatie van informatie kan zowel gebeuren door een enkele gebruik(st)er, bijvoorbeeld aan de hand van persoonlijke weblogs, of in groepen of communities, zoals het geval is in Wikipedia. Andere voorbeelden van web 2.0 zijn folksonomies, RSS en PodCasts.

Het 'Internet of Things'

Het uitbreiden van het World Wide Web naar een netwerk van objecten, het 'Internet of Things' (ITU, 2005) genaamd, is een tweede evolutie die we binnen R&I observeren. De centrale gedachte hierbij is dat iedereen, op ieder ogenblik, van op elke plaats geconnecteerd is met elk object. Om dit te bereiken, is het noodzakelijk dat elk object uniek geïdentificeerd kan worden en een zekere vorm van communicatiemogelijkheden bezit. Deze objecten zijn geconnecteerd door een draadloos, dynamisch, zelf configurerend netwerk.

Het 'Internet of Things' moet het mogelijk maken om, net zoals men op dit moment Google gebruikt om informatie te vinden op het world wide web (www), van op om het even welke plaats informatie op te vragen zoals: "waar is mijn vest, wat zit er in mijn broekzak, wat is de temperatuur van het blikje chocomelk dat ik in de tuin heb laten staan".

Om het *Internet of Things* technologisch te kunnen verwezenlijken moeten alle objecten uniek geïdentificeerd kunnen worden. Alleen dan is het mogelijk de informatie "vervat" in de objecten te verzamelen en te verwerken. Radio Frequency Identification (RFID) biedt deze functionaliteiten. Verder moeten de objecten fysische veranderingen van zichzelf kunnen detecteren (gebruik maken van sensors) en een bepaalde vorm van ingebedde 'intelligentie' bezitten zodat de verwerking van informatie meer en meer gedistribueerd gebeurt in plaats van centraal (zoals nu nog meestal het geval is). Een laatste technologische shift die het "Internet of Things" moet mogelijk maken is de trend naar miniaturisatie en nanotechnologie zodat steeds kleiner wordende objecten met elkaar kunnen interageren en communiceren. Zoals te zien is het technologische spectrum waarover het *Internet of Things* zich uitstrekt heel breed en zal het nog jaren zal duren vooraleer dit gerealiseerd wordt. Veel problemen gaande van de grootte en levensduur van de batterijen tot het opzetten van juiste communicatiepaden loeren om de hoek. Hierbij spreken we nog niet over de maatschappelijke aanvaarding en culturele aspecten van deze technologie.

Het Internet of Things kan ook gekaderd worden binnen de trend tot transformatie van Grafische User Interfaces (GUI's) in Tangible User Interfaces (TUI's) die het mogelijk maakt om te interageren met applicaties op een tastbare, meer intuïtieve manier.

Ambient Intelligence

Een andere topic waaromtrent de laatste jaren steeds meer onderzoek wordt verricht is *Ambient Intelligence* (Aml), waarmee verwezen wordt naar het intelligent maken van de omgeving. De gebruik(st)er wordt als het ware omringd door computationele en netwerk technologieën. Mark Weiser (1991) ontwikkelde een visie over alomtegenwoordig computing (*ubiquitous computing*) waarin hij stelt dat de technologie steeds minder zichtbaar zal worden. Dit totdat de technologie zo verweven is met het dagelijkse leven dat die er uiteindelijk ononderscheidbaar van wordt. Wij stellen ons echter de vraag of

het wel dat is wat we willen (Criel & Claeys, 2007). Gedurende de laatste jaren is grote technologische vooruitgang geboekt op het domein van *Ambient Intelligence*. Toch blijven de meeste toepassingen beperkt tot een labo-omgeving en blijkt het bovendien moeilijk toepassingen te vinden die verder gaan dan het automatische aan- en uit laten gaan van een lamp. Bovendien raakt *Ambient Intelligence* de mensen in hun dagelijkse leefwereld waarin het vaak als intrusief en oncontroleerbaar wordt ervaren. Het aanvankelijke (overdreven) optimisme over de interactie tussen de mens en zijn/haar 'intelligente' omgeving blijkt toch wat verdwenen. De hoop dat we de computer de mens zouden laten kunnen doen begrijpen is extreem complex, waarschijnlijk zelfs onmogelijk, onder andere omdat de betekenis die de mens wil overbrengen slechts gedefinieerd is binnen een bepaalde interactie of context.

REFLECTIES

Als we kijken naar de machtsrelaties, dan kunnen we stellen dat Web 2.0 meer mensen de mogelijkheid geeft om hun eigen content op het www te plaatsen, en dit op een manier waardoor het delen van informatie gestimuleerd en vereenvoudigd wordt. Als we bijvoorbeeld pure Hypertext Markup Language (HTML) sites vergelijken met wikis dan zien we dat in het tweede geval meerdere personen op een eenvoudige wijze inhoud kunnen toevoegen tot een site. Waar mensen vroeger HTML moesten kennen om hun eigen website te publiceren, is dit vandaag niet meer nodig. Ook het feit dat er meer applicaties ontstaan die gericht zijn op 'sociale netwerken' eerder dan puur informatie-gericht zorgt ervoor dat het aantrekkelijker wordt voor een meer diverse bevolkingsgroep. Er is een duidelijke trend waarneembaar naar usergenerated content, waarbij 'iedereen' actieve deelnemer in het creëren van content kan worden.

De Internet of Things en Ambient Intelligence trends zijn minder ver geëvolueerd dan Web 2.0. Welke betekenis ze zullen hebben voor machtsrelaties in de samenleving is moeilijk te voorspellen, maar veel zal in elk geval afhangen van de toepassingen die ontwikkeld zullen worden, en hoe deze ontwikkeld worden. Als mensen verplicht zullen worden om in 'intelligente omgevingen' te wonen zonder dat ze zelf enige controle hebben op de configuratie ervan, of niet de vrijheid hebben om deze onintelligent te maken als zij het zelf willen, dan lijken deze trends ons tot mislukken gedoemd. De wijze waarop applicaties ontwikkeld worden moeten volgens ons, vanaf het begin van het proces, rekening houden met de wijze waarop ze macht (her)structureren. Dit is enkel mogelijk door R&I niet enkel in een 'ingenieursboite' te laten gebeuren, maar in een interdisciplinaire context waarbij steeds alles gedaan wordt om de eindgebruik(st)er mee te betrekken in het ontwikkelingsproces van innovaties. Voor onderzoek ligt dan ook een grote uitdaging in het ontdekken van de principes die aan de basis liggen om software 'writerly' in plaats van 'readerly' te maken. In dit artikel hebben we vooral kritische kanttekeningen geplaatst bij concepten en bestaande toekomstscenario's. Daarnaast hebben we ook een aantal trends aangegeven die we

waarnemen in R&I context. Aan ‘voorspellingen’ over de toekomst van de netwerkmaatschappij hebben we ons niet gewaagd. Maar we weten wel welke toekomst we wensen. We hopen dat het er één van ‘usergenerated logics’ zal zijn en dit als waardige opvolger van de ‘usergenerated content’ trend die we nu waarnemen.

Laurence Claeys

was een aantal jaren verbonden aan het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (Universiteit Antwerpen) en promoveerde aan de Universiteit Gent op het thema “Informatie- en Communicatietechnologieën (ICT) in de dagelijkse leefwereld. Een interpretatieve benadering van gelijke kansen in de netwerkmaatschappij”. Sinds eind 2007 werkt ze als senior researcher bij ReNA, de R&I afdeling van Alcatel-Lucent.

Johan Criel

studeerde burgerlijk ingenieur in de computerwetenschappen aan de Universiteit Gent waar hij zijn thesis maakte over “context aware computing”. Dit werk zette hij verder aan de Haute Ecole Spécialisée de Suisse Occidentale (HEVS) in Zwitserland en sinds 2005 als software researcher bij ReNA, de R&I afdeling van Alcatel-Lucent.

■ NOTEN

- (1) In ‘technologie’ worden drie lagen onderscheiden: materiële objecten, handelingen en kennis (McKenzie en Judy Wajcman (1985), Berting, 1992; Dierkes & Hoffmann, 1992)
- (2) Meer informatie over het werk van Kurzweil is te vinden op: <http://www.kurzweilai.net/>
- (3) Meer informatie over het project is te vinden op <http://www.olpc.com/>
- (4) Meer informatie over het werk van Warwick is te vinden op: <http://www.kevinwarwick.com>
- (5) Meer informatie over het project is te vinden op: www.mylifebits.com
- (6) Met twitteren wordt verwezen naar het ‘life-bloggen’ of het actief zijn op www.twitter.com.
- (7) Zie <http://del.icio.us/>

■ ■ MEER LEZEN

APS (2001): “Focus: in de ban van ICT, Vlaamse regionale indicatoren.” Brussel: Departement Algemene Zaken en Financiën, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

BARTHES, R. (1977): “Image-Music-Text.” London: Fontana

BORGMANN, A. (1984): “Technology and the Character of Contemporary Life. A Philosophical Inquiry.” Chicago & London: The University of Chicago Press.

CHOO, C.W., DETLOR, B., et al. (2000): “Web Work: Information Seeking and Knowledge Work on the World Wide Web.” Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

- CRIEL, J. & CLAEYS, L. (2007): "A transdisciplinary study design on context-aware applications and environments. A critical view on user participation within calm computing" *Proc. COST298 Participation in the Broadband Society (Moscow, Russia)*.
- CRUTZEN, C. (2005): "Questioning Gender in E-learning and its Relation to Computer Science. Spaces for Design, Working and Learning." In: R. Braidotti & A. Baren, *The Making of European Women's Studies, Volume VI.. Utrecht, Athena: 40-59*.
- DESANCTIS, G. & POOLE, M. S. (1994): "Capturing the complexity in advanced technology use: adaptive structuration theory, *Organization Science*" 5 (2): 121-17.
- EUROPEAN COMMISSION (2004): "Nanotechnology: Innovation for Tomorrow's world". Brussels, Directorate-General for Research 'Nanosciences & Nanotechnologies'.
- FEDERALE REGERING (2005): "Het Generatiepact" *Federale regering, 28 pp. Gedownload van http://premier.fgov.be/nl/051011_generatiepact.pdf op 17/7/2006*.
- GIDDENS, A (1992): "Human Societies: A reader", Cambridge: Policy Press.
- HAYLES, K. N. (1999): "How we became posthuman: virtual bodies in cybernetics, literature, and informatics." Chicago & London: The University of Chicago Press.
- ITU (2005): "ITU Internet Reports 2005: The Internet of Things". Geneva: International Communication Union.
- LIEVROUW, L. A. (2002): "Determination and Contingency in New Media Developments: Diffusion of Innovations and Social Shaping of Technology Perspectives". In: L.A. Lievrouw & S. Livingstone, *The Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications: 183-199.
- MOREAS, Marie-Anne (2007): "Digitale kloof in Vlaanderen. SVR-Rapport 3." Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering. Gedownload van http://aps.vlaanderen.be/statistiek/publicaties/pdf/DigitaleKloof_200709.pdf op 5 oktober 2007.
- O'REILLY, Tim (2005): "What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software." Gedownload van <http://www.oreillynet.com/lpt/a/6228> op 3 oktober 2007.
- SERVAES, J. (2003): "The European Information Society: A Wake-up call." In: J. Servaes, *The European Information Society: a reality check*, Bristol, UK, Portland, OR, USA, Intellect: 11-32.
- SMALLEY, R.E. (2003): "Nanotechnology, Energy and People". River Oaks: Pres. at MIT Forum.
- TAIARIOL, F.; FEA, P.; PAPUZZA, C.; CASALINO, R.; GALBIATI, E.; ZAPPA, S. (2001): "Life Cycle Assessment of An Integrated Circuit Product". In: *Electronics and the Environment, 2001. Proc. IEEE International Symposium: 128 - 133*.
- UNITED NATIONS POPULATION DIVISION (2006): "World urbanization prospects: the 2005 revision". New York: United Nations.
- VAN DIJK, J. (2005): "The Deepening Divide. Inequality in the Information Society". Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- WEBSTER, F. (2002a): "The Information Society Revisited". In: L.A. Lievrouw & S. Livingstone, *The Handbook of New Media*. London, Thousand Oaks & New Delhi: Sage Publications.
- WEBSTER, F. (2002b): "Theories of the Information Society", 2nd edition. London, New York: Routledge.
- WEISER, M. (1991): "The computer for the twenty-first century". In: *Scientific American*, Sept., 94-104.
- ZIMMERMAN, M. A. & RAPPAPORT, J. (1988): "Citizen participation, perceived control and psychological empowerment. In: *American Journal of Community Psychology* 16: 725-743.

DENKEN OVER RUIMTE IN 2025

Willy Miermans

) Samenvatting

De 'kringmetafoor' als steeds uitdeinende ruimte, is voorbijgestreefd. Mobiliteit, ICT, desurbanisatie... leiden ons naar een raster of netwerksamenleving waarin de publieke ruimte atrofieert en het wonen wordt geïndividualiseerd. Er ontstaat een tweedeling tussen het publieke domein en het wonen: de onveilige straat versus de via domotica of door de bewakingssector zwaar beschermde wooneenheden. Aan de andere kant zie je dat over de resterende publieke ruimte strijd geleverd wordt tussen diverse deelgroepen. Stadsvernieuwingsoperaties en city-marketing om de stad terug hip te maken, leiden echter tot Disneyficatie of gentrificatie. Anderzijds is er ook een beweging 'terug naar de stad' waarbij stedelijkheid als positief wordt ervaren. Een aantal krachtlijnen voor het ruimtegebruik in 2025 dienen zich al aan. Zo kan men stellen dat we stilaan op de grenzen van ruimtelijk gedrag stoten. Daarnaast zijn er ook maatschappelijke grenzen: we kunnen het ons niet meer permitteren om belangrijke groepen met een maatschappelijk en sociaal-economisch-cultureel achterstandSprofiel te isoleren. Een ander fenomeen is gezinsverdunding en individualisatie die aanleiding zullen geven tot nieuwe woonvormen als co-housing of autodelen; in de stedelijke lifestyle wordt het 'kleine ontmoeten' steeds belangrijker. En Miermans besluit dat in een raster-stad of netwerk-samenleving de stedelijke scène aan belang zal winnen indien er gewerkt wordt aan 'places of common significance'.

De vraag van SoCiuS – “schets een aantal ruimtelijke ontwikkelingstendensen in 2025” – kan bezwaarlijk eenvoudig genoemd worden. Ruimte is nu eenmaal een morfologisch kader waarbinnen een maatschappij functioneert; het speelterrein – slagveld is misschien ook gepast – van talloze actoren, trends, invloeden... De vragen die rijzen zijn dan ook legio: Vanuit welk perspectief gaan we kijken? Jong, oud, rijk, arm, allochtoon, man, vrouw,... Op welke ruimtelijke schaalniveaus? Macro (internationaal, nationaal, regionaal) of meso (stad, buurt,...) of micro (persoonlijke, private ruimte)? Welke tendensen nemen we in rekening? Economische, verkeerskundige, culturele, technologische, sociale,...? Allen hebben ze onbetwistbaar hun ruimtelijke repercussies. Vaak zijn die tendensen niet homogeen qua impact, snelheid, ...

Kortom, dit artikel is niet af. Het is het resultaat van een overmoedig 'ja', met alle bescheidenheid die gepast is bij het resultaat. Wat volgt zijn een reeks bedenkingen, aanzetten tot reflectie: onvolledig, onvoldragen.

Aangezien de aanleiding uit het sociaal-cultureel werk komt, hanteren we het perspectief van hoe mensen naar ruimte kijken, aangevuld met maatschappelijke ontwikkelingen die daar uiteraard wijzigingen in hebben aangebracht.

DE KRING-METAFOOR

Het wonen, het omgaan van een mens met ruimte is traditioneel vrij eenvoudig. De ruimte wordt gestructureerd vanuit een *'axis mundi'*, een oriëntatie-punt dat houvast biedt om de ruimte te begrijpen, in te vullen. Voor Japanners is dat de Fuji-berg, Mekka voor moslims. Alle volkeren hebben een of andere totempaal als ruimtelijke houvast. Zo is bekend van Mongoolse nomaden dat ze een stok planten vooraleer ze hun tenten opslaan. In onze West-Europese cultuur is de kerktoeren de *axis mundi*. Voor sommigen is dat 'Stella': "Thuis is waar mijn Stella staat".

Het wonen wordt als een uitdijende kringenmetafoor beschouwd. Denk aan de kringen, veroorzaakt door een steen in het water. Ik, mijn huis/familie, mijn straat, buurt, gemeente, regio, land... Dat is een voor de hand liggende denkwijze, ook gekoppeld aan de ontwikkelingsgeschiedenis van de mens. De wereld wordt groter met de leeftijd. Zo vergroot een mens gaandeweg zijn ruimtebeleving. Deze kringmetafoor is generaties lang ook het uitgangspunt geweest voor maatschappelijke organisatie. De buurt, de parochie als centrale eenheid voor maatschappelijke organisatie. Binnen die kring speelt het leven zich af: de buurtwinkel, de school, de vereniging... De weinig mobiele voorouder leefde op of binnen die schaal. Arbeids- en huwelijksmarkt waren op die maat. Vrijetijd en zorg speelden op hetzelfde ruimtelijk niveau. Wat daarbuiten ging was 'reizen'. En dat was vreemd en 'gevaarlijk', vooral voor het geloof.

Het voordeel van dergelijke constellatie was mantelzorg: Het nadeel, sociale controle. Elke medaille heeft nu eenmaal twee kanten.

Bart Verschaffel beschrijft mooi deze kringmetafoor. De stad vormde de klassieke antithese. De stad was tot het midden van de 20ste eeuw de plek waar die kringmetafoor werd gecounterd. De stad stond voor anonimiteit, individuele vrijheid, maar ook voor eenzaamheid. Toegegeven: een te simpele dichotomie (tweedeling) maar het verheldert.

Het klassieke liedje "Mijn Dorp" van Wim Sonneveld typeert mooi dit ruimtelijk denken. Nostalgie? Ja, alhoewel. Dit denken zit dieper verankerd in onze cultuur dan we graag willen toegeven. We blijven in Vlaanderen krampachtig bouwgronden reserveren voor (klein-)kinderen om ze maar 'in de buurt te houden'. We blijven 'leefbaarheid van een dorp' benaderen op die schaal en we steigeren als een lokaal schooltje de deuren sluit of de post haar filiaal. De buurt, de parochie, het dorp: de morfologische, ruimtelijke vertaling van de overlap tussen economische, sociale en culturele netwerken. Dat illustreert de

eenheid van ons ruimtedenken. En we zijn honkvast, verhuizen is niet ons ding. Pendelen daarentegen wel.

NETWERKEN, RASTERS, ATOPIE...

De kringmetafoor is hierboven erg clichématig beschreven. En ook voorbijgestreefd, al blijft het kringdenken hardnekkig hangen. We spreken nog steeds over identiteit en culturele eigenheid in deze kringtermen. Integratie staat voor mogen binnenkomen in de kring. Uiteraard is onze maatschappij in de voorbije decennia zo geëvolueerd dat velen zich niet zullen herkennen in dat denken. Wim Sonneveld is al lang dood, Geert Mak heeft zijn "Hoe God verdween uit Jorwerd" al twee decennia geleden geschreven. Vooraleer hier verder op in te gaan, toch dit. Hier is sprake van verschillende snelheden en grote verschillen tussen plekgebonden en -ongebonden mensen. 'Localites' versus 'cosmopolitans' heet dat in de literatuur. Wat volgt is niet eenduidig. Ook niet beleidsmatig (Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen,...) maar daarover verder meer.

Ons denken over ruimte is in de voorbije decennia drastisch geëvolueerd. Logisch, er zijn ook zoveel factoren die dit proces hebben aangestuurd. En vermits technologie, economie, maatschappelijke organisatie en cultuur een samenhangend verhaal vormen, moet de ruimteperceptie anders zijn als al die andere factoren sterk veranderd zijn. Zonder volledigheid of een juiste volgorde na te streven, zetten we een aantal van die factoren op een rij.

Mobiliteit

Een van de producten die onze samenleving grondig hebben veranderd, is zonder twijfel de auto. Mobiliteit is een – eufemistisch – maatschappelijk gegeven van de tweede helft van de vorige eeuw. Waar de trein nog een ruimtelijk structurerende invloed had op de stad – ontwikkelingen aan stations –, is de auto een geïndividualiseerd product. Daarnaast kan je de geschiedenis van de mobiliteit samenvatten als de "verhoging van de snelheid van het individu". Nu blijkt uit onderzoek een merkwaardige constante, de BReVer-Wet. Die Wet op Behoud van Reistijd en Verplaatsing leert dat cross-cultureel de mens gemiddeld 80 minuten per dag aan verplaatsingen spendeert. Koppel dit aan de versnelling en we staan voor een merkwaardig fenomeen. We hadden door de versnelling tijd kunnen winnen. Wat is gebeurd? We hebben voor grotere afstanden gekozen. De ruimte is uiteengespat door de mobiliteit. We blijven aan dat tijdsbudget van 80 minuten vasthouden, maar kunnen binnen die tijdspanne natuurlijk grotere afstanden afleggen. En we hebben de ruimtelijke kringen losgelaten. We leven op de maat van de netwerken, in dit geval de verkeersnetwerken.

De auto-netwerken doen dit. We zien woonontwikkelingen in een bredere perimeter rond de werkgelegenheidsplekken: suburbanisatie. De HST heeft een analoog effect: Parijs is nog slechts 1 u 20 minuten van Brussel: een congres, een tentoonstelling kan binnen één dag. Er worden bedrijvzones ontwikkeld op honderd kilometer buiten Parijs, aan TGV-stations. Voor de werknemers uit Parijs is dat 25 minuten pendelen, en dus perfect haalbaar.

Economische globalisering heeft met talloze factoren te maken. De gegroeide verplaatsingsmogelijkheden zijn daar – naast loonspanning, fusies, overnames, etc. – een van. Delocalisatie van bedrijvigheid is daar een logisch gevolg van. Met ruimtelijke implicaties, dat spreekt. Wat heet nog “verankering” van bedrijven?

De Franse filosoof Virillio heeft de impact van de snelheid – lees: van de auto - treffend vertolkt. De snelheid heeft de stad doen exploderen. De auto heeft zoveel ruimte nodig dat de stad niet binnen haar oude grenzen kon blijven functioneren. 65 % van Los Angeles is besteed aan rijdende en stilstaande auto's. Een ruimtelijke schaalvergroting is hiervan de logische consequentie. Daarenboven is de auto een ‘vlakke-vuller’, dit in tegenstelling tot openbaarvervoernetwerken. Die laatste werken convergerend, concentrerend. De auto maakt locatiekeuzes willekeurig; we geraken er toch, ongeacht waar we deze of gene functie inplanten.

Daarnaast heeft de versnelling de relatie tijd-ruimte laten imploderen. Wat bedoelt Virillio daarmee? Vroeger betekende afstand ‘reizen’, een tijdrovende bezigheid. Afstand had nog betekenis. Nu vliegen we in de lucht of per TGV aan snelheden waardoor afstand is gereduceerd tot minuscule tijds-eenheden. En we rekenen niet meer in kilometers maar in uren. Barcelona is 3 uur vliegen. Niet meer dan dat. Geen wonder dat we daarvan gebruik maken; we dweilen de wereld af in enkele uren. Maar alles heeft een keerzijde. Te snel naar de andere kant van de wereld gaan, heeft gevolgen. Om die cultuurschoks te verwerken, zoeken we naar het gekende, het identieke. Vandaar dat alle mobiliteitsknooppunten steeds meer identiek worden vormgegeven: zelfde hotels, zelfde Visakaarten, zelfde structuren, zelfde menu. De ketens nestelen zich op de netwerk-knooppunten. Eenheidsworst?

IC

De koppeling van mobiliteitsgroei aan de ontwikkeling van de communicatie-technologie (ICT), heeft ook zo zijn gevolgen. Internet, mail, gsm,... zijn technische producten die ons permanent bereikbaar maken, ongeacht de plek. Ubiquiteit, heet dat; altijd, overal aanwezig zijn; a-topisch of los van de plek. Waar vroeger een telefoontje naar een plek gericht was – de respondent is er of is er niet –, weet je dat nu niet meer. Waar ben je nu? is de eerste vraag via gsm. Dat maakt communicatie ook contextloos, de ruimtelijke connotatie is weg. Net zo met de tijd. Een gsm is niet aan kantooruren gebonden, noch aan een werkweek. Altijd, overal: de kenmerken van een netwerksamenleving.

Desurbanisatie, the Urban Sprawl

De hoger beschreven fenomenen zijn niet de enige. Mobiliteit en ICT moet je in deze koppelen aan sociaal-economische ontwikkelingen, wooncultuur, arbeidsmarkt en logistiek. Suburbanisatie bijvoorbeeld is al jarenlang bezig het gaat om een combinatie van stadsvlucht en betaalbare, bereikbare residentiële verkavelingen. Waar dat aanvankelijk een olievlakarakter had, is deze ruimtelijke ontwikkeling nu eerder als desurbanisatie te omschrijven. In het Witboek Stedenbeleid van de Vlaamse Regering wordt het begrip 'rasterstad' gehanteerd. De compacte, concentrische stedelijke groei is verlaten voor een ontwikkeling met hogere en lagere densiteiten, bebouwde naast open ruimte, gestructureerd op de knopen van de netwerken. En daar is het verkeersnetwerk uiteraard sterk sturend. In een sterk verstedelijkt Vlaanderen zijn de grenzen van deze agglomeraties niet meer helder. De rasters overlappen, lopen in elkaar over (urban sprawl: nevelstad). De hiërarchische verhoudingen tussen kernen zijn aan vervaging onderhevig ook al poogt het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen de concepten van compactheid en hiërarchie te handhaven, te bevroeren.

De rol van de 'publieke ruimte'

Tot hiertoe hebben we voornamelijk macro-ruimtelijke ontwikkelingen de revue laten passeren. Deze trends werken natuurlijk ook door in de perceptie en het gebruik van ruimtelijke eenheden op meso- en micro-niveau. (lees: stad, buurt, straat, gebouw). De netwerkmaatschappij heeft de publieke ruimte laten atrofiëren. Het forum, het plein, de straat zijn ruimtelijke categorieën die minder aandacht hebben gekregen, zelfs in vele gevallen zijn prijsgegeven. (Later gaan we aangeven dat er uiteraard ook tegenbewegingen in opmars zijn.)

Het a-topisch wonen, sterk geïndividualiseerd, onderhevig aan ICT-ontwikkelingen die sociale netwerken ook diffuser in de ruimte maken. De cocooning waar de postmoderne mens naar greep als woonbeeld. Dat zijn allemaal tendensen die de relatie in en met de publieke ruimte hebben herschreven.

De auto heeft daar uiteraard ook een grote rol in gespeeld. De straat werd weg, de weg straat. Het plein is parking. Snelheid levert objectieve en subjectieve onveiligheid op. De lawaaihinder is aanleiding tot isolatie (letterlijk), ook tot isolement (figuurlijk). De overgangen tussen publieke en private ruimte – traditioneel pareltjes van cultuurgebonden morfologische concepten – zijn bruusker, bruter, harder. In de beeldvorming is die vreemding voelbaar. De overheid moet de publieke ruimte beheren, de burger wijst eigen verantwoordelijkheid af. Samenwonen wordt geformaliseerd, de subtiele samenlevingsregels zijn ondergesneeuwd. Als de hond van de burens blaft, bellen we de politie. Toegegeven, een beetje overtrokken maar toch. Onderzoek laat zien dat in omgevingen waar het autoverkeer druk en hinderlijk is, de betrokkenheid met het publiek domein afneemt, de

afbakening van de 'woning' wordt verengd tot het huis alleen en het aantal contacten met burens sterk afneemt.

Er zijn uiteraard nog talloze andere factoren die een rol spelen zoals het woonbeeld en het denken over 'privacy'. Zo ook: de burger die is uitgeroepen tot klant van een overheid die jarenlang beweerde dat ze alle rechten van burgers kon (doen) respecteren. Maar die overheid heeft ook de responsabilisering van de burger en het maatschappelijk middenveld ondergraven. Intussen is de burger klant, dus koning. Een moeilijke koning...

COCOONING, PRIVATISERING, THE GATED COMMUNITY

In Vlaanderen is ruim 70 % van de bewoners eigenaar. Een zeer hoog percentage. De (sociale) huurmarkt is heel zwak ontwikkeld. Resultaat van een generatielange politiek die het omgaan met ruimte heel graag privé liet oplossen. Naast een duale woonmarkt heeft dat ook gevolgen voor het denken over ruimte. Collectief belang delft te vaak het onderspit ten voordele van het particulier ruimtegebruik. Onteigenen is zowat het laatste wat we doen om gemeenschappelijke, kwalitatieve voorzieningen te realiseren.

De hoger geschetste ontwikkelingen hebben er ook toe geleid dat de overheid een gigantisch patrimonium aan infrastructuur heeft aangelegd. Dat kost handenvol geld en is amper of niet te onderhouden. Publiek domein dat en morfologisch gebanaliseerd is en in de perceptie als 'vreemd' wordt ervaren, moet leiden naar een grotere dichotomie tussen privaat en publiek. Met als culminatie the 'gated community'. De betere sociale klassen die zich in afgeschermdes zones terugtrekken, letterlijk en figuurlijk bewaakt door de sterk groeiende bewakingssector. Want de overheid redt het niet meer alleen. Meer zelfs, ze heeft de buffer-capaciteit van de samenleving laten atrofiëren.

Dat fenomeen speelt inzake wonen maar zeker zo sterk in de semi-publieke sfeer van winkelcentra, sportvoorzieningen en de ontspanningswereld. Ze zijn publiek toegankelijk maar mits het onderschrijven van de spelregels van de private eigenaar die door middel van bewakers en stewards de toegang bewaakt. Uitsluiting ligt voor een aantal groepen voor de hand.

Domotica en bewakingstechnologie versterken deze fenomenen. We plaatsen camera's en sensoren, we registreren permanent. We doen dat voor de veiligheid maar het werkt natuurlijk ook omgekeerd. Hoe prominenter de beveiliging is, hoe groter de subjectieve onveiligheid: het panopticon van Michel Foucault.

PAROCHIALISERING

Een op het eerste gezicht vreemd begrip dat aanduidt dat de strijd om de ruimte tussen diverse deelgroepen heel vaak aanleiding geeft tot een ware territoriumstrijd. Groep A claimt het monopolie over een gebied ten koste van alle andere gebruikersgroepen. De voorbeelden zijn legio: pubers claimen het speelplein; hangjongeren schrikken senioren af; allochtonen verdrijven autochtone groepen op de straathoek. Maar ook senioren geven al aanleiding tot klachten zoals het lachwekkende verhaal van een Nederlands shoppingcenter of de zitbanken in het Tongers Begijnhof aantonen: gepensioneerden als lastpakken op straat.

De hoger geschetste tendensen gaan natuurlijk samen. Privatisering en exclusiviteit aan de ene kant gaan samen met een harde strijd om de resterende publieke ruimte aan de andere kant. Naarmate de stad monofunctioneler wordt en afsterft na 18 uur, wordt de publieke ruimte prijsgegeven en als vijandig territorium beschouwd. Dat gat wordt ingevuld, ingenomen door groepen waarvoor, wegens privatisering, geen alternatieve plekken zijn. Er ontstaat ook een duale maatschappij inzake publiek en semi-publiek ruimtegebruik.

De rellen in de Franse voorsteden en *villes nouvelles* van enkele jaren geleden hebben dat zeer duidelijk gemaakt. Je kan kansgroepen niet massaal ruimtelijk afgescheiden clusteren of ze verwijderen uit de stad, zonder zinvolle tijdsbesteding en afleiding. Deze getto's moeten ontploffen. In de reacties toen werd duidelijk gesteld dat deze situatie in Brussel, Antwerpen of Gent gelukkig niet zo erg is. Bij ons is het fenomeen eerder omgekeerd. De steden zijn gedeeltelijk leeggelopen en gemarginaliseerd, de rand uitgeroepen tot duurzame residentiële clusters. (Ook hier dient natuurlijk een veel genuanceerder beeld geschetst te worden. Maar overdrijven helpt soms de duidelijkheid.)

DISNEYFICATIE

De stad is in de voorbije decennia uitgehold door de auto, door de stadsvlucht, door de monofunctionele monopolies die het wonen en de functievermenging hebben gereduceerd. De stad als shoppingcenter, als uitgangscentrum, als kantoorwijk met restanten van gemarginaliseerd wonen in de rafelige resten van buurten die nog niet interessant genoeg waren/zijn om in de vermarkting van de ruimte te worden opgeslokt.

Eerder hebben we al beschreven hoe die stad na 18 uur verstilt en het terrein wordt van groepen die het in die marge moeten stellen. De perceptie op die stad wordt in verkaamd Vlaanderen er niet beter op. Of die perceptie klopt is vaak een ander verhaal maar ze bepaalt in grote mate de anti-stedelijke houding en het dito gedrag die er heersen. Vlaanderen is geen city-fiele samenleving, integendeel.

Er zijn uiteraard tegenbewegingen. Steden hebben in de voorbije jaren inspanningen geleverd om de bewoonbaarheid en de stedelijke complexiteit terug aantrekkelijk te maken. Brugge nam in de zeventiger jaren het voortouw, andere steden zijn intussen gevolgd. Een politiek die gebruik maakte van saneringspremies, subsidies, herinrichting van het openbaar domein, tot en met PPS-formules ⁽¹⁾ om grootschalige projecten van de grond te krijgen. Alle centrum-steden zijn in deze beweging actief gewikkeld als ze zijn in een onderlinge concurrentiestrijd maar ook in de strijd tegen de concurrentie van de rand, van de raster-functies. De centraliteit die het moeilijk heeft met de A-12, Wijnegem, Molecule, Kinopolis, Gouden Kruispunt...

Deze stadsvernieuwingsoperaties hebben vaak ook een symbolisch gehalte. De identiteit van de stad moet versterkt worden door indrukwekkende architecturale projecten – musea, stations, concertgebouwen, gerechtshoven – die de identiteit van een stad in de verf moeten zetten. Buitenlandse architecten, ikonen uit het vakgebied, worden geëngageerd voor deze klus. *City-marketing* is geen vies begrip meer. Steden doen aan benchmarking om hun imago in de verf te zetten. Hierdoor komen marktmechanismen in beweging die het wonen in de stad terug hip maken. Lofts, PPS-woonprojecten... trekken opnieuw de artistieke, betere middenklasse naar de stad. Prijsstijgingen zijn het logische gevolg met de verdringing van de oorspronkelijke armere bewonersgroepen als resultaat; 'gentrification' heet dat. Het Zuid in Antwerpen is een voorbeeld, Brugge als geheel een tweede. Imagebuilding, vermarkting, disneyficatie zijn de kernwoorden. De stad als trendy omgeving. Toerisme, horeca... zijn de logische gevolgen. De stad als pretpark voor bezoekers en botsend op grenzen: Brugge verdedigt zich tegen de miljoenen bezoekers.

NUANCE

In de hierboven beschreven ontwikkelingen zijn we zeer snel door een aantal bochten gegaan. Bewust, om helder te zijn. Het past dan ook om hiervoor te waarschuwen. De ontwikkelingen zijn niet zo eenduidig, niet voor iedereen, niet altijd even snel. En zeker niet alleen negatief. Het laatste wat we willen, is een verdoken nostalgisch pleidooi voor een periode, een stedelijke ruimte uit tijden die nooit zo eenduidig rooskleurig waren. Geen "discours van het verlies", dat zeker niet.

De tendens naar meer ruimteonafhankelijkheid, atonie, nomadisch omgaan met ruimte is zeker aanwezig. Maar zeker niet voor iedereen, allesbehalve. We bezondigen ons aan een vertekend perspectief vanuit het eigen referentiekader van de hyperkinetische veertiger. Dit is zeker geen algemeen beeld. Uit onderzoek inzake verplaatsingsgedrag en tijdbesteding blijkt dat de Vlaming, meer dan ons misschien lief is, leeft in vaste tijd-ruimtepatronen. De literatuur van/voor hogeropgeleiden is misschien een tendens, geen dominant beeld. De stadsvernieuwingsprojecten hebben ook zeker tot zeer positieve evoluties aanleiding gegeven. Er is een beweging 'terug-naar-de-stad'. Stedelijkheid wordt positief ervaren. De

escalatie aan stadsfestivals is zeker niet alleen te karakteriseren als city-marketing en disneyficatie. Ze hebben vaak een enorm boeiende stedelijke complexiteit als gevolg.

En het wonen is zeker ook meer dan anoniem vertoeven in de kilte van de markt-mechanismen. Mensen komen elkaar tegen in wasserettes en op de tram en hebben meer spontane, informele contacten en netwerken dan op het eerste gezicht zou blijken. Die vormen van 'stedelijkheid' zijn allesbehalve dood, al lijkt dat voor buitenstaanders misschien zo.

Tot zover deze nuancering. Voor een goed begrip.

RUIMTE IN 2025. ENKELE KRACHTLIJNEN

De vraag van SoCiuS luidde: "Schets een aantal krachtlijnen voor ruimtelijke ontwikkelingen in de toekomst." Hierbij is een tijdhorizon tot 2025 als richting aangegeven: een generatie verder. We zijn noch Madame Soleil, noch Nostradamus. Wel slachtoffer van de hybris, de overmoed, om hieraan te willen beginnen. Een schuchtere aanzet in enkele etappes.

Grenzen aan ons ruimtelijk gedrag

We gaan in Vlaanderen – voor zover nu al niet het geval – in de nabije toekomst botsen op harde grenzen die ons omgaan in en met ruimte wel degelijk gaan transformeren.

Een a-topisch-mobiele maatschappij kan zich dan misschien wel aandienen, maar er zijn duidelijk grenzen aan fysieke mobiliteit: files, onbereikbaarheid, tijdverlies,... De wal begint het schip te keren. Ongepland reizen kan niet meer. Heroverwegen van locatie- en activiteitenkeuzes zijn aan de orde. Net zozeer als de keuze van verplaatsingsmiddelen. Collectief vervoer zal groeien, noodzakelijkerwijs evenals ruimte-convergerend werken. De huidige stationsvernieuwingsprojecten illustreren deze tendens. Bovendien zijn de wegeninfrastructuren niet meer te betalen: herstructurering is noodzakelijk. Daarenboven – en deze grens is essentieel – zal individuele mobiliteit aan kostenlogica's worden onderworpen. Individuele mobiliteit zal geld gaan kosten, met andere woorden, rekeningrijden, tolsystemen. De vorm staat ter discussie, het principe is onvermijdelijk. We gaan de schaarste inzake verplaatsingsmogelijkheden vermarkten. Dit is én maatschappelijk moeilijk – nog een dualiseringsfactor meer? – én op termijn ruimteherstructurerend op individueel en collectief niveau.

Ecologisch is de nevelstad, de Urban Sprawl, niet te verteren. Onze footprint is ongemeen groot. Daar doen ecologische bouwtechnieken niks aan. De ruimtecomponent van ons zorgeloos omspringen met de ruimte is ecologisch en economisch nefast. Uiteraard is de transportsector hier ook weer in grote mate debet aan. Lucht- en geluidskwaliteit

zijn ondermaats. Aan de bron- en aan de effectenzijde zullen restricties gaan gelden: “U mag niet bouwen op minder dan X meter van de weg” of “U mag dit soort bedrijf hier niet inplanten wegens een negatief mobiliteitsprofiel”.

Maatschappelijke grenzen

We kunnen ons niet blijven permitteren om belangrijke maatschappelijke groepen met een sociaal-economisch-cultureel achterstandsprofiel ruimtelijk te isoleren. De voorbeelden van de Franse banlieues mogen hier dan in minder extreme vormen zijn uitgebouwd maar “als het in Parijs regent, druppelt het in Brussel”. Het kan een harde drup worden, reken maar. Je kan niet ongestraft een grootstad laten flikkeren op het internationaal forum als je tegelijk 25 % jeugdwerkloosheid hebt, meestal bij allochtone jongeren, mensen die opleiding, werk en wonen nodig hebben. De arbeidsmarkt is hard, de woningmarkt in dit geprivatiseerd land misschien nog veel harder.

Gezinsverdunning

Dit fenomeen kan ons inziens, niet genoeg onderlijnd worden. Het is een verzamelbegrip waaronder een resem maatschappelijke trends schuil gaan. Lagere nataliteit, latere nataliteit, kleine huishoudens door veroudering, maar ook door seriële monogamie... Het eindresultaat is in de statistieken afleesbaar: 40 % van onze huishoudens zijn singles, 30 % tweepersoonshuishoudens, 15 % driepersoons, 15 % bestaat uit vier of meer mensen. Zijn de oorzaken van deze trend al zeer diffuus, de gevolgen zijn het zeker niet minder.

Het is logisch dat bij kleiner wonen de betaalbaarheid van het wonen moeilijker wordt. Minder eigenaars betekent bovendien ook meer huurders. De private, maar zeker ook de institutionele sociale huursector, zal meer dan een tandje moeten bijsteken. De schamele 5 à 6 % sociale woningen in ons land is een cijfer ver beneden de vraag. Er zal ook meer verhuisd worden, kleine huishoudens zijn zeker minder honkvast. Wat zeker gaat spelen – en nu al voelbaar is – is de verschuiving van de vraag op de immobiliënmarkt. We zijn ver af van de klassieke ‘huis-tuin’-verkaveling, gegeerd door het type-gezin ‘Man-Vrouw-twee kinderen’. De Confederatie van het Bouwbedrijf weet dat: er worden voor het eerst in de geschiedenis meer appartementen dan gezinswoningen gebouwd. Politieke partijen hebben dat nog niet door. Die blijven zweren bij een aanbodpolitiek van kavels om de prijzen te drukken. Woonuitbreidingsgebieden zijn bedreigde reserves.

Alles samen geeft de toename van het aantal – weliswaar kleine – huishoudens aanleiding tot een grotere ruimtebehoefte. Een stad als Brugge kan – ondanks meer dan dertig jaar actieve woonpolitiek in de stad – haar bevolking in het oude Brugge amper op het oude peil houden. Het blijft op ongeveer 25 000 inwoners ondanks het wegwerken van alle leegstand en verkrotting. Ooit telde Brugge meer dan 40 000 inwoners in de binnenstad. Het aantal postbussen daarentegen is met 8 000 gegroeid. Het aantal personenwagens van bewoners is ook toegenomen.

We behandelen het thema ‘gezinsverdunning’ in deze context als symptoom voor een trend die waarschijnlijk veel breder zal uitdijen. (Voor alle duidelijkheid: u had al begrepen dat we deze trend niet als verlies, spijtig... hebben gedefinieerd.)

De individualisering zal meer ‘stedelijk’ zijn: de stad als levendige biotoop, met een complexer ritme, aanbod aan diversiteit, afleiding en uitdagingen, of: beter spek voor de geïndividualiseerde bek. Er zal ook een tendens groeien naar nieuwe woonvormen op micro- en op meso-niveau. Hoe groter de vraag naar individuele vrijheid en flexibiliteit, hoe groter de druk om collectief institutionele antwoorden te verzinnen.

Enkele voorbeelden:

- Co-housing of individueel wonen met een gemeenschappelijk voorzieningen- en relatie-aanbod. Privacy, wordt gekoppeld aan een collectieve tuin, wasvoorzieningen, technische ruimten, (eventueel) keuken, kinder-opvang...
- De tendens naar auto-delen is analoog, al blijft het voorlopig marginaal. De stedelijke single (al wordt ook in landelijke dorpen massaal geïnvesteerd in appartementen en dito levensstijl) is ook meer gericht op stedelijk leven, de opbouw van relatienetwerken en gebruik makend van een rijk aanbod aan functionele en vrijetijdsvoorzieningen.
- Een stedelijke lifestyle waarbij de toevallige contacten in de wasserette, de tram, de nachtwinkel... een stuk van de relatie-netwerken gaan vormgeven. Vaak aanleiding tot informele contacten die verder evolueren. Ruth Soenen heeft dit aspect van stedelijkheid mooi beschreven. Jan Gehl heeft daar 25 jaar geleden ook al op gewezen in zijn “Leven tussen huizen.”: de gradaties in sociale omgangsvormen zijn zeer genuanceerd, maar absoluut belangrijk. De publieke, de intermediaire ruimte als speelveld in een stedelijke context is niet bedrukkend maar bevrijdend, is aanleiding tot boeiende variatie. Koen Raes beklemtoont ook het belang van de simpele omgangsvormen in de publieke ruimte: Uit de kringmetafoor maar allesbehalve anoniem of vervreemdend, integendeel.

PLACES OF COMMON SIGNIFICANCE

Hoe we de toekomstige ruimtelijke invullingen en perceptie ook bekijken, feitelijk of normatief-voluntaristisch, ons inziens ontkomen we er niet aan om de publieke functies en ruimten meer aandacht te geven. Positief uitgedrukt: in een rasterstad of netwerksamenleving waarin individualisering dominant wordt, zal de stedelijke scène belangrijker worden. En met name aan kwaliteit winnen indien de ‘places of common significance’ aan belang (her-)winnen. Amos Rapoport heeft dit begrip ontwikkeld om aan te geven dat integratie van diverse sociaal-economische en -culturele deelgroepen in de maatschappij afhangt van de kwaliteit en aanwezigheid van functies en plekken die voor allen een gemeenschappelijk actieterrein kunnen zijn. Deze *places of common-significance* zijn het con-

glomeraat van arbeids- en studieplekken, sport- en culturele voorzieningen, de publieke ruimte van straten, pleinen en parken.

Hoogstwaarschijnlijk is de verzuring van de voorbije decennia te wijten aan de atrofïering van deze publieke plaatsen. Zoals eerder gezegd: 'het leven tussen huizen' is verdwenen en een individualistische interiorisering en privatisering zijn in de plaats gekomen. Een anti-trend is noodzakelijk. Gelukkig is die ook waarschijnlijk, gelet op de diversifiëring van de maatschappij. Hierdoor zullen mensen vanuit welbegrepen eigenbelang meer en beter werk maken van deze publieke plaatsen. We gebruiken hier het begrip 'plaats' om duidelijk aan te geven dat het om meer gaat dan alleen publieke ruimte. Zeker ook de publieke functies als commerciële plekken, scholen, sport- en andere voorzieningen vallen onder deze noemer. Om de arbeidsplaats niet te vergeten.

Dit zijn de plekken bij uitstek om diversiteit – een van de kenmerken van stedelijkheid – te cultiveren. En niet alleen voor bewoners maar ook voor de gebruikers van de stad. Dit laatste wordt nogal eens uit het oog verloren: de stedelijke scène is geen exclusiviteit van de bewoner. De stedelijke ruimte heeft enorm veel occasionele gebruikers. In een atopische netwerkmaatschappij vervagen die termen.

Een stad die in de voorbije decennia die troef uitgespeeld heeft, is Barcelona. Ook Lyon, Montpellier en andere steden zijn volop bezig met een uitgekende politiek die publieke ruimte opkrikt (wat ook bijdraagt aan stedelijke identiteit) maar ook aandacht heeft voor een zorgvuldige inplanting en management van publieke functies die integratie, dynamiek en polyvalentie in de verf zetten.

We geloven dat deze tendensen zich onvermijdelijk gaan/moeten aandienen – wij geloven in een dialectiek –, maar het zal gebeuren in nieuwe vormen. Die uitdaging, los van de retro naar oude vormen, is boeiend. We kijken uit naar 2025.

Willy Miermans

Verkeersdeskundige en docent aan de Universiteit Hasselt

■ NOOT

(1) PPS: Publiek-Private Samenwerking. PPS is een samenwerkingsverband waarbij overheid en bedrijfsleven, met behoud van eigen identiteit en verantwoordelijkheid, gezamenlijk een project realiseren op basis van een heldere taak- en risicoverdeling. (definiëring Federaal Ministerie van Financiën Nederland)

■ ■ MEER LEZEN

FOUCAULT, Michel (1989): "Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis." Groningen: Historische uitgeverij.

GEHL, Jan (1978): "Leven tussen huizen." Zutphen: De Walburg Pers.

KESTELOOT, Christian, WILLAERT, Didier, LESTHAEGHE, Ron, SCHETS, Liesje (2003): "De eeuw van de stad: over stadsrepublieken en rastersteden. Witboek stedenbeleid." Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Administratie Binnenlandse aangelegenheden.

MAK, Geert (1996): "Hoe God verdween uit Jorwerd: een Nederlands dorp in de twintigste eeuw". Amsterdam: Atlas.

VLAAMSE OVERHEID (1997): "Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen" Het ruimtelijk structuurplan Vlaanderen kan gedownload worden via www2.vlaanderen.be/ned/sites/ruimtelijk/Nrsv/rsvlezen.html.

Een samenvatting is te vinden via www2.vlaanderen.be/ned/sites/ruimtelijk/Nrsv/RSVgecoördineerd/samenvatting_w.pdf – Gecontroleerd op 23 oktober 2007.

RAES, Koen (1995): "De naakte samenleving: pleidooi voor een herwaardering van de vertrouwde cultuur van de anonieme grootstedelijke ruimte". In: *Justitiële Verkenningen*, 5, 1995, p.62-95.

RAPOPORT, Amos (1977): "Human Aspects of Urban Form: Toward a man-environment approach tot urban form and design". *Urban and regional planning series*, 15. Oxford: Pergamon.

SOENEN, Ruth (2006): "Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad." Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

SOENEN, Ruth (2006): "Stitch & Split. een relationele versie van gemeenschap". In: Cockx, Frank & De Vriendt, Johan (red.): "Ne zanger is een groep: over gemeenschapsvorming", *WisselWERK-cahier '06*, pp: 40-55, Brussel: SoCiuS

VERSCHAFFEL, Bart (1992): "De kring en het netwerk: over het statuut van de 'publieke ruimte.'" In: *Archis*, 2, 1995, p. 13-17.

VIRILLIO, Paul (1984): "L'Espace critique", Paris: Christian Bourgeois.

TENDENSEN, PARADOXEN EN TEGENSTELLINGEN

Jos Geysels

) Samenvatting

De auteur ziet vier tendensen in de samenleving: de globalisering waardoor alles vlugger, intenser en gelijktijdiger verloopt, de ontwikkeling van technologie en rationaliteit, de problemen van ecologie en overbevolking en de problemen van uitsluiting en armoede. Deze tendensen resulteren in een mix van paradoxen en tegenstellingen. Tegen deze achtergronden spelen zich een aantal evoluties af. Zo is er de erosie van de politiek waarin perceptie het wint van de inhoud en leiders vervangen worden door idolen. De economie en het economische denken dringt door tot in de poriën van het dagelijkse leven terwijl de besluitvorming rond economische en technologische processen emigreert naar verre machtscentra waar de burger geen vat meer op heeft. Politieke ideeën en standpunten worden van hun ideologisch kader ontdaan en worden ‘technische’ beslissingen. Fundamentalisme en populisme worden dan een tegenpool. In een laatste paragraaf onderzoekt Geysels hoe we kunnen omgaan met al die paradoxen en tegenstellingen.

Het is mogelijk om op lange termijn bepaalde maatschappelijke en politieke tendensen te zien:

- Globalisering: alles gaat vlugger, intenser, gelijktijdiger en is verstrengeld: hoeveel globalisering kunnen we verdragen?
- De ontwikkeling van technologie en rationaliteit; hoe ver kan men gaan?
- De leefmilieuproblemen en aangroei van de bevolking: wat zijn de grenzen?
- Uitsluiting en armoede in het noorden en het zuiden.

Het is ook mogelijk om bepaalde scenario's uit te werken op basis van bepaalde parameters. Een voorbeeld daarvan zijn de scenario's van IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) ⁽¹⁾ in verband met de opwarming van de aarde. Een ander voorbeeld zijn de prognoses i.v.m. de kosten van de vergrijzing in België.

Veel moeilijker is het de maatschappelijke en politieke reacties daarop te voorspellen, temeer daar een van de kenmerken van de huidige bewegingen en tendensen hun paradoxaal karakter is.

PARADOXEN, TEGENSTELLINGEN EN GEDRAGINGEN

Deze bewegingen manifesteren zich in tegenstellingen en paradoxen:

- Alles kan (moet kunnen) maar er zijn blijkbaar toch grenzen (cfr. ecologie);
- De roep naar snelheid die leidt tot traagheid (de files als metafoor);
- Alles moet onder controle zijn of verzekerd maar toch zijn er nieuwe oncontroleerbare risico's (bijvoorbeeld veiligheid kerncentrales, klimaatontregeling);
- De wereld is economisch één dorp;
- We worden zeer oud maar de vergrijzing is een bedreiging;
- Op de markt is er inflatiekeuze maar op de plaatsen waar het toe doet (economie) is er dat niet;
- Vragen enerzijds naar minder staat (economisch, sociaal,...) anderzijds naar meer staat (veiligheid);
- Leven in de moderniteit (ideeën van de Verlichting) en de ratio maar evenzeer tendens naar (religieus) fundamentalisme.

- In Nederland is onlangs een groot onderzoek gedaan omtrent de verwachtingen van de Nederlanders over de nabije toekomst door het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP)⁽²⁾. Wat blijkt daaruit? Er gaapt een *kloof tussen de wensen en verwachtingen* voor de toekomst. Mensen wensen een zorgzame en solidaire samenleving maar verwachten een harde prestatie maatschappij.

Maar er gaapt ook een kloof tussen de waardering die mensen hechten aan hun eigen leven en hun waardering van de samenleving. Ze zijn tevreden over hun eigen leven maar maken zich zorgen over de samenleving. Het onderzoek geeft een kijk op het humeur van de Nederlanders. En het eerste beeld is dat van schizofrenie. Ze verwachten een zorgzame samenleving maar ze gaan er zich niet actief voor inzetten. Politiek vertaald: ze verwachten van de overheid dat ze dat in orde brengt. Maar ze stemmen wel op partijen (bijvoorbeeld lijst Fortuyn, Wilders) die er een ander verhaal aan breien.

Nog anders vertaald: ze willen een zorgzame samenleving maar accepteren een harde prestatie maatschappij. Ze willen zoveel mogelijk op zichzelf terugplooiën (en op hun gezin) maar de staat moet de lasten betalen. In Belgische context: ik wil wonen waar ik wil maar als er overstromingen zijn, moet de staat betalen.

De burger blijft thuis want de buitenwereld is hard. De tegenstelling is zo groot dat hij "comfortabel thuis blijft, maar met een gevoel van onbehagen". De Nederlander, aldus het SCP, is niet schizofreen maar depressief. Na de manie van de jaren tachtig en negentig onder het motto "geen gezeik, iedereen rijk" komt nu de depressie. "Geconfronteerd met een zich verhardende wereld trekken we ons terug in onze schelp, hopen op een miraculeuze terugkeer van de gemeenschap en het gemeenschapsgevoel, maar voelen ons eenzamer dan ooit". En dat geeft malcontentement.

- *De horizon is er maar kleurt niet meer zo geweldig.* Vooruitgangsoptimisme blijft dominant maar gaat gepaard met cultuurpessimisme. Alles lijkt in principe te overwinnen, alles lijkt mogelijk. Er wordt een sterrenregen van mogelijkheden gepresenteerd maar tegelijk ook de ontgoocheling omdat de resultaten altijd voor de verwachtingen onderdoen. Datgene wat we dachten te hebben overwonnen, blijft ons achtervolgen en tarten, terwijl nieuwe beproevingen zich alweer aandienen. We hebben, in het westen, bijna allemaal te eten, maar we maken ons zorgen, terecht, over de kwaliteit van ons voedsel.
- *Onbehagen als keerzijde van het succes.* Het onbehagen volgt het beschavingsproces. Welnu, dat omgaan met deze (sommige) nieuwe paradoxen vereist verbeeldingskracht, doelen, idealen, waarden... Het specifieke van de laatste jaren is nu echter dat er een aantal voorwaarden zijn weggevallen die ons toelaten hiermee om te gaan; de snelheid van de globalisering, de ontzuiling, de rol van de politiek, de rol van politieke partijen, de nadruk op het ego (Margaret Thatcher: *“there’s no such thing as society, there’s only the market”*).

Het kader om dat “onbehagen om te zetten” in verzet, in verandering, is diffuus. Tenzij in het project van de nostalgie en het verleden (nl. extreemrechts) of in een turbo-kapitalisme waar iedereen die niet vlug of slim genoeg is, afvalt. In dat verband heeft Marc Elchardus (VUB) het over “wantrouwen”. Wantrouwen in democratie, in het gerecht, in de pers...

Uit tal van peilingen, gehouden op nationaal of Europees niveau, blijkt dat de burgers inderdaad weinig vertrouwen hebben in de instellingen. Helemaal onderaan bengelen de politieke partijen, die in ons land op het vertrouwen van minder dan 10 % van de bevolking kunnen rekenen. Gerecht (16 %), regering (16,3 %) en parlement (16,8 %) worden in ons land door slechts kleine minderheden vertrouwd. Het meest vertrouwen hebben wetenschap, onderwijs, en artsen, die krediet krijgen van ongeveer 7 op 10 Belgische burgers (Elchardus & Smits, p.16).

België neemt terzake in Europees verband een unieke positie in. Nergens is het maatschappelijk vertrouwen de afgelopen twintig jaar meer gedaald dan in ons land, en nergens ligt het lager: “In feite worden alle instellingen die belangrijk zijn voor het functioneren van een democratische rechtstaat sterk gewantrouwd. De instellingen die het meeste vertrouwen genieten, roepen daarentegen het beeld op van een maatschappelijke orde die vooral steunt op centraal en professioneel gezag: wetenschap, onderwijs, artsen, ziekenhuizen en de koning. De rangorde van het vertrouwen verraadt met andere woorden een duidelijke hang naar gezag dat, bekeken vanuit het standpunt van de burger ontegensprekelijk is”

Het is ontegensprekelijk een belangwekkende vaststelling: de instellingen die het meest worden geïdentificeerd met de ‘vertegenwoordigende democratie’ worden het minst vertrouwd. Partijen, regering en parlement zijn er het belabberdst aan toe en de vakbonden

en de pers, instellingen die nauw met het politieke machtscentrum zijn verweven, zijn er met ongeveer 20 % vertrouwen niet veel beter aan toe. Het is ook normaal dat dit onbehagen zich vooral in de lagere sociale klassen verspreidt: die mensen hebben minder opties om zich te beschermen en de gevolgen van een misdaad als bijvoorbeeld een berooving, zullen voor hen verhoudingsgewijs zwaarder doorwegen.

Het onbehagen wordt op zijn beurt in de hand gewerkt door veroudering (mensen op leeftijd voelen zich minder behaaglijk) en ontkerkelijking (mensen met een christelijke of katholieke overtuiging hebben substantieel meer vertrouwen in de instellingen). Een hogere scholingsgraad, betere geïnformeerde of een intensere participatie aan het verenigingsleven, zijn factoren die het onbehagen verlagen. “De wantrouwige burger is gemiddeld een minder geëngageerde, minder geïnteresseerde, daarom waarschijnlijk ook minder goed geïnformeerde burger. Hogere scholing leidt niet rechtstreeks tot een meer kritische opstelling die wantrouwig maakt; lage scholing gaat wel gepaard met onbehagen en dat leidt tot wantrouwen”. Maar de mens is een maatschappelijk wezen. Een gevoel van onveiligheid hoeft helemaal niet veroorzaakt te worden door persoonlijke ervaringen. Het volstaat dat men de onveiligheid en de misdrijven rondom zich ziet toenemen. Hetzelfde geldt voor gebrek aan vertrouwen in de toekomst: men kan via waarneming van zijn omgeving best objectieve gronden hebben voor zo’n afgenomen vertrouwen, ook wanneer men individueel geen werkloosheid of armoede heeft ervaren.

- *De secularisering en individualisering zet zich verder* maar anderzijds is er een toenevende roep naar gemeenschapsvorming en uitingen van (religieus) fundamentalisme. De moderniteit zet zich (vooral economisch) verder maar inzake waarden en normen is er een zekere restauratie.

ALGEMENE POLITIEKE EVOLUTIES

- *Erosie van de politiek?*

Eén van interessantste auteurs die onze aandacht heeft gevestigd op bepaalde evoluties is Jean-Marie Guéhenno. Van hem verscheen in 1994 het essay “*Het einde van de democratie*”. Daarin kwam hij tot een aantal stellingen waarvan de belangrijkste trefwoorden de laatste jaren in menig debat opduiken. “Perceptie” is er zo één van. “Weermannen” is er een ander.

“Het jaar 1989”, aldus Guéhenno, “vormt niet de afsluiting van een tijdperk dat in 1945 of in 1917 begon. Wat wordt afgesloten zijn de verworvenheden van 1789. Het jaar 1989 markeert het einde van het tijdperk van de natiestaten”. Maar Guéhenno gaat verder: door de globaliserende werking van de economie, de ontwikkeling van de communicatie enerzijds en de fragmentisering anderzijds, komen de natiestaten in het gedrang en daar-

mee ook de politiek. Want de klassieke democratie wordt van zijn premissen ontdaan. Een van die premissen is de geografische ruimte, het territorium, dat juist aan het verdwijnen is. “Want als solidariteit niet meer geografisch wordt bepaald, als er geen stad meer is en geen natie, is er dan nog ruimte voor politiek?”.

Netwerken komen in de plaats van de institutionele machtscentra; deelbelangen in plaats van het algemeen belang, weerklank in plaats van waarheid, percepties in plaats van inhoud. Het politiek klimaat wordt evenmin voorspelbaar als het weer. Politiek wordt meteorologie en de politici weermannen en -vrouwen: “het wonderlijke is dus dat de politiek wordt gewaardeerd omdat zij haar politieke ambities heeft opgegeven”, want “wat is nog de plaats van de geestelijkheid wanneer er geen gelovigen meer overgebleven zijn”?

In zulke samenleving worden, aldus Zygmunt Bauman, “the tasks of which modern State Politics (invariably with a capital P) was once proclaimed to be in charge have fallen into the domain of life politics”. In zulke “life politics” gaat men eerder op zoek naar biografische oplossingen voor maatschappelijke problemen dan naar maatschappelijke oplossingen voor individuele problemen, wat kenmerkend is (was?) voor de moderne democratie. Deze “life politics” is een van de vertalingen van het individualiseringsproces in de samenleving.

En terwijl politiek met een grote P “leaders with authority” nodig had, heeft “life politics” vooral nood aan idolen. De nadruk komt dus op de personen te liggen, niet zozeer op de ideeën. De partij als ideeëncentrale verdwijnt op de achtergrond; de politicus als persoon komt op de voorgrond.

Om deze redenering in een karikatuur te gieten: de politicus dicht de kloof met de burger en vergroot tegelijkertijd de kloof met de politiek. De pianist verschijnt maar de partituur verdwijnt. Zoals een columnist van the Guardian eens over Blair opmerkte: “a Blair speech is closer to a musical composition than to a mere rhetoric. Like a piece of music, its aim is not to inform, but to create good feelings”.

Bovendien hebben die beelden en percepties soms weinig met de werkelijkheid te maken. Het gaat er niet om wat is, maar wat we denken dat het is. Het gaat er niet meer om gelijk te hebben, zelfs niet om gelijk te krijgen, maar om goed in beeld te komen. Wat dan overblijft is niet de verbeelding, maar het beeld. De kiezer wordt dan kijker, de burger een consument van emoties i.p.v. producent van ideeën.

- *Immigratie van de economie en het economisch denken* tot in de poriën van het dagelijkse leven enerzijds en emigratie van de politiek inzake besluitvorming rond economische, technologische... processen. Terwijl de wetten van de markt overal hun invloed laten voelen (bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, het onderwijs...), heeft de politiek minder en

minder vat op fundamentele economische processen. Wat er enkele jaren geleden rond de sluiting van Renault Vilvoorde gebeurde, was daar de trieste illustratie van.

De publieke ruimte lijkt voorbehouden voor de consument die uit een gigantisch aanbod van producten, diensten en voorzieningen zijn keuze moet maken. Op de markt is er een inflatiekeuze. Tegelijkertijd wordt de burger keuzes onthouden op de vlakken die er werkelijk toe doen: wie beslist er op de werkvloer, over de economie,... “In plaats van meerzeggenschap over het eigen leven en daarmee tot geluk, leidt de keuzemaatschappij tot onzekerheid”, aldus Koen Haegens in “De Groene Amsterdammer”.

Daartegenover wordt de politiek sinds de jaren ‘90 verzocht haar maakbaarheidsgedachten op te geven. Ze liet haar actieradius inkrimpen en haar keuzemogelijkheden beperken. Vele maatschappelijke thema’s werden juridisch-technisch of economisch-wetenschappelijk geherformuleerd en vervolgens politiek geneutraliseerd. In dit proces van depolitisering dreigen vele politici nu ook zichzelf aan de kant te zetten. Als democratische politici niet meer in zichzelf en hun project geloven, wie moet er dan nog wel in geloven? En wie gaat de burger dan wel geloven?

Nogal wat democratische partijen, en zeker progressieve, hebben blijkbaar schrik partijdig te zijn. Niet wat benoemingen betreft in de administratie; wel als het over hun uitgangspunten gaat. Een democratie heeft nochtans partijen nodig die een visie formuleren, keuzes voor de toekomst aanbieden en het maatschappelijk debat politiseren. Partijen zijn er niet alleen om via machtsvorming een programma te realiseren maar ook om burgers te mobiliseren voor hun ideeën en alternatieven. Ze zijn geen fotokopieën van wat het electoraat denkt (“wij zeggen wat jij denkt”), ze zijn ook dragers van meningen en gedachten (“wat denk jij over wat wij zeggen?”). Die worden best ook uitgedragen en niet in de kast gestopt. Ook als het over netelige kwesties en moeilijke onderwerpen gaat.

“De inhoudelijke discussie tussen ideologisch geprofileerde partijen verhoogt de geloofwaardigheid van de politiek, tenminste als het meer is dan een schijnbeweging”, zegt Carl Devos. Hij heeft gelijk. Als het alleen maar om schijnbewegingen gaat, zullen anderen met de bal gaan lopen.

- *Politieke ideeën en standpunten worden in grote mate van hun ideologisch kader ontdaan en belangrijke beslissingen worden als ‘technisch’ beschouwd. Deze de-ideologisering speelt zich zowel af in het westen als in het oosten (bijvoorbeeld China). Haar tegenpool is het fundamentalisme in haar verschillende vormen en... in zekere mate ook het populisme.*

Een inspirerende beschouwing hierover vinden wij bij Jos van der Lans. In zijn stuk ‘De kreet des volks’ (Vrij Nederland, 22 juni 2002) wijst hij de simpele boetedoening van ver-

slagen politici – “we zullen beter luisteren naar de mensen” – radikaal af. Van der Lans stelt het scherp: “Gedwee melden politici dat ze ‘het signaal’ begrepen hebben. Ze beloven beterschap en vooral ‘beter te luisteren’... Ze wilden de kloof met de burger dichten. Dit kloofdenken is volgens mij niet juist en geeft dan ook geen soelaas. Maar het leidde wel tot bijvoorbeeld populisme en met succes. Denk aan extreemrechts, maar ook anderen dachten dat door dit soort politiek de ‘verzuring’ zou worden tegengaan. Als het maar gezellig is. Dan is de oplossing dichterbij. Tegenover de zeurende burger kwam de gezellige en/of populistische politicus. Met de nieuwe politieke cultuur dringt zich een venijnig anti-intellectueel sentiment naar de oppervlakte, waarbij persoonlijke anekdotiek de maat der dingen dreigt te worden.”

De kloofretoriek en wat daarmee samenhangt, is geen oplossing voor ons onbehagen en wantrouwen. Eigenlijk bevestigt dit het probleem: de burger wordt als consument van diensten, emoties... beschouwd in plaats van als producent van democratie.

De politiek miste de kans om een verbinding te leggen met de leefwereld. En precies in die wereld van ervaringen, beelden en verhalen, pakten moderne ontwikkelingen – globalisering, multiculturalisering, individualisering, verrijking, anonimiseren – het hardst uit en vormden daar bij verschillende lagen van de bevolking de bron voor een groeiend burgerlijk chagrijn, voor een consumentistische levenshouding en een groeiende afkeer van de publieke zaak.

Ook de klassieke politieke breuklijnen (links – rechts) zijn niet meer zo eenduidig. Ofschoon ‘links’ en ‘rechts’ (cfr. Carl Devos) als politieke categorieën de tand des tijds wel doorstaan hebben, worden ze moeilijker om te hanteren. Uit onderzoek blijkt dat mensen sociaal-economisch centrum of rechts denken maar op de culturele breuklijnen (bijvoorbeeld rond migratie) eerder links zijn te situeren. Sommige groepen die vroeger sociaal-economisch aan de linkerkant zaten, worden nu rechts(er). De stemmenoverdracht van de sociaaldemocratie naar extreemrechts is daar een voorbeeld van. We zouden hier kunnen spreken van de scheiding tussen belang en beginsel.

HOE OMGAAN MET PARADOXEN EN TEGENSTELLINGEN?

- *Op zoek naar een nieuwe taal voor de samenleving*
- ‘De klacht’, vooral de ‘aanklacht’ hoort bij het leven. Het kan een bron zijn niet alleen van ergernis, maar van verandering. ‘Klagen’ helpt het leven niet veel verder, zeker niet maatschappelijk. ‘Klachten’ kunnen en moeten onderzocht en verholpen worden. Maar voor ‘klagen’ is er geen pil, ook als we het kiwimodel toepassen en ze goedkoop of gratis maken. Niet alle elementen van de klaagcultuur moeten getolereerd worden. “Je kan de mensen niet dwingen om elkaar graag te zien, maar je moet wel alles doen om te verhinderen dat ze elkaar vermoorden”. Anders geformuleerd: een anti-zeurwet heeft geen zin en werkt niet. Een anti-discriminatiewet moet, ook al is daarmee

racisme niet de wereld uit. Wat wel helpt is 'malcontentement' om te zetten in inzicht; 'onbehagen' in op de toekomst gerichte activiteit. Wat wel helpt, is altijd twijfelen over hetgeen 'men' zegt (vooral als het simplistisch is) maar niet onzeker zijn over een aantal basiswaarden. En niet te vergeten, zoals Riccardo Petrella het onlangs in zijn laatste boek zei: niet vergeten te dromen. Zonder dromen geen verbetering.

- Beseffen dat 'oude' recepten niet meer zullen werken. Niet elke voortgang is vooruitgang? Wie dat nog gelooft, droomt niet maar zit gevangen in een "carnaval van de illusies", heeft een bijgeloof. Grenzen erkennen inzake groei, betekent niet grenzen aan 'welbehagen'.
- Beseffen dat terugkeer naar verleden niet kan: oude verenigingen maken plaats voor nieuwe verbanden; het 'individu' kan niet terug paternalistisch behandeld worden (zoals de nieuwe conservatieven willen); de 'oude' staat is dood maar een nieuwe overheid is wél nodig.
- Bepaalde onderstromen in de samenleving die op zoek zijn naar kwaliteit van leven (politiek van de tijd...), ondersteunen en maatschappelijk vertalen.
- Herwaarderen en her-definiëren van het (nieuwe) middenveld.
- Nieuwe grammatica van en in de politiek.
- Greep krijgen op nieuwe ontwikkelingen (nationaal en internationaal). Immigratie van de democratie in de voornaamste economische processen.
- Op zoek gaan naar andere oplossingen voor de paradoxen: paradoxen omzetten in veranderbare uitdagingen vanuit vernieuwende gedachten. Van bepaalde fenomenen terug hypothesen maken in plaats van onveranderbare ontwikkelingen (de economische mantra's).
- "Mag het nog over iets gaan? In zekere mate re-ideologiseren van de politieke partijen.

Jos Geysels

Minister van Staat en voorzitter van I.I.I.I.I., de koepelorganisatie van de Vlaamse Noord-Zuidbeweging Voormalig partijsecretaris en politiek secretaris van de politieke partij Agalev (nu Groen!). Voormalig Vlaams parlements lid.

■ NOTEN

(1) Zie ook www.ipcc.ch

(2) Zie ook www.scp.nl

■ ■ MEER LEZEN

BAUMAN, Zygmunt (2002): "Society under siege". Oxford: Polity Press.

DEVOS, Carl e.a. (2006): "Op het kruispunt van politiek. Links en rechts in Vlaanderen.3 Gent: Academia Press.

ELCHARDUS, Marc en SMITS, Wendy (2002): "Anatomie en oorzaken van het wantrouwen". Brussel: VUB.

GUEHENNO, Jean-Marie (1994): "Het einde van de democratie" Tielt: Lannoo.

MUNTERS, Rien (1998): "Zygmunt Bauman, Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid". Amsterdam: Boom.

PETRELLA, Riccardo (2004): "Menselijk verlangen. Het recht om te dromen". Brussel: VUBPress.

RELIGIEUZE METAMORFOSEN

Remi Verwimp

) Samenvatting

Terwijl de werkhypothese 'GOD' tot voor kort steeds meer terrein verloor, maken we nu een heropleving mee van het religieuze verlangen. Religie blijkt niet langer in tegenstelling te staan met de moderniteit. Door migratie en globalisering komen we niet alleen terecht in een interculturele maar ook in een interreligieuze samenleving. Het grote aanbod op de markt van de zingeving doet mensen van alles proberen om vanuit een 'combigeloof' hun eigen religieuze zelfidentiteit op te bouwen. De kerken stellen zich daarbij de vraag hoever hun religieuze flexibiliteit kan gaan zonder de eigen traditie te verlaten. Verwimp onderzoekt hierbij de metamorfose van de christelijke kerken aan de hand van het voorbeeld van de katholieke kerk. Het geïnstitutionaliseerd geloof verschuift naar individuele spiritualiteit: de moderniteit schept haar eigen religie. Het gevarieerd aanbod op de levensbeschouwelijke markt dreigt echter van die spiritualiteit handelswaar te maken. Spiritualiteit wordt overgenomen door de multinational 'kapitalisme' en de religie wordt geprivatiseerd. In de laatste paragrafen onderzoekt Remi Verwimp de mogelijkheden van een alternatief en de uitdagingen voor het vormingswerk in het komend decennium.

Onze moderne samenleving verandert in snel tempo. De verschijnselen die de doorgedreven moderniteit kenmerken zijn: globalisering, flexibilisering, individualisering, migratie, vermarkting van elk deeltje van de wereld en van alle segmenten van het leven, keuzeverlamming, secularisatie, groeiende kloof tussen armen en rijken, ecologische problemen, oorlog om water en grondstoffen,... Hoezeer is religie deel van deze moderniteit? Hoe zal religie mee de toekomst van de moderniteit bepalen? En welke rol is daarbij weggelegd voor het vormingswerk?

DE TERUGKEER VAN DE RELIGIE

Lange tijd waren de zinvragen in handen van de traditionele wereldreligies en speelden de religies de eerste viool in het samenlevingsconcert. Onder invloed van de Verlichting groeide de autonomie van de mens op gebied van wetenschap, politiek en economie. De werkhypothese GOD verloor steeds meer terrein. Kunst, psychologie, therapie, literatuur, gezin en onderwijs werden medeaanbieders van symbolische betekenissen. Religie, als het goed is, speelt vanaf nu een tweede partij, een tweede viool. Religie is een middel om je als mens te verhouden tot de werkelijkheid. Religie helpt mensen zich een beeld te vormen van de plek die ze innemen in de samenleving.

Vanaf de jaren zestig ging het meer en meer lijken alsof religie zelf niet langer compatibel was met de moderne tijd en gedoemd was om te verdwijnen. Door de secularisatie verloren geïnstitutionaliseerde kerken terrein, zowel op individueel als op maatschappelijk vlak. Parochies en religieuze gemeenschappen maken een ware implosie mee.

Sinds het Tweede Vaticaans Concilie ontstonden bevrijdingstheologieën en christelijke basisgroepen die meenden een ontsnappingsroute te weten uit die neerdalende trend. Zij vestigden hun hoop op de ontmythologisering van het geloof, op basisdemocratische zelforganisatie en op versterking van de sociale dimensie van de religie. Maar zowel in de katholieke als protestantse kerken verliest ook deze tendens terrein.

En toch is het niet gedaan met de religie. Integendeel. Dertig jaar lang was God afwezig in de media en teruggedrongen in het private leven van mensen. Vandaag is 'dat van god' aanwezig op elke bladzijde van de krant. In de afgelopen decennia maken wij een heropleving mee van het religieuze verlangen en doen zich een veelvoud aan transformaties voor in het religieuze veld. Religie lijkt niet langer in tegenstelling te zijn met de moderniteit. Religie is ingebed in de moderniteit, wordt bepaald door de context van de moderniteit en kan mogelijk ook mee vorm geven aan de moderniteit. In ieder geval beleven wij een terugkeer van de religie op de maatschappelijke en publieke agenda, zij het eerder dikwijls met de negatieve connotaties van fundamentalisme en geweld.

DOOR GLOBALISERING EN MIGRATIE UITGEDAAGD

De christelijke (evenals de socialistische en liberale) zuil stond lange tijd garant voor een collectief beleefd systeem van zingeving, dat mensen begeleidde van de wieg tot het graf. De christelijke gemeenschap was het merkpunt van de eigen identiteit. Door de ogen van de kerk keken de mensen naar de wereld. De kerk en zijn sociale organisaties waren de plek van onderlinge ontmoeting en vorming. Tot diep in de vorige eeuw was de C bepalend voor onderwijs, werk, zorg voor armen en zieken, onderlinge verzekering, vrije tijd, politieke keuzes en economische belangenbehartiging.

Die zuil is er nog, maar het ideologische cement van het grote christelijk verhaal houdt de boel niet langer bij elkaar. De kerk heeft haar greep op de christelijke zuil moeten lossen. Individuen hebben zich onttrokken aan de kerkelijke bevoogding en zoeken nu hun gading op de markt van de zingeving.

Door de migratie zijn er in de eerste plaats 400 000 moslims aanwezig in België. Door de globalisering en de migratie is op die markt alles te koop en zijn de religies en religieuze bewegingen van heel de wereld ook overal aanwezig. Wij leven niet alleen in een interculturele, maar ook in een interreligieuze samenleving.

In België leven 400 000 moslims. Samen met de islam komen het boeddhisme, hindoeïsme, sikhisme, jainisme, islam, natuurgodsdiensten, neopaganisme, agnosticisme, de Afro-Cubaanse Santeria, voorouderverering, scientology... zich mengen in de cultuur van het zogenaamde 'christelijke' Westen. Hoofddoekjes, baarden, kruisjes, bindi-stippen tussen de wenkbrauwen, keppeltjes, magische edelstenen, pentagrammen, ...verschijnen in het straatbeeld.

In de media en in de alledaagse perceptie van de meeste Vlamingen lijkt het alsof er alleen maar een confrontatie met moslims aan de gang is en alsof de 'achterlijke' islam het probleem is. Aanleiding daartoe zijn: 9/11, de identificatie van terrorisme met moslims, de blijvende aanwezigheid van een grote groep moslims in onze samenleving en de uitdaging om daarom concreet vorm te geven aan wat actief pluralisme genoemd wordt. Wat is in deze perceptie de rol van de islam als godsdienst en wat is de rol van de conflicthaarden in Palestina, Irak, het Midden-Oosten en de daaruit voortvloeiende politieke gestalten van het islamisme?

Als het om interreligiositeit gaat, hebben velen in onze samenleving een negatieve affiniteit met de islam en een eerder positieve affiniteit met het boeddhisme, meditatie en oosterse wijsheid. Deze oosterse tradities lijken in praktijk een antwoord te bieden op de te snelle, te rationele en te technologische westerse samenleving.

Anderzijds neemt ook binnen de religies en de kerken het intern pluralisme toe. De diversiteit aan stromingen neemt vooral toe binnen elke godsdienst. Binnen elke religie zijn fundamentalistische tendensen, stromingen, groepen, bewegingen, kerken, gemeenschappen... aanwezig naast open, emancipatorische of bevrijdende tendensen. Binnen het protestantisme is er een enorme groei van evangelische kerken en pinksterbewegingen. Binnen de katholieke kerk gaan lokale kerken zich meer autonoom opstellen en nemen de Nieuwe Katholieke Bewegingen de zaak over.

Zoals in andere sectoren van de samenleving is het religieuze veld enorm in beweging en groeit de fragmentatie onder de nieuwe religieuze bewegingen: de grote megakerken in de Verenigde Staten, de duizenden evangelicale en pinkstergemeenten, de ontelbare aan nationaliteit verbonden migrantenkerken in het Noorden, de getuigen van Jehovah, Moonsekte, Hare Krishna en Bhagwan, Scientology Church, enzovoort. Deze veelvormigheid van religies leidt niet noodzakelijk tot een voortschrijdende secularisatie, maar kan samengaan met een religieuze heropleving, onder andere vanwege de toenemende onderlinge concurrentie.

Dit grote aanbod op de markt van de zingeving maakt dat religieus ontheemde individuen geneigd zijn van alles te proeven en uitgedaagd worden om vanuit een combinatie (combigeloof) hun eigen religieuze zelfidentiteit op te bouwen. Voor de kerken rijzen daarbij grote vragen. Hoe ver kan de flexibiliteit gaan zonder de eigen traditie te verraden?

DE METAMORFOSE VAN DE CHRISTELIJKE KERKEN. HET VOORBEELD VAN DE KATHOLIEKE KERK

In de ogen van velen is de terugval van de grote christelijke kerken in Europa onstuitbaar. Alle cijfers lijken daar op te wijzen. Ook de katholieke kerk lijkt daar niet aan te ontkomen. Juist haar sterkste wapens van centralisering en hiërarchie lijken nu in haar tegendeel te werken. Mensen kiezen niet minder voor religie, maar wel voor vormen van religie met een lage graad van institutionalisering. En ook al heeft het de sterke schijn van het tegendeel, toch heeft precies de katholieke kerk dat begrepen. Kerken verliezen niet omdat zij conservatief zijn. Integendeel, conservatisme geeft bij een toenemend deel van de bevolking een indruk van degelijkheid. Nieuwe katholieken willen weer 'echt' katholiek zijn. Zij willen belangrijke waarden behouden en consequent zijn in de vormgeving van hun geloof. Zij nemen hun geloof ernstig. Dat is nu precies wat vele zoekende mensen in chaotische tijden verwachten: dat religie 'ernstig' wordt genomen.

Dat imago hebben de Nieuwe Katholieke Bewegingen, evenals de 'New Born Christians' in de Verenigde Staten en de 'New Born Muslims' in het Midden-Oosten. Zij plooiën zich terug op hun kerncompetentie, de verbinding van de mens met het Heilige. Martelaarschap, bekering en volwassenendoop kunnen weer in christendom en islam.

De katholieke kerk heeft met de moderniteit mee een evolutie doorgemaakt van ultramontaans massakatholicisme naar keuzekatholicisme, van gecentraliseerde wereldkerk naar een multiculturele wereldkerk die een nieuw evenwicht dient te zoeken tussen eenheid van het geheel en de veelheid van de delen.

De katholieke kerk is veel moderner dan op het eerste gezicht wordt gedacht. Neem het voorbeeld van de Wereld-jongerendagen in Keulen. Een mediagebeuren dat op perfecte wijze de indruk maakte dat één miljoen jonge apostelen klaar staan om Europa opnieuw te evangeliseren. Een uitgedoofd en oerconservatief instituut leek buiten ieders verwachting en op een vitale manier de massa en de media te kunnen bespelen, helemaal in de stijl van grote popconcerten. De draaischijf van deze revolutie zijn de 123 door de Pauselijke Lekenraad in 2004 erkende Nieuwe Katholieke Bewegingen. 'Il Movimenti', waaronder: Opus Dei, Neocatechumenaat, de broeders van de Tiberiade, de Sint-Michielsbeweging, de Charismatische Vernieuwing, de Ark, de Focolare, Sint-Egdiusgemeenschap, de Nieuwe Weg, Gemeenschap Emmanuel, e.a. Deze Movimenti kwamen tijdens het pontificaat van Johannes-Paulus II tot grote bloei. Zij vormen de wervende, spirituele kant van de kerk. Zij verhogen van binnenuit de charismatische ten nadele van de dogmatische dimensie. Zij realiseren een interne pluriformiteit ten nadele van het centralisme.

De hiërarchische kerk is in de eerste plaats territoriaal georganiseerd met parochies en bisdommen. Uiteraard waren er ook altijd kloosters en congregaties. Maar de term 'be-

wegingen' lijkt op zichzelf al een concreet en politiek gegeven. De naam 'beweging' roept associaties op met massa, actie, verandering... Binnen de christelijke traditie kunnen wij dan denken aan de Jezus-beweging, de kruistochten, allerhande orden en de Katholieke Actie van de vorige eeuw.

Met de Nieuwe Katholieke Bewegingen doet een grote verscheidenheid aan modellen zijn intrede in de kerk. De aanhangers van die modellen willen niet langer meegaan in de verdunning en verdamping van de christelijke traditie in een geseclariseerde samenleving. Op zeer diverse wijze willen ze de fundamenten van het geloof opnieuw present stellen in deze wereld.

De verregaande modernisering van de samenleving betekent verregaande differentiatie, ook van de religie. Maar dit leidt niet zozeer tot een teruggang van de religie; wel tot een grotere specificatie. Van instituut naar beweging.

Kerk in meervoud. Vele bewegingen zijn kerk. Het Vaticaan slaagt er niet meer in om al deze verscheiden bewegingen 'tot de orde' te roepen. Veel van deze bewegingen zijn op zichzelf gecentreerd: naast hun eigen leider hebben ze ook hun eigen liturgie en theologie en houden ze er verschillende opvattingen op na over de relatie tussen leek en clerus. In een maatschappij waarin christenen in eigen perceptie een 'vervolgde' minderheid dreigen te worden scheppen zij nieuwe vormen van zichtbaarheid: eerder 'stad op de berg' dan 'gist in het deeg'.

Ook al weten allen zich dus uitdrukkelijk lidmaat van de katholieke kerk, toch zijn de grenzen tussen de verscheiden bewegingen duidelijk getrokken en zijn er niet weg te wuiven afstanden tussen hun theologieën en hun vormen van socio-religieuze activiteiten. In de wedloop om interne legitimatie hebben ze zich gericht op de heiligverklaring van hun stichter om zo definitief krediet te krijgen als 'pijler' van het katholieke kerkinstituut. De kerk laat in haar tuin duizend bloemen bloeien. Conflicten horen daarbij.

Er zijn echter belangrijke grenzen aan de mogelijke meervoudigheid van de kerk, aan de tolerantie van het instituut en aan de moderniseringsgraad. In de eerste plaats mag er niet geraakt worden aan het gezagsprincipe en het hiërarchische karakter van de kerk, gelegitimeerd met de apostolische successie. Zodra bewegingen de 'deugd van gehoorzaamheid' ter discussie stellen worden ze uitgesloten, naar de marge verwezen, doodgezwegen. Uiteindelijk blijft de rooms-katholieke kerk met haar hiërarchische structuur en wijdingsmacht een totalitaire inslag behouden. Er is nog altijd maar één weg naar het heil. Alleen de kerk heeft DE waarheid. Daardoor blijft ze immuun voor elke vorm van vrij onderzoek, twijfel en kritiek. De scheiding van kerk en staat blijft een machtig instrument om niet toe te komen aan de toepassing van de mensenrechten in eigen rangen. In de tweede plaats is een duidelijke profilering vanuit een linkse, socialistische of marxistische maatschappijanalyse en de vertaling daarvan in de richting van een bevrij-

dingstheologisch perspectief of van ‘kerk van het volk’ taboe. Politiek in de kerk kan, als die maar rechts en conservatief is. Links niet. Dat is nochtans de blikrichting die heel de bijbelse traditie en de Jezus-beweging heeft aangewezen. Het kan niet ontkend dat de ‘Nieuwe Katholieke Bewegingen’ – samen met de pinksterbewegingen en de grote TV-kerken uit de Verenigde Staten – de verrechtsing van de samenleving in de hand werken. Denk aan het debat over het darwinisme en het creationisme. Inzake overbevolking, condoomgebruik, aids, abortus, euthanasie, doodstraf, honger, emancipatie van de vrouw... hebben ze grote invloed op de wereldpolitiek.

VAN GEÏNSTITUTIONALISEERD GELOOF NAAR INDIVIDUELE SPIRITUALITEIT

Lange tijd beheerden de kerken de portefeuille van de ziel. God, geloof, godsdienst waren de geijkte termen. Omdat de werkelijkheid veranderd is, zijn vandaag allerlei nieuwe begrippen in omloop: niet-kerkelijke en buitenkerkelijke religiositeit, alternatieve religie, christendom buiten de kerk, wilde religiositeit, onzichtbare religie, nieuwe spiritualiteit... In ieder geval groeien op de rand en buiten de kerken vele vormen van weinig geïnstitutionaliseerde religie, gericht op het individu en zijn religieuze ervaring. De ingrediënten voor deze individuele religiositeit worden gevonden via de boekenmarkt, internet en de massamedia. De moderniteit is dus niet het einde van de religie. De moderniteit schept haar eigen religie, precies zoals vroeger maatschappijvormen dat ook gedaan hebben. Die religie wordt vandaag benoemd met het containerbegrip spiritualiteit.

Het woord spiritualiteit komt van het Latijn spiritus en betekent: geest, adem, lucht, inspiratie. Binnen het christendom stond spiritus voor de Geest van God. Toen was het woord spiritualiteit nog niet los verkrijgbaar. Het stond in dienst van een relatie met God: geworteld zijn in God, gedreven zijn door Gods Geest. De spirituele weg was er een van onkruid uittrekken om de vrucht van het geloof te kunnen laten groeien.

Vandaag is spiritualiteit anders. Deze spiritualiteit is een zaak van het individu dat op de markt van zingeving uit het pluralistische aanbod van smaken zijn eigen cocktail samenstelt, gebaseerd op waarden als zelfrealisatie, zich goed voelen in het eigen vel, tot bezinning en rust komen, zich opnieuw centreren op het wezenlijke, zich verbonden weten met de diepere dingen van het leven, nieuwe energie opdoen voor het leven in een genadeloze, snelle, veeleisende, risicovolle en technologische wereld. Waar godsdiensten vroeger de neiging hadden om het kwaad, de zonde, het onrecht te lijf te gaan, zit de spirituele zoeker eerder het heil, het heilige in zijn gewone dagdagelijkse verschijningsvormen op de hielen. Mensen gaan op zoek naar alles wat hen ‘heilig’ is: gezin, gezondheid, het eigen zelf, therapie, heling, vrienden, sport...

Spiritualiteit is in. Het is een modewoord geworden, een hype, buiten de kerkmuren wel te verstaan. Daarvoor zijn de religieuze instituties zelf gedeeltelijk mee verantwoordelijk, onder andere omdat hun aanbod zo weinig aansloot bij de situatie van gewone mensen, of omdat te lange tijd te weinig vorming werd aangeboden aan (leidinggevende) leken.

Buiten die instituties wordt spiritualiteit vandaag beleefd als een teken van hoop en als een uitweg uit de crisis. De nieuwe generaties willen niet meer meedoen in de ratrace van deze tijd. Ze willen hun eigen gang gaan, goed voor zichzelf zorgen en gelukkig worden. *Happinez!* (succesvol Nederlands tijdschrift). De kracht van de eenvoud en de stilte. Het landleven als metafoor voor het goede leven, waar nog rust is en ruimte. Voelen dat je deel uitmaakt van een groter geheel. Het vertrouwen in de binnenkant, in iets dat helpt, als je jezelf maar durft overgeven, als je jezelf maar durft loslaten en verliezen. Spiritualiteit zonder dak op: geen minaret of kerktoren of kruis. Spiritualiteit zonder kerk. Spiritualiteit zonder God. Het goddelijk is in mezelf. Met hulp van de sterren en Boeddha. Met een snuifje astrologie en oosterse meditatie. Het is én én: én succesvol in het werk én rijden met een 4 X 4 én de yogales én een paar maanden in Thailand.

In ieder geval groeit vandaag de belangstelling en de consensus om te 'doen' aan spiritualiteit. Sleutelwoorden zijn: authenticiteit, integriteit, heelheid, holisme, duurzaamheid. Op zich heel belangrijke waarden. Het gevarieerde aanbod van lezingen, cursussen, therapieën, trainingen en tijdschriften, zoals dat vandaag op de (levensbeschouwelijke) markt te vinden is, dreigt van die spiritualiteit echter een ware handelswaar te maken.

De stille overname

Sinds de val van de Muur van Berlijn staat er nog slechts één ploeg op het terrein. Die van het multinationale kapitaal. Deze multinational 'Kapitalisme' neemt geleidelijk alle sectoren van de samenleving over: onderwijs, gezondheidszorg, media, voeding, seksualiteit, ontspanning... én de religie. Religie wordt ontdaan van zijn historische wortels, zijn instituties en culturele contexten. De wereldreligies worden 'herbrand' en onder het merk 'spiritualiteit' opnieuw op de markt gezet, toegankelijk en open voor iedereen en geëxploiteerd met het oog op consumptie en winst. Spiritualiteit als een waas over de werkelijkheid, om de harde kant van die werkelijkheid toe te dekken.

Dat gebeurt binnen de kerken. Een weekend rond bijbel en bibliodrama bijvoorbeeld wordt in Kerk en Leven gepresenteerd als 'spiritualiteitsdagen'. Parochieblad en Tertio sympathiseren liever met Zen dan met politieke lezing van de eigen christelijke Schriften.

Maar zeker verkopers en beoefenaars van allerlei 'alternatieve' vormen van spiritualiteit realiseren zich niet hoe hun product, dat als correctie bedoeld is op het snelle

materialisme, er alleen maar voor zorgt dat wij efficiënter en productiever worden op het werk, laat staan dat het enige structurele verandering zou teweeg brengen of enige verandering in levensstijl of gedragspatronen.

En ook in de zogenaamde 'seculiere' samenleving worden nieuwe instituten opgericht die onze gedachten willen sturen en de publieke geest moeten beheersen. Counseling, sociale psychologie en spiritualiteit worden tegen hoge budgetten ingezet voor managers en beleidsmakers. 'Vreemde' religies worden gereduceerd tot oppervlakkige ontspanning. Er is een stille overname bezig van de religie door het kapitalisme.

Twee fasen van privatisering van de religie

In de privatisering van de religie onderscheiden J. Carrette en R. King twee fasen. De eerste is de verplaatsing van de religie naar de privésfeer: de individualisering van de religie. Het religieuze mag enkel nog als een persoonlijke overtuiging en keuze beschouwd worden. De erosie van het gemeenschapsgevoel wordt hiermee in de hand gewerkt. Deze individualisering moet in de eerste plaats ertoe bijdragen om religieuze conflicten uit het publieke domein van economie, politiek en wetenschap te bannen. Om het maatschappelijke debat rond racisme en islamfobie te ontwijken, moet bijvoorbeeld wel de hoofddoek geweerd worden aan de loketten.

In de late twintigste eeuw heeft echter nog een tweede vorm van privatisering plaatsgevonden, namelijk de *commercialisering* van de religie. Op grote schaal vindt er een uitverkoop plaats van religieuze gebouwen, ideeën en waarheidsaanspraken.

Het oude product van de traditionele, sukkelende eigenaars krijgt nieuwe verpakkingen. De nieuwe eigenaars ontdoen het product van zijn negatieve associaties die het oproept zoals 'traditie, kerk, God, geloof, hiërarchie, religie' en herbranden het tot spiritualiteit. Het culturele cachet wordt behouden en ingezet voor eigen doeleinden en profijt. Kerken doen daar zelf flink aan mee. Zo is de Nieuwe Bijbelvertaling herbrand tot een literair product voor seculiere, individuele lezers. Merknamen van parfums gebruiken oude Aziatische begrippen: 'Zen'-deodorant, 'Spiritual'-bodyspray. Religie wordt vermerkt als spiritualiteit om de ideologie van het kapitalisme te ondersteunen.

Moderne marketing krijgt steeds meer religieuze trekken. Merken gaan nieuwe tradities vormen, geven vorm aan nieuwe levenswijzen en bieden ideeën om naar te leven. Zo wordt 'Kapitalisme' de nieuwe religie van de massa en de ideologie van het neoliberalisme is de theologische orthodoxie die zorgt voor de verspreiding van de boodschap. Binnen dit welvaartsevangelie mag je best geloven dat God je leuke dingen wil geven. Deze God gunt zijn gelovigen welvaart en vooruitgang. Mensen die zich inzetten zal God ook van geld voorzien. Zij mogen hun rijkdom claimen. Deze God verschaft hen diep genot, zelfheling en zielenrust.

Bedrijfsspiritualiteit

Spiritualiteit is kind aan huis in het bedrijfsleven, waar het efficiëntie en winstgroei moet bevorderen. Spiritualiteit wordt ingezet als instrument om sociale en economische kritiek om te buigen in de richting van neoliberale idealen als privatisering en commercialisering, die in toenemende mate doordringen in alle gebieden van het menselijke leven. Spiritualiteit als instrument om de uitbuitingsgraad door het groot kapitaal te verschonen. Microsoft geeft van de enorme winsten, ontstolen aan milieu en arbeiders, miljoenen dollars weg aan allerlei menslievende projecten. Geld als quasi-sacrament van solidariteit geeft zo aan de argeloze burger een 'warm imago' aan het harde kapitalisme. Bedrijven die in praktijk het Zuiden leeg roven, trekken met de 'bedrijfsgiftenbank' een scherm op van liefdadigheid.

Aan Amerikaanse 'business schools' heeft spiritualiteit een vaste plaats verworven. Scholen hebben een aparte afdeling voor management, spiritualiteit en religie. Het wegvallen van de traditionele modellen van zingeving heeft een nood doen ontstaan aan zekerheid en stabiliteit. Daarvoor moeten nieuwe verbindingen worden aangereikt tussen zingeving en de persoonlijkheid van de werknemer: wie is hij, wat wil hij en past hij bij de visie van het bedrijf? Spiritualiteit wordt ingezet om het welbevinden van het individu te verbeteren, waardoor de werkprestaties en loyaliteit aan het bedrijf worden versterkt. Zo komt spiritualiteit in dienst te staan van bedrijfsdoelen. Er vindt een convergentie plaats tussen spiritualiteit en economisch denken, met het risico dat de mens het slachtoffer wordt van het primaat van de economie.

DE MOGELIJKHEDEN VAN EEN ALTERNATIEF?

Onder invloed van de krachten van de vrije markt ontstaat een homogene en aangepaste opvatting van spiritualiteit. Daarbij worden de vragen naar sociale gerechtigheid niet bij toeval genegeerd. De corrigerende en kritische elementen uit de religies, zoals de zorg voor de gemeenschap, structurele rechtvaardigheid en uitbreiding van het ethische ideaal van de zelfloze liefde en compassie voor de anderen, worden verzwegen. Omdat de godsdiensten onder invloed van de heersende ideologie zelf ook deze elementen wegsnoeien uit hun eigen discours worden zij ook medeplichtig.

Voor het ontwerp van een mogelijk alternatief is het geloof in God niet een eerste vereiste, maar het maken van een analyse van de plaats van godsdienst en religie in onze samenleving en het onderkennen van systeembevestigende of systeemveranderende vormen van spiritualiteit. Het specifieke van de spiritualiteit van jodendom, christendom en islam is: het niet alleen gericht zijn op de verwerkelijking van het eigen ZELF, maar ook op het GEHEEL, de ANDER, de toekomst van de mensheid en de menselijkheid. In alle spirituele tradities zijn mensen en bewegingen te vinden die hun krachten willen

bundelen voor dit project. In het geloof en de verwerkelijking van dit alternatief lopen de scheidingslijnen niet langer tussen de godsdiensten en religies, maar tussen diegenen die kiezen voor de sterken en diegenen die kiezen voor de zwakken.

MIJN GELOOF

Het is mijn persoonlijk geloof dat de joodse en christelijke en de islamitische tradities, zoals verwoord in bijbel en koran, scholing bieden in het ontmaskeren van de afgoden. Dat geloof hoeft niet door iedereen te worden gedeeld. Ook andere, zoals de socialistische en feministische tradities bieden scholing. En een eeuwenlange pervertering van de interpretatie van de bijbelse tradities in de kerken heeft het revolutionaire karakter van deze bronnen voor velen ontoegankelijk gemaakt. Maar de ontwikkelingen van vandaag stellen ons voor keuzes waar in die tradities precies mee werd geworsteld: ofwel, ofwel! Ofwel kies je voor Baäl, de god van geld en macht. Ofwel kies je voor JHWH, de god van de solidariteit, de gerechtigheid, het leven, de liefde. Schijnbaar zijn er wel tussenruimtes: persoonsgebonden of ethisch bewogen spiritualiteiten. Maar in werkelijkheid staan wij voor de keuze: ofwel kiezen wij voor een kapitalistische spiritualiteit, ofwel kiezen wij voor een Messiaanse, revolutionaire, antikapitalistische spiritualiteit.

Voor de bijbel is godsdienst geen spiritualiteit, maar identiteit. En die identiteit wordt bepaald door het geloof in JHWH, de Stem die het opneemt voor de minsten. Vele armen in het Zuiden en het Noorden, en vele 'gewone' mensen die ervaren hoe het onrecht boven hun hoofden georganiseerd is en geen alternatief zien in hun dagelijks leven kiezen uiteraard voor een godsdienstbeleving die een schijnbare troost biedt. In tijden van crisis is de verleiding groot om voor de harde werkelijkheid te vluchten in valse geestelijke troost. Escapisme. De bijbelse spiritualiteit wordt precies gekenmerkt door haar onmogelijkheid om de werkelijkheid toe te dekken met mythische verhalen. Het hart van de bijbelse traditie bestaat er juist in te openbaren, bloot te leggen, de mechanismen zichtbaar te maken van de uitbuiting door de rijken van de aarde, de armen en de arbeiders.

De moderne afgoden hebben een naam: kapitaal, kapitalisme, een alles verslindende economie. Dit systeem creëert armoede en milieuproblemen en achterstelling van vrouwen in grote delen van de wereld.

Vanuit de bijbelse traditie zou men precies een tegendraads geluid mogen verwachten ten opzichte van deze heersende productiewijze en het heersende consumentisme. En dat gebeurt ook wel. Door kerkelijke overheden worden wel eens kritische geluiden geformuleerd ten aanzien van de uitwassen van het kapitalisme. In zijn kerstboodschap 2006 protesteerde kardinaal Danneels tegen de huisjesmelkers die woningen onbetaalbaar maken voor minstens 10 % van de bevolking. Maar een belijdenis die het kapita-

lisme zelf veroordeelde als strijdig en onverzoenbaar met het christelijke geloof, klonk tot hiertoe alleen maar in de geloofsbelijdenis van ACCRA in 2004 op een bijeenkomst van protestantse kerken uit heel de wereld.

De uitweg ligt volgens mij niet in een terugkeer naar de 'old-time religion', maar in de wending naar een nieuw spiritueel atheïsme. Atheïsme betekent voor mij een krachtig neen tegen welke onderdrukkende godsdienst dan ook, inbegrepen de godsdienst van het Kapitaal. Georganiseerd verzet is geboden tegen de allesdoordringende en allesomvattende tendensen in onze samenleving die door een zich aanpassende religie worden versterkt. De spiritualiteit van de bijbel is er een van diep geloof dat een alternatief mogelijk is voor elk onderdrukkingssysteem, het kapitalisme inbegrepen. In dit soort spiritueel atheïsme kunnen wij ons verbinden met het verzet en de alternatieven die geboden worden door de anders globaliseringsbewegingen, door strijdbare delen van de vakbonden, door sommige groene en linkse partijen.

UITDAGINGEN VOOR HET VORMINGSWERK

Emancipatorisch vormingswerk heeft een andere invulling in het Parijs van 1968 dan in het Afghanistan van 2007 of het Antwerpen van 2015. Vanuit bovenstaande metamorfosen van de religie formuleren wij tot slot een aantal uitdagingen voor het vormingswerk in het komende decennium.

Zinvragen zijn geen aparte niche van de kerken

Vormingswerk rond religie valt al lang niet meer samen met de pastorale vorming van de kerken. Religie en levensbeschouwing zijn zo gaan behoren tot het open maatschappelijke debat dat het vormingswerk in het algemeen in de toekomst groepen en individuen zal moeten ondersteunen in het scherp analyseren van de positie en functie van de verschillende vormen van religie en spiritualiteit in onze samenleving. Levensbeschouwing is jarenlang verbannen naar de kerken. Vandaag is het een thema waarmee de samenleving en dus ook het vormingswerk zich moet uitzetten. Welke plaats neemt levensbeschouwing in het maatschappelijke debat, in het middenveld, in de eigen vereniging, in het buurtleven...? Welke levensbeschouwingen liggen vandaag onder vuur, en wat zijn daarvan de oorzaken? Hoe bepaalt de socio-politieke context in ons land de manier waarop in onze samenleving naar religie in het algemeen of één levensbeschouwing in het bijzonder wordt gekeken?

Het vormingswerk kan bijdragen in het leren onderscheiden van systeembevestigende en systeemveranderende spiritualiteit, de invloed van het kapitalisme op levensbeschouwing helpen decoderen, de eigen positie leren in vraag stellen, bondgenootschappen over grenzen van godsdienst en levensbeschouwing helpen in beeld brengen, de poli-

tieke keuzes achter levensbeschouwingen zichtbaar maken en geloofskeuzes leren zien in hun verbondenheid met maatschappelijke keuzes.

Het levensbeschouwelijke debat organiseren

Het vormingswerk kan helpen verkennen vanuit welke noden en verlangens mensen vandaag op zoek gaan naar religiositeit en spiritualiteit? Doen zij dat individueel of gemeenschappelijk, éénduidig of fragmentarisch? Waartoe leidt de zoektocht van mensen? Welke bijdrage levert die spirituele zoektocht aan het samen leven? Religie kan een bijdrage leveren tot de sociale identiteit van individuen en de sociale cohesie van de samenleving kunnen versterken.

Actief pluralisme

In het doorgeslagen proces van individualisering is vandaag een verlangen merkbaar naar een versterking van het verenigingsleven en van de middenveldorganisaties. Dat hernieuwde verlangen gaat gepaard met een behoefte aan begeleiding in het zoeken naar religieuze zelfidentiteit. Dertig jaar lang hebben de sociale bewegingen precies hun ideologische of religieuze identiteit laten verwateren. Vandaag zijn de eerste tekenen merkbaar van een nieuwe bezinning op die eigen religieuze of ideologische identiteit.

De vraag groeit naar begeleiding en vorming van de middenveldorganisaties zelf in het ontwikkelen van nieuwe visies op de eigen inspiratie en naar vertaling van deze visies in alle geledingen van de bewegingen. In die visies zal de openheid voorop moeten staan, en toch gepaard moeten gaan met een verdieping van de eigen identiteit. Dat vergt coördinatie van de krachten. Het lijkt haast onontkoombaar dat middenveldorganisaties in de toekomst serieus zullen moeten investeren in deze herbronning en herideologisering. Verenigingen zijn een ideale oefenplek voor actief pluralisme. Niet overtuigen, maar beluisteren; niet veroordelen maar respecteren; leren dialogeren doorheen verschillen; leren samen leven en werken met mensen die anders geloven, er andere waarden en normen op na houden, leren omgaan dus met diversiteit en ongelijktijdigheid in geloofsprocessen.

Gemeenschap bevorderen

In een context van individualisering en privatisering van religie en spiritualiteit is er nood aan gemeenschap. Dat hoeven niet persé gemeenschappen te zijn waarbinnen hetzelfde gedacht en geloofd wordt, maar waarbinnen mensen – hoe divers ook qua levensovertuiging – elkaar vinden in het gemeenschappelijk ‘zoeken’ naar meer kwaliteit van leven, meer gerechtigheid, meer broeder/zusterlijkheid. In elke straat, in elk vereniging is er nood aan dit zoeken. Wij waren gewend om dit binnen de veiligheid van de eigen ideologische zuil te doen. Vandaag staan wij voor de uitdaging om in de wijk, in de

vereniging, in de school van onze kinderen, op onze werkplek,... dit zoekproces opnieuw samen af te leggen, met mensen die anders geloven, een andere levensstijl hebben. Uitdaging is om – rekening houdend met de verschillen – een gemeenschappelijk project te formuleren dat samen leven en werken mogelijk maakt.

De interreligieuze dialoog verdiepen

Waar de religies zich voornamelijk beperkt hebben tot een religieuze en spirituele agenda bij het interreligieuze debat, staat het vormingswerk voor de uitdaging om de agenda te verbreden naar ook culturele, politieke en sociale aspecten. Het vormingswerk kan zich niet meer beperken tot de kennismaking met de verschillende religies, hun eigenaardigheden en rituelen. De verschillen in het maatschappelijk veld zullen op tafel moeten komen. Hoe staan zij tegenover de scheiding van kerk/levensbeschouwing en staat? Hoe verhoudt godsdienstvrijheid zich ten opzichte van vrije mening? De dialoog tussen jodendom, christendom en islam zal ook moeten gaan over de concrete dilemma's zoals de oorlog in Irak, het fundamentalisme, Israël en Palestina, ...

Spiegelfunctie

Het moslimfundamentalisme en de aanslagen die daarmee gepaard gingen, riepen de vraag op naar een betere kennis van de islam en koran. Kritieken werden geformuleerd op niet emancipatorische tendensen in deze godsdienst, zoals positie van vrouwen, echtscheiding, homoseksualiteit... Het is zeker een uitdaging voor het (christelijk) vormingswerk om deze focus te verbreden en iedereen uit te dagen in de spiegel de eigen visie en positie te verhelderen. Dat geldt evenzeer voor niet-gelovigen.

Publieke religie

De religies werden lange tijd teruggedrongen in het private leven van gelovigen. Vandaag is er een roep om de publieke rol van de religies in het maatschappelijk debat te versterken. De traditionele kerken waren wel gewend hun zeg te doen over bepaalde, doorgaans morele, praktijken. Ze hebben echter meestal niet de vaardigheden ontwikkeld om als gelijken te participeren aan debatten over een veelheid van maatschappelijke thema's. In het belang van een kwetsbaar en nooit voltooid democratiseringsproces zullen religieuze bewegingen actief moeten participeren aan maatschappelijke debatten over een zeer breed gamma van actuele thema's.

Geloof en politiek

In de lijn van de hierboven beschreven tendensen lijkt het alsof wij evolueren naar een veel groter syncretisme van allerlei vormen van religiositeit die uiteindelijk één gemeenschappelijk doel beogen: één grote energie van goedheid die heel de kosmos

en alle mensen doortrekt, één grote ontmoetingsplaats van alle religieuze krachten in het hart van het heelal. Velen menen dat dit streven leidt naar de wereldvrede. Dit neigt volgens mij naar idealisme. Alsof vrede en gerechtigheid alleen het gevolg zijn van goede bedoelingen en intenties van individuele mensen. Niets is minder waar. Daarvoor is ook analyse nodig, politieke en economische vorming. Permanente leerhuizen waarin geschoold wordt rond wapenproductie, rente, vlaktaks, stakingsrecht... De politieke en economische vragen kunnen wij niet overlaten aan politieke partijen alleen. Veel meer mensen moeten langs de media en de middenveldorganisaties hun mening durven confronteren in de publieke ruimte en hun betrokkenheid bij besluitvorming door acties vergroten. Op deze menselijke factoren kan niet bespaard worden. Het veranderen van de wereld is vandaag niet gemakkelijk, maar wel nodig.

Remi Verwimp

Agogisch theoloog. Docent in vzw Motief en in het postgraduaat 'Agogisch Theologisch Werker' van de Sociale Hogeschool Heverlee.

■ ■ MEER LEZEN

BAKAS & BUWALDA (2006): "De toekomst van God". Schiedam: Scriptum.

BORGMAN, E. (2006): "Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur." Kampen: Klement.

CARETTE, J. & KING R. (2006): "Spiritualiteit in de uitverkoop". Baarn: Ten Have.

CONCILIUM (2003.3): "Bewegingen in de kerk."

HELLEMANS, S. (2007): "Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen." Kapellen: Pelckmans.

HERMANS, C. (2003): "Is er nog godsdienst in 2050?" Budel: Damon.

HOOGERWERF, A. (2007): "De toekomst van het christendom. Van instituut naar beweging." Budel: Damon.

KONINGS, Herman (2006): "De stand des tijds. Over trends en toekomstverkenning." Tiel: Lannoo.

OOSTERVEEN, L. & ROBERTSON C. (2003): "Van vaste burcht naar open stad. Gedaanteveranderingen van het alledaagse leven en van religie en levensbeschouwing". Nijmegen: Raad van Kerken.

SENNETT, R. (2007): "De cultuur van het nieuwe kapitalisme". Amsterdam: Meulenhoff.

URQUHART, G. (1995): "Het geheime leger van de paus. Sekten in de kerk." Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

VAN DER VEN, H. e.a. (2007): "Geloof en Verlichting". Budel: Damon.

VAN DER LINDEN, M. (2007) "Scharniertijd. Waarom het veranderen van de wereld nu zo moeilijk en toch zo nodig is". Tweede Paul Verbraeken lezing. 21 april 2007. Antwerpen.

VAN HOOGSTRATEN, H.D. (2007): "Versteende religie. Essay over enkele essentiële elementen in de Islamdiscussie." Vught: Skandalon.

DEEL 2

TOEKOMSTSCENARIO'S

WACHTEN OP GODOT?

)(scenario's voor 2025

Frank Cockx en Jon Goubin

)(Samenvatting

Scenarioplanning is slechts één mogelijke werkwijze om zin te geven aan het sociaal-cultureel werk nu en in de nabije toekomst. De werkzaamheden in de salons werden samengebracht in een zogenaamd 'metasalon'. De besprekingen in dit metasalon leidden in eerste instantie tot een assenstelsel waarop de verschillende ontwikkelingen die besproken werden in elk salon afzonderlijk, kunnen uitgezet worden. Vervolgens vullen de auteurs het assenstelsel meer inhoudelijk in op basis van bijkomende reflecties die ze tijdens de metasalons konden optekenen. In een derde paragraaf gaan zij dieper in op verschillende beleidsdiscoursen. Daarbij hebben ze het ook over verschillende reactie- en handelingswijzen vanwege het sociaal-cultureel werk. Daarbij baseren Cockx en Goubin zich op een uitgebreide oefening van de deelnemers aan het metasalon. Tijdens die oefening werd er getracht na te denken over de rol en de betekenis van het sociaal-cultureel volwassenenwerk in relatie tot het uitgewerkte assenstelsel. In de vierde en laatste paragraaf tenslotte, bespreken de auteurs vier mogelijke toekomstscenario's. Op basis van de tot dan toe ontwikkelde inzichten bespreken ze hypothetisch en vrij compact de kansen en bedreigingen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk in het licht van 2025.

INLEIDING EN LEESWIJZER

Wachten op Godot is een toneelstuk van de Ierse schrijver Samuel Beckett. Het vertelt het verhaal van twee vrienden, Vladimir en Estragon. Vladimir en Estragon wachten op Godot. Ze doen dat op een onbepaalde plek met als enig herkenningspunt een boom. De veranderingen die de boom ondergaat, geven het verstrijken van de tijd aan. De tijd is in het boek onbepaald. Het verhaal speelt zich af over twee dagen, maar het is onduidelijk hoe lang Vladimir en Estragon al wachten op Godot. Vladimir en Estragon wachten op Godot die zin zal komen geven aan hun leven. Ze wachten en blijven wachten. Het wachten op Godot is, zolang ze op hem wachten, de enige zin in hun leven. Zonder dat wachten zou hun leven zinloos zijn. Wie tussen de lijnen van de dialogen leest, ontdekt dat Beckett gewoon duidelijk wil maken dat het leven zinloos is en dat men er zelf zin aan dient te geven; hoe zinloos of absurd de hele zaak soms ook is.

De scenarioplanning in het licht van 2025 riep bij de deelnemers aan de salonwerking van SoCiuS en bij tal van sociaal-cultureel werkers blijkbaar ook zingevingsvragen op.

Nadenken over 2025...??? “Waarom bezig zijn met de toekomst van het sociaal-cultureel werk in het jaar 2025? Begrijpt u goed: het jaar 2025! Tegen die tijd is dat waarschijnlijk lang mijn zorg niet meer. Ik ben dan niet meer actief in de sector. Ik werk tegen dan lang elders of ik ben met pensioen; laat staan dat ik er dan nog ben, dat ik dan nog leef. Trouwens, ontwikkelingen in 2025, moeten we daar dan op wachten? Maakt dat wachten de zin en de betekenis van het sociaal-cultureel werk uit?” Dit is maar een greep uit de opgetekende vragen en bedenkingen.

Er is een gelaagdheid te onderkennen in de doorheen het proces opgetekende bedenkingen, contestaties en vragen. Vooreerst zijn er de bedenkingen die ingegeven zijn door hoogst persoonlijke bekommernissen en zingevingsvragen. Niet dat daar iets mis mee is, want net daarbij aansluiting weten te vinden behoort ons inziens tot een van de taken van het sociaal-cultureel werk (Cockx, De Blende, Leenknecht, 2005; Cockx 2007, 2007a). Vervolgens zijn er de zingevingsvragen die betrekking hebben op de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk als geheel. Als derde categorie konden we ook nog al die vragen en bedenkingen noteren die te maken hebben met de ingezette procedure. Deze bedenkingen hebben betrekking op het methodologische aspect van de SoCiuS-salonwerking in het licht van scenarioplanning als onderzoeksmethode (zie ook Ten Geleide).

In deze bijdrage concentreren we ons niet op een verweer tegen de methodologische bedenkingen die gemaakt kunnen worden bij de uitgevoerde; zogenaamde light-versie,⁽¹⁾ van scenarioplanning van SoCiuS. We gaan wel dieper in op wat de salonwerkingen aan materiaal opleverden om verder na te denken over globale toekomstscenario's in de samenleving en de daaraan gerelateerd toekomstige handelingsopties voor het sociaal-cultureel werk.

Met de verwijzing naar het stuk van Beckett alluderen we dus op het feit dat ook het sociaal-cultureel werk (als werkveld) geconfronteerd wordt met de contingentie of de toevalligheid van het bestaan. De contingentie van het bestaan geldt dus niet alleen voor elk van ons als individu maar ook voor eender welk georganiseerd verband in de samenleving (in dit geval het sociaal-cultureel volwassenenwerk). Aan het bestaan wordt zin gegeven en dient men voortdurend zin te geven. Ofwel kan men daar gewoon een slag in slaan, ofwel tracht men daar op een meer gestructureerde en beredeneerde wijze mee om te gaan, ook al beseffen we dat ook dat maar een poging is om het bestaan zin te geven. Het is dat wat SoCiuS trachtte te doen met haar salonwerking en waarover we in dit artikel verder zullen rapporteren. Dat we ons daarbij bewust zijn van het feit dat het hier gaat over één mogelijk handelingswijze inzake kwesties van zingeving voor de gehele sector van het sociaal-cultureel (volwassenen)werk, staat buiten kijf. Er zijn er nog tal van andere te bedenken.

Voor wat de gevolgde werkwijze van de scenarioplanning betreft verwijzen we naar het inleidend artikel 'Ten Geleide'. Specifiek voor deze bijdrage brengen we in herinnering dat de doorheen de verschillende salons ontwikkelde inzichten werden samengebracht in

een metasalon. De deelnemers aan dit metasalon waren de voorzitters en verslaggevers van elk afzonderlijk salon. Op basis van de door hun opgedane inzichten werd er gezocht naar rode draden (onderliggende tendensen, in het oog springende gelijkenissen maar ook verschillen enzoverder). Over deze rode draden wordt er in dit artikel gerapporteerd.

We opteren er voor geen letterlijk verslag te geven over de werkzaamheden, maar wel om de lezer mee te nemen in een ontwikkelde redenering. We elaboreren op de uitkomsten van het metasalon. We doen dat niet om onze eigen stempel op de resultaten te drukken, maar wel in functie van een beter verstaan van de resultaten van de salonwerkingen door de lezer. In deze bijdrage reconstrueren we daarom stapsgewijze de opgebouwde en doorheen de werkzaamheden ontwikkelde redenering. We doen dat als volgt:

De besprekingen in het metasalon leidden in eerste instantie tot een assenstelsel waarop de verschillende ontwikkelingen die besproken werden in elk salon afzonderlijk, kunnen uitgezet worden. We bespreken dit assenstelsel in een eerste paragraaf. In een tweede paragraaf vullen we het assenstelsel meer inhoudelijk in op basis van bijkomende reflecties die we tijdens de metasalons konden optekenen. In een derde paragraaf gaan we dieper in op verschillende beleidsdiscoursen. We hebben het ook over verschillende reactie- en handelingswijzen vanwege het sociaal-cultureel werk. We baseren ons daarvoor op een uitgebreide oefening van de deelnemers aan het metasalon. Tijdens die oefening werd er getracht – zo zuiver als mogelijk – na te denken over de rol en de betekenis van het sociaal-cultureel volwassenenwerk in relatie tot het uitgewerkte assenstelsel. In de vierde en laatste paragraaf tenslotte, bespreken we – ons baserend op de gehele salonwerking – vier mogelijke toekomstscenario's. Op basis van de tot dan toe ontwikkelde inzichten bespreken we hypothetisch en vrij compact de kansen en bedreigingen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk in het licht van (jawel:) 2025.

SCENARIOPLANNING OP DE NAAD VAN LEEFWERELD EN SYSTEEM

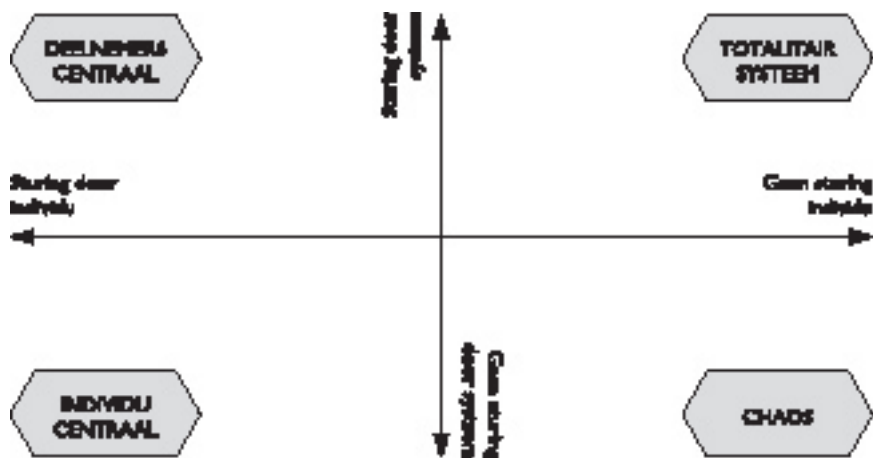
In vijf salons werd er nagedacht over de toekomst van de samenleving en de daarbij horende opties voor het sociaal-cultureel werk (zie Ten Geleide). Er werden twee extra salons ingericht: een met als titel 'Maatschappelijke en politieke agendasetting tot 2025' en een 'Overkoepelend metasalon'. Het eerste was bedoeld als extra check-up om ons ervan te vergewissen dat we geen belangrijke thema's over het hoofd zouden zien in de andere salons; het tweede om op zoek te gaan naar een aantal 'overkoepelende' – zo je wil – 'onderliggende' toekomstige tendensen. Wat de resultaten van het salon 'agendasetting 2025' betreft, kunnen we kort zijn. Dit zogenaamde 'controle'-salon leverde niet echt afwijkende en extra bijkomende inzichten op. Aangereikte en aangehaalde tendensen uit de ander vijf thematische salons werden er bevestigd of genuanceerd.

In een poging om de veelheid aan informatie enigszins te ordenen, werd een assenstelsel uitgewerkt. Dit assenstelsel bestaat uit een paar van twee tegengestelde polen respectievelijk spanningsvelden. Het hierna uitgetekende assenstelsel is het sociaal-cultureel werk in het bijzonder en de sociale sector in het algemeen echter niet vreemd (zie o.a. Wildemeersch, 1993; Baert e.a; 1999).

Op de verticale as zetten we de mate van systeemsturing uit. Aan de bovenkant gaat het over een toestand waarbij de systeemrationaliteit (staat; economie, ideologie, e.a.) zeer sturend is en doordringend inwerkt op het gehele maatschappelijke en individuele leven. Aan de onderkant is er sprake van een situatie waar dergelijke systeemrationaliteiten zo goed als afwezig zijn. Op de horizontale as zetten we de mate van sturing door een/het individu uit. Aan de linkerzijde gaat het over situaties waarbij de sturingsmogelijkheden door het individu erg pertinent aanwezig zijn. Aan de andere zijde van deze dichotomie krijgen we te maken met situaties waar de sturing van het individu nagenoeg onbestaande is. Links hebben we dus te maken met een hoge mate van actorschap, uiterst recht is elk vorm van actorschap compleet afwezig. We kunnen dit schematisch als volgt voorstellen:

Figuur 1: de toekomst uitgezet in termen van leefwereld- en systeemsturing

We krijgen aldus vier kwadranten. We bespreken elk van deze kwadranten hierna ideaaltypisch. De betiteling van de kwadranten gaat uit van uitersten, van extremen. Linksboven in de figuur staat het *deelnemer-zijn* centraal. Het individu neemt deel, participeert aan het leven middels georganiseerde groepsverbanden. Individuen nemen actief deel aan het groepsgebeuren en de verschillende groepen vormen vanuit hun activiteiten het samenlevingsgebeuren. Vanuit het interactief en dialogaal proces tussen groepen krijgt de samen-

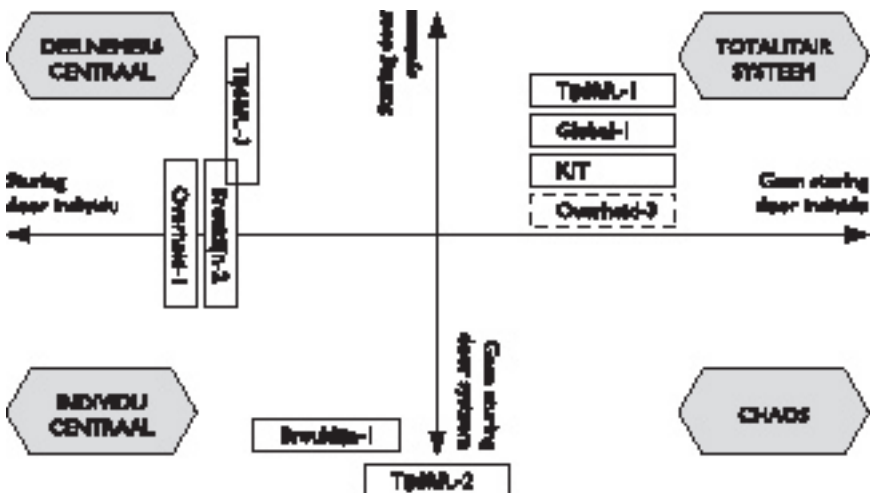
leving vorm. Rechtsboven staat het systeem en de bijbehorende systeemlogica centraal. In dergelijke situaties is er geen sprake van sturing door het individu. We spreken in het extreme geval dan ook over totalitaire systemen. De systeemlogica bepaalt en beheerst de handelingsvrijheid van het individu. Deze situatie is totaal tegenovergesteld aan die situaties waarbij het individu radicaal centraal staat. Het kwadrant linksonder doelt op een extreme mate van sturing door het individu in een context waarbij enige systeemlogica volledig afwezig is. Rechtsonder zijn zowel de sturing door het individu als de sturing door enig systeem compleet afwezig. We benoemden dit (ook al zit daar misschien een andere mogelijkheid in) als een situatie van complete *chaos*.

MET ENIGE SOCIOLOGISCHE VERBEELDING

In relatie tot de salonwerking

De verschillende besprekingen tijdens de salons kunnen aan het bovenstaande schema gerelateerd worden (zie ook Ten Geleide en de voorgaande artikelen in dit verband). Ook al gaat het daarbij niet over een één-op-één relatie en gaan we daarbij kort door de bocht (zie de bespreking na het schema), de onderliggende opgemerkte stromingen tijdens de besprekingen leiden ertoe de verschillende salonwerkingen op dit assenstelsel als volgt uit te zetten:

Figuur 2: de salonwerking uitgezet op het assenstelsel (De rechthoeken representeren de salons. In eindnoot 3 worden ze voor de duidelijkheid nog eens herhaald. Dat verduidelijkt meteen ook de afkortingen in onderstaand schema)

Wat de globaliseringstendens betreft (*salon 1*), is en blijft de indruk na de salonwerking dat deze tendens ontsnapt aan enige sturing vanwege het individu. De onderliggende teneur van die besprekingen gaat hoofdzakelijk in de richting van: het overkomt het individu en individuen blijven zich best aansluiten bij en zich oriënteren op de ontwikkelingen in een steeds verder globaliserende samenleving.

Wat toekomstige evoluties op het vlak van demografische en sociale bindings- en breuklijnen betreft (*salon 2*), kunnen de besprekingen samengevat worden aan de hand van twee tendensen. Individuen zullen meer en meer opkomen voor zichzelf en daarom trent een eigen identiteitenpolitiek ontwikkelen en het zich organiseren omtrent dergelijke identiteitenpolitieken zal ongetwijfeld steeds meer het gemeenschappelijke leven (in)kleuren; dit alles met de nodige samenlevingsfricties vandie.

Op het vlak van evoluties inzake kennis, informatie en technologie (*salon 3*), lijkt de onderliggende stroom die we konden ontwaren tijdens de salonwerking vrij duidelijk: een inherente, zichzelf steeds bevestigende en versterkende systeemlogica (op elk van de drie domeinen) maakt per definitie dat individuen steeds minder de ontwikkelingen kunnen sturen of daarom trent (nog mogen) getuigen van enig actorschap (ook al wordt vaak net het tegenovergestelde beweerd).

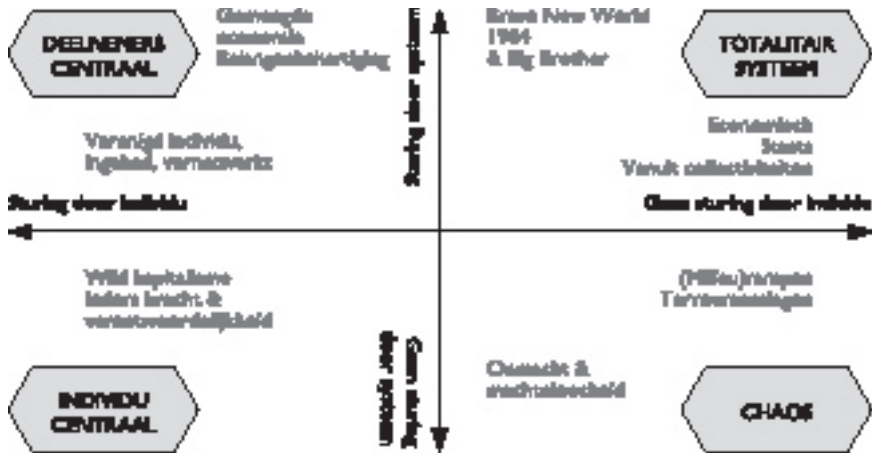
Voor wat het samenspel tussen overheid, markt en de civiele samenleving betreft (*salon 4*), kunnen we de rode draad doorheen de besprekingen op tweewerlei wijze relateren aan het bovenstaande schema. Enerzijds voorziet een terugtrekkende overheid – als reactie tegen de idee van de eerdere verzorgingsstaat – in die lacunes die niet door een marktlogica ingevuld worden. Ze doet dit in voortdurende samenspraak met het particulier ontwikkelde groepsinitiatief ter compensatie van de excessen die onlosmakelijk verbonden zijn met een pure, zuivere marktlogica waarin enkel de sterksten overleven. Anderzijds zal een zich te sterk terugtrekkende overheid of het afwezig blijven van compenserende overheidsinspanningen leiden tot meer en andere (misschien nog niet gekende) oncontroleerbare systeemlogica's waarbinnen noch individuen, noch gelegitimeerde ⁽²⁾ groepen enige zeggingskracht hebben of zich kunnen ontwikkelen om de samenleving mee vorm te geven.

De besprekingen omtrent ruimte en tijd (*salon 5*), verhouden zich weerbarstig ten aanzien van het uitgetekende assenstelsel. De indeling en beleving van ruimte en tijd overkomt individuen (rechtsboven). Toch zien we dat meer en meer mensen hun eigen tijd en ruimte invullen naar eigen welbevinden (midden onderaan). Individuen groeperen zich ook rond kwesties van een verantwoorde invulling van ruimte en tijd (linksboven).

Achterliggend aan de verschillende salons

Op basis van de verschillende besprekingen in de salons en bijkomende interpretaties in het metasalon konden we het assenstelsel meer inhoudelijk invullen als volgt:

Figuur 3: Inhoudelijke invulling van het assenstelsel

Rechtsboven spreken we over totalitaire systemen. Hier kunnen we denken aan een samenleving à la “Brave New World” of “1984”, waarin “big brother is watching you”. De staat, geprivilegieerde collectiviteiten of een handvol economische machtshebbers, bepalen het maatschappelijk leven. Sommige technologische ontwikkelingen en het soms verkrampd trachten te beheersen van of reageren op niet-gewenste neveneffecten van het huidige samenleven door verschillende overheden, wijzen in die richting. Het individu wordt hierbij slechts beschouwd als een radertje in het geheel.

Het kwadrant rechts onderaan kenschetst een toestand van chaos. Hierbij kunnen we denken aan milieu- of klimaatrampen, aan situaties van burgeroorlog en wereldwijde terreurdreigingen. Het systeem wordt stuurloos en individuen verkeren in een toestand van machteloosheid en onmacht.

Links onderaan gaat het over een samenleving die georganiseerd is op basis van ieders persoonlijke kracht en verantwoordelijkheid, een zogenaamde “minimal state”. Een sociaal opvangnet wordt niet of minder nodig geacht. Iemand maakt het of maakt het niet. In extreme vorm bevindt het individu zich in een toestand van wild kapitalisme waarbij de regel geldt van: “the survival of the economical fittest”.

Het kwadrant links bovenaan verwijst naar een maatschappelijke toestand waarbij de invloed van het individu en de systeemlogica aan elkaar gewaagd zijn. Ze houden elkaar in evenwicht en het ene bestaat niet zonder het andere. Het is net vanuit een verenigd, vernetwerkt en in systemen ingebed individu, dat het samenleven vorm krijgt. Allerhande belangengroepen (zoals vakbonden, werkgevers, lobbyisten, verenigingen...) gaan in voortdurende onderhandeling met elkaar. De uitkomsten van deze onderhandelingen zijn bepalend voor – zij het momentane – afspraken over hoe de samenleving het best georganiseerd wordt en maken de systeemrationaliteit uit. Op economisch vlak kunnen we hier denken aan een systeem van gemengde economie. Op sociaal en politiek vlak is er sprake van een actief middenveld. Er is veel 'sociaal kapitaal' aanwezig.

VERSCHILLENDE WIJZEN VAN REAGEREN

Tot hier toe stonden we uitgebreid stil bij een integratief kader om de besprekingen tijdens de verschillende salons te analyseren en een plaats te geven in ons denken. Maar met het overdenken, analyseren en interpreteren van maatschappelijke tendensen alleen zijn we zelfs nog niet halfweg voor wat de scenarioplanning betreft. Een vraag die zich aandient in relatie tot het voorgaande is op welke verschillende wijzen er gehandeld wordt en kan worden. In deze paragraaf gaan we daar dieper op in. We gaan eerst in op vier verschillende beleidsdiscoursen in relatie tot ons assenstelsel. In een tweede paragraaf staan we stil bij vier mogelijke wijzen van reageren op maatschappelijke ontwikkelingen.

Een blik op beleidsdiscoursen

Niet alleen individuen of groepen verhouden zich tot het uitgetekende assenstelsel, ook de staat doet dat. In functie van de organisatie van het maatschappelijk verkeer wordt er voortdurend beleid gemaakt. Specifiek voor wat betreft het sociaal beleid kunnen we in relatie tot ons assenstelsel vier mogelijke discoursen onderscheiden. We bespreken de vier handelingsopties voor het beleid hierna ideaaltypisch en in extreme termen. Veelal wordt beleid gekenmerkt door een combinatie van de hierna onderscheiden opties (tenzij men in een dictatuur of een toestand van chaos leeft).

Figuur 4: Situering van vier beleidsdiscoursen

Elk van de verschillende beleidsdiscoursen bevindt zich op het snijvlak van tenminste twee kwadranten. Een **disciplineringsdiscours** gaat er van uit dat individuen dienen ingeschakeld te worden in het geheel, in de/een dominante rationaliteit. Deze dominante rationaliteit kan ingegeven zijn door het totalitaire karakter van systemen, dan wel door de dwingendheid van het overleven in toestanden van complete chaos. Individuen dienen zich te onderwerpen aan en zich in te passen aan de aan hen en anderen opgelegde restricties omtrent het (of een volwaardig) bestaan.

Een **activeringsdiscours** legt een grote verantwoordelijkheid bij het individu. Onder het mom van een terugtrekkende overheid, trekt de overheid zich steeds meer terug als het op kwesties van gelijke kansen en sociale rechtvaardigheid aankomt. In dit discours wordt het individu meer en meer en zelfs zeer dwingend aangesproken en gewezen op de eigen plichten en verantwoordelijkheden om als volwaardig lid te kunnen deelnemen aan de samenleving.

Dit staat in scherp contrast met een **verzorgingsdiscours**. In een verzorgingslogica organiseert en ondersteunt de overheid het samenleven aan de hand van allerlei maatregelen en voorzieningen die gelijke kansen en sociale rechtvaardigheid voor iedereen moeten waarborgen en waar een individu zonder meer beroep kan op doen en onvoorwaardelijk kan op rekenen.

Een **responsabiliseringsdiscours** tracht een evenwicht te vinden tussen een te doorgedreven activeringslogica enerzijds en verzorgingslogica anderzijds. Binnen dit discours worden individuen niet alleen opgeroepen maar ook actief gestimuleerd om zich te ver-

binden en te netwerken om vanuit een gedeelde verantwoordelijkheid in groepsverbanden samen vorm te geven aan en te onderhandelen over de contouren van het samenleven en het bestaan.

Mogelijke reactiewijzen van het sociaal-cultureel werk

Niet alleen de staat – onder de vorm van haar beleidsvoering – maar ook de verschillende maatschappelijke sectoren en actoren dienen zich te verhouden tot wat er zich in een samenleving afspeelt. Dat is dus niet anders voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk. Ook hier kunnen we vier verschillende wijzen van reageren onderscheiden. In de bespreking hierna – en verder – focussen we de aandacht daarbij op het sociaal-cultureel volwassenenwerk, maar zoals gezegd: de inzichten kunnen ook toegepast worden op andere maatschappelijke sectoren en actoren.

Voor wat een eerste wijze van reageren betreft, kunnen we vrij kort zijn. We benoemen ze als passief. Het sociaal-cultureel volwassenenwerk doet niets en ziet de maatschappelijke ontwikkelingen met lede ogen aan. Er gebeuren allerhande zaken en het sociaal-cultureel werk kijkt vanaf de zijlijn toe. De houding is er een van ‘laisser faire, laisser passer’. Voor wat de drie andere wijzen van reageren betreft, halen we onze inspiratie bij Maninnen (1998). Hij onderscheidt in zijn artikel over educatieve strategieën in relatie tot de arbeidsmarkt het reactieve, proactieve en innovatieve handelen. We herformuleren deze reactiewijzen hier in functie van dit artikel. Reactief handelen speelt onmiddellijk in op de ontwikkelingen en de gevolgen daarvan. De ontwikkelingen zelf worden niet bevraagd, noch gecontesteerd. Door welbepaalde ontwikkelingen kunnen individuen of groepen niet meer mee en dat maakt dat ze dienen bijgehaald te worden. Proactief handelen anticipeert op komende ontwikkelingen en veranderingen. Op basis van wat mogelijks te verwachten en te voorspellen valt, worden individuen en groepen nu reeds voorbereid op wat ze tegen die tijd nodig zullen hebben aan kennis, vaardigheden en attitudes. Innovatief handelen tracht in te grijpen op de richting van de ontwikkelingen. De ontwikkelingen worden bevraagd op hun grondslagen, men gaat in tegenstroom of in verzet.

In het metasalon maakten we de oefening voor elk van deze vier wijzen van reageren door het sociaal-cultureel volwassenenwerk voor elk salon afzonderlijk. Voor elke salonwerking hielden we een brainstorm over een reactieve, proactieve en innovatieve handelingswijze vanwege het sociaal-cultureel volwassenenwerk met betrekking tot elk van de vier kwadranten van ons assenstelsel. Het in te vullen schema daarbij zag er als volgt uit:

Figuur 5: Drie wijzen van reageren op maatschappelijke ontwikkelingen

	Reactief	Proactief	Innovatief
Totalitair systeem			
Deelnemer centraal			
Individu centraal			
Chaos			

Hoe interessant de resultaten van deze brainstorm ook waren, in het kader van dit artikel is het onmogelijk en bovendien onwenselijk daarover uitgebreid te rapporteren. Het is onmogelijk omdat dit het artikel onnodig zou verzwaren. Het is onwenselijk omdat de opgetekende resultaten van de brainstorm in het metasalon een zeer particulier karakter en hoog 'natte vinger'-gehalte vertonen. Het is bovendien ook onwenselijk omdat het ons inziens niet de taak van een steunpunt is om de toekomstige handelingsmogelijkheden voor de gehele sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk in een artikel als dit trachten vast te leggen. Het bovenstaande schema kan wel dienst doen voor elke afzonderlijke sociaal-culturele organisatie om – geïnspireerd door haar eigen missie – de verschillende mogelijke handelingswijzen verder uit te diepen. In het licht van de komende beleidsplanningsperiode raden we zelfs ten sterkste aan dat elke organisatie voor sociaal-cultureel volwassenenwerk grondig nadenkt over de verschillende reactiewijzen op maatschappelijke ontwikkelingen. Wie de uitdaging van deze oefening aangaat, kunnen we op basis van onze ervaring meegeven dat het niet altijd even gemakkelijk is om zuiver na te denken en te praten over de verschillende reageerwijzen in relatie tot de vier kwadranten van het assenstelsel.

TOEKOMSTSCENARIO'S

Ons baserend op de verschillende werkzaamheden (in de afzonderlijke salons en in het metasalon) tekenden zich gaandeweg vier mogelijke toekomstscenario's af. Zoals hierboven reeds aangegeven beperkten we ons daarbij niet tot toekomstscenario's voor de sector van het sociaal-cultureel volwassenenwerk. We spitsen de aandacht toe op mogelijke toekomstscenario's voor de samenleving. We kwamen tot vier scenario's die we hierna één voor één kort behandelen. We wagen ons daarbij telkens ook aan een prognose voor wat de Vlaamse context betreft. Voor het doen van deze prognoses baseerden we ons op de besprekingen tijdens het metasalon. Tenslotte behandelen we telkens kort de mogelijke implicaties voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk in relatie tot de vier hierboven aangehaalde reageerwijzen. Opnieuw moet gezegd dat we ons bij de bespreking beperken tot de kern van de zaak. Dit brengt met zich mee dat wat neergeschreven staat, soms nogal dwingend en weinig genuanceerd overkomt. Hierna worden de zaken dan ook

uitvergroot met als enige bedoeling aan te zetten tot het nadenken over toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen. Waarschijnlijk zal de (komende) realiteit ergens meer in het midden liggen. Niet elke redenering bij de vier scenario's is bovendien te beschouwen als volledig zuiver afgewerkt. We trachtten daarenboven de verschillende scenario's en de bespreking ervan zo scherp als mogelijk van elkaar te onderscheiden. We zochten tevens naar een zo sprekend mogelijke titel voor elk van de scenario's.

Scenario 1: De grote wa(a)norde

Korte omschrijving

In dit scenario storten alle maatschappelijk georganiseerde structuren, organisaties en instellingen in elkaar. Het maatschappelijk verkeer is niet geregeld en er heerst grote chaos. Burgeroorlogen, ongecontroleerde milities, grote natuur- en milieurampen, hongersnood, terreuraanslagen, pandemies... met de bijbehorende angsten en onzekerheden, beheersen het bestaan.

Een prognose

Dit scenario is voor Vlaanderen weinig waarschijnlijk maar niet geheel onbestaande. Denk bijvoorbeeld aan het Midden-Oosten, Afrika, milieurampen... Dit scenario 'overkomt' samenlevingen, zij het al dan niet georchestreerd door hogere machten en krachten.

Kansen en bedreigingen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk:

<i>Passief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk verdwijnt.
<i>Reactief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk treedt helend op t.a.v. de getroffen, initieert zelfhulpgroepen.
<i>Proactief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk bereidt individuen nu reeds voor op rampscenario's. Het bereidt mensen, groepen, instellingen, structuren voor op het omgaan met toestanden van chaos en wanorde.
<i>Innovatief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk creëert nieuwe verbanden, brengt structuur aan, ondersteunt alternatieven, ondersteunt of initieert (zelfhulp)groepen. Het stimuleert en ondersteunt het omzeilen van de (welbepaalde) systeemlogica's en/of gaat in tegenstroom.

Scenario 2: De poppenkast

Korte omschrijving

In dit scenario wordt de samenleving beheerst door voor het individu onzichtbare en moeilijk beheersbare krachten en machten. Slechts enkelen beschikken over de moge-

lijkheden om veranderingen in de systeemlogica te bewerkstelligen. Bovendien zijn deze zogenaamde bevoorrechte personen zelf onderworpen aan de dictaten die het scenario hen oplegt. Het bestaan wordt gedictieerd vanuit anonieme, standaardiserende en controlerende afhankelijkheidsstructuren, een almachtige staat of een allesoverheersende economische dominantie van transnationale ondernemingen zijn herkenbare mogelijkheden.

Een prognose

Inzake overheidsbeleid is dit scenario voor Vlaanderen een weinig waarschijnlijk scenario. Op het vlak van economie, ecologie, ruimte, tijd, kennis, informatie en technologie zijn er evenwel aanwijzingen voor het feit dat de huidige samenleving zich reeds in dit scenario bevindt of daar op z'n minst reeds sporen van draagt.

Kansen en bedreigingen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk:

<i>Passief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk verdwijnt en/of bewerkstelligt en bestendigt onbewust de welbepaalde systeemlogica's.
<i>Reactief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk bewerkstelligt en bestendigt bewust de (welbepaalde) systeemlogica's door het spel mee te spelen en individuen/groepen zo goed als mogelijk in te schakelen in het systeem.
<i>Proactief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk bereidt mensen, groepen, instellingen, structuren voor op het leren leven en omgaan met systeemdictaten en het herkennen ervan.
<i>Innovatief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk stimuleert en ondersteunt het omzeilen van de (welbepaalde) systeemlogica's en/of gaat in tegenstroom.

Scenario 3: Expeditie Robinson (© Kanaal2)

Een korte omschrijving

In dit scenario zet de individualiseringstendens zich extreem door. Onze samenleving zal in de toekomst gekenmerkt worden door nog meer individualisme. De toenemende individualisering wordt hierbij (zij het eenzijdig positief) ingevuld als het zich vrijmaken van oude, beklemmende integratiemechanismen waardoor het individu ten volle de (speel)ruimte krijgt om zijn of haar eigen ding te doen en zich staande te houden in de samenleving. Dat het individu hiertoe soms tijdelijke en vluchtige verbanden dient aan te gaan en dat daartoe ook kansen moeten voorzien worden voor het individu, staat beiden buiten kijf.

Een prognose

Dit scenario wordt voor Vlaanderen als zeer realistisch beschouwd.

Kansen en bedreigingen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk:

<i>Passief:</i>	Het klassieke sociaal-cultureel volwassenenwerk verdwijnt.
<i>Reactief:</i>	Klassieke organisaties voor sociaal-cultureel volwassenenwerk heroriënteren zich, het sociaal-cultureel volwassenenwerk werkt meer vraaggericht (u vraagt, wij draaien), begeleidt en ondersteunt individuen bij het maken van individuele (biografische) keuzes en/of richt zich op preventieve acties (kansengroepen, zelfmoord,...).
<i>Proactief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk bereidt mensen, groepen, instellingen, structuren voor op het toenemende individualisme (met inbegrip van preventieve acties – zie hiervoor) en stimuleert hen nu reeds om in de toekomst meer eigen keuzes te (kunnen) maken.
<i>Innovatief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk stimuleert en ondersteunt – steeds opnieuw – de overname van (andere delen van) het bestaan door het individu (zoals bijvoorbeeld arbeid, vrije tijd, gezondheid, zingeving, sekse enzoverder...).

Scenario 4: De Thuisploeg ^(© Eén)

Een korte omschrijving

Dit scenario heeft te maken met een combinatie van twee zich versterkende tendensen. Enerzijds is er de toenemende individualiseringstendens, anderzijds zijn er her en der groeiende ontevredenheden met lokale, sociale, maatschappelijke ontwikkelingen. Individuen organiseren zich daarrond middels het aangaan van verbanden en het uitbouwen van sociale netwerken. Dergelijke netwerken ontstaan (of ontstonden in het verleden – ze zijn niet altijd nieuw –) op basis van een gedeelde betekenisverlening, een gedeeld lot of een gedeelde bekommernis van waaruit systeemaansluiting en -verandering beoogd wordt. Acties, activiteiten en het handelen krijgen vorm vanuit een gezamenlijke op individuele kenmerken of belangen gebaseerde zelfreferentiële maar tevens kritische – ten aanzien van de buitenwacht – logica.

Een prognose

Dit scenario wordt voor Vlaanderen als zeer realistisch beschouwd.

Kansen en bedreigingen voor het sociaal-cultureel volwassenenwerk:

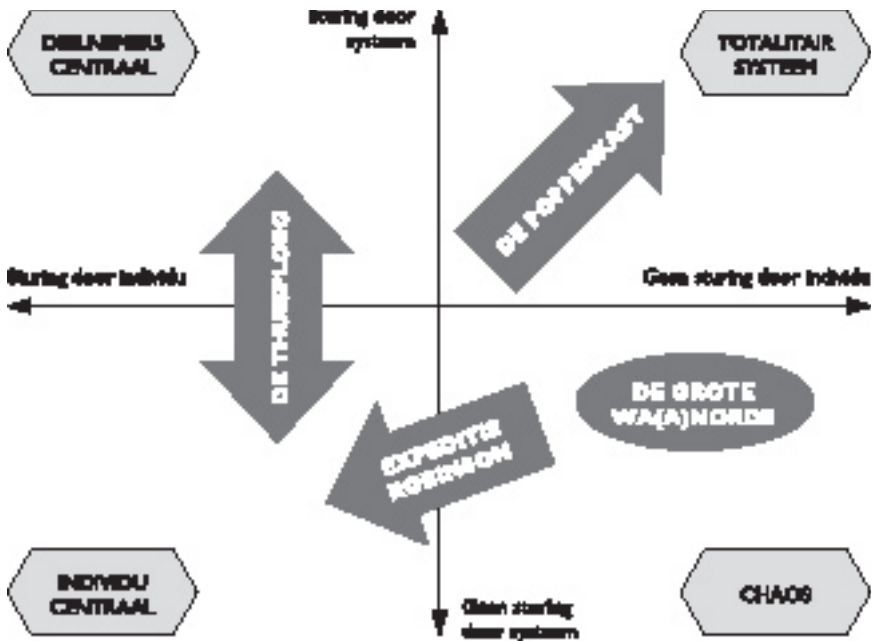
<i>Passief:</i>	Het op een klassieke leest geschoeid sociaal-cultureel volwassenenwerk komt steeds te laat, zal hoogstens enkel kunnen accapareren of verdwijnt.
<i>Reactief:</i>	Het sociaal-cultureel volwassenenwerk zoekt voortdurend naar aansluiting bij nieuwe groeperingen en groepen, begeleidt en ondersteunt

- Proactief: hen om 'hun' alternatief op de maatschappelijke agenda te zetten. Het sociaal-cultureel volwassenenwerk sensibiliseert en ondersteunt opstartende groepen inzake de te verwachten maatschappelijke knel- en discussiepunten.
- Innovatief: Het sociaal-cultureel volwassenenwerk organiseert experimenten en proeftuinen die aansluiten bij ontevredenheid en (gedeelde) individuele bekommernissen, die een mogelijke aanvullende waarde hebben ten aanzien van het bestaande en waaruit (mogelijke) alternatieven kunnen groeien. Het sociaal-cultureel volwassenenwerk stimuleert het publiek debat en ondersteunt het betreden van het publiek forum.

Samenvattend schema

In onderstaande figuur worden de vier scenario's gesitueerd in relatie tot het eerder uitgewerkte assenstelsel. De pijlen geven de richting aan van de aan elk scenario inherente evolutie(s).

Figuur 6: Toekomstscenario's anno 2025

TOT SLOT

Uit de besprekingen bleek dat het weinig waarschijnlijk is dat het sociaal-cultureel volwassenenwerk in zijn huidige verschijningsvorm al de uitdagingen van die scenario's aankan. Daarom werd geconcludeerd dat innovatie een belangrijke krachtlijn voor de toekomst hoort te zijn. Dit inzicht werd meegenomen bij de formulering van de beleidssporen die het steunpunt de komende jaren wil trekken.

Daarnaast is de afgelegde weg van de scenarioplanning niet alleen nuttig voor het steunpunt. We beoogden als steunpunt met deze operatie ook de verschillende sociaal-culturele organisaties handvatten aan te reiken voor de komende beleidsplanningsperiode. Behalve de scenario's biedt deze werkwijze een aanvullende inspiratie bij het uitdenken en uitwerken van een beleidspan en kan ze de beperkingen van een SWOT-analyse helpen overstijgen (Goubin, 2005). In dit artikel en in al de verschillende bijdragen van dit Cahier zit daartoe ongetwijfeld meer dan voldoende materiaal.

Maar plannen is maar plannen. Met mooie intentieverklaringen en grote analyses van de maatschappelijke ontwikkelingen alleen, zal de sector er niet komen. Als dat het enige is waarop de aandacht zich concentreert dan is het inderdaad 'Wachten op Godot'. Waarom enkel nadenken over toekomstscenario's; nadenken over datgene wat mogelijk komt? Moeten we na de analyses gewoon wachten en maakt dat de zin van de sociaal-culturele arbeid uit? Samen met verschillende deelnemers aan de salonwerking, alsook tal van sociaal-culturele werkers, betwijfelen we dit ten zeerste. De uitdaging bestaat er dan ook in om aan de hand van de hierboven uitgetekende scenario's zin te geven aan het bestaan via een breed scala van concrete sociaal-culturele praktijken.

Frank Cockx & Jon Goubin

Frank Cockx is doctor in de Pedagogische wetenschappen, stafmedewerker bij SoCiuS, het Steunpunt voor Sociaal-Cultureel Volwassenenwerk, deeltijds docent aan de K.H.Leuven, Departement Sociale School Heverlee en fellow researcher aan het Departement Pedagogische Wetenschappen van de K.U.Leuven.

Jon Goubin is coördinator interne kwaliteitszorg en organisatieontwikkeling van SoCiuS.

■ NOTEN

- (1) Het feit dat er gesproken wordt over een 'light-versie' verraadt ons inziens een welbepaalde kennisopvatting waarbij men de salonwerking van SoCiuS spiegelt aan "traditionele kenmerken van" en/of "extern vastgelegde procedures" omtrent het statuut van wetenschap en kennis. We kunnen ons daar twee vragen bij stellen: 1) Wie levert de kennis? en 2) Hoe komt kennis tot stand?

Wat het antwoord op de eerste vraag betreft, menen zowel universiteiten als hogescholen (lees academische instellingen) zich sterk te maken in het aanleveren van kennis. Maar wat is kennis? Dit brent ons meteen tot de tweede vraag. Wat deze tweede vraag betreft, gaan de antwoorden veelal in de richting van op standaardisering, statistische representativiteit, gecontroleerde objectiviteit, (vermeende) neutraliteit en zoverder opgebouwde inzichten om van 'kennis' te kunnen spreken. In dit artikel schakelen we ons in in een andere – zij het even legitieme – kennisopvatting. Deze opvatting heeft te maken met de basisaanname dat kennis het resultaat is van het zich engageren in (allerhande) relationele praktijken en dienaangaande een – zij het momentane – spiegel aandient aan de bestaande handelingspraktijken (Wenger, 1998; Bouwen, 2001; 2002; Smeyers, 1999).

- (2) We gebruiken hier de term 'gelegitimeerd', niet in de zin van wettelijkheid, maar wel in de zin van een bijdrage leverend tot een duurzame, vreedzame, democratische en solidaire samenleving (cf. de sociaal-culturele methodiek).
- (3) De salons handelden respectievelijk over:
- Globalisering: economische en culturele evolutie (in het schema: global)
  - Breuk- en bindingslijnen in de sameleving (in het schema: breuklijn)
  - Overheid, markt en civiele samenleving (in het schema: overheid)
  - Kennis, informatie en technologie (in het schema: KIT)
  - Vorm geven aan tijd en ruimte (in het schema: Tijd&R)
  - Agendasetting 2025

■ ■ MEER LEZEN

- ARNOWITZ, S., & GIROUX, H. (1991): "Postmodern. Education. Politics, culture and social criticism." Minneapolis: University of Minnesota Press.
- BAERT, H. DE BIE, M., DESMET, A., HELLINCKX L., & VERBEKE, L. (Eds.) (1999): "Handboek samenlevingsopbouw in Vlaanderen." Brugge: Die Keure.
- BECK, U. (1986): *Risicogesellschaft: auf dem Weg in eine andere Moderne.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- BOUWEN, R. (2001): "Developing relational practices for knowledge intensive organizational contexts." In: *Career Development International*, 6/7, 361-369.
- BOUWEN, R. (2002): "De (her)ontdekking van leren als 'relationele praktijk'." In: *Opleiding & Ontwikkeling*, 3, 29-34.
- Cockx, F. (2007): *Leren voor vormingswerk. Concepten voor het faciliteren van leren.* Brussel: SoCiuS.
- Cockx, F. (2007a): "Ons Gedacht!. Gemeenschapsvorming en sociaal-cultureel volwassenenwerk." Brussel: SoCiuS (www.socius.be).
- COCKX, F., DE BLENDE H., & LEENKNEGT, R. (2005): "Visieontwikkeling. Ons Gedacht! Levenslang en levensbreed leren." Brussel: SoCiuS. (www.socius.be).
- FINGER, M., JANSEN, T., & WILDEMEERSCH, D. (1998): "Reconciling the irreconcilable? Adult and continuing education between personal development, corporate concerns and public responsibility." In: D. Wildemeersch, M. Finger & T. Jansen. (Eds.), *Adult Education and Social Responsibility* (pp. 1-25). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- GIDDENS, A. (1991): "Modernity and self-identity: self and society in the late modern age." Cambridge: Polity Press.
- GOUBIN, J. (2005): "Kwaliteitszorg en beleidsplanning: tussen zegen en boeman." In: Y. Larock, F. Cockx, G. Gehre, T. Vanwing, G. Van den Eeckhout, G. Verschelden (reds.). *Spoor zoeken. Handboek sociaal-cultureel werk met volwassenen.* (pp. 441-466). Gent: Academia Press.
- HUBEAU, B. & GELDOLF, D. (2003): "Activering en rechtsontwikkeling in de (over-)actieve welvaartstaat." In: H. Baert, M. De Bie, A. Desmet, e.a. (reds.). *Handboek Samenlevingsopbouw in Vlaanderen.* (pp. 149-166). Brugge: die Keure.
- MANNINEN, J. (1998): "Labour market training strategies in a late modern society." In: A. Walther, & B. Stauber (eds.). *Lifelong learning in Europe. Volume I. Options for the integration of living, learning and working* (pp. 75-85). Tübingen: Neuling Verlag.
- MATHIJSSSEN, C. (2004): "Betekenissen van activering: Een casestudy in buurt- en nabijheidsdiensten" [ongepubliceerd doctoraatsproject]. Leuven: K.U. Leuven, faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, Centrum voor Comparatieve, Interculturele en Ontwikkelingspedagogiek & Centrum voor Sociale en Beroepspedagogiek.
- MELUCCI, A. (1996): "The playing self. Person and meaning in the planetary society." Cambridge: University Press.
- SMEYERS, P. (1999): "Over de noodzaak van interpretatief onderzoek voor de pedagogische wetenschappen." In: B. Levering & P. Smeyers (Eds.), *Opvoeding en onderwijs leren zien. Een inleiding in interpretatief onderzoek.* (pp. 27-49). Amsterdam: Boom.
- WENGER, E. (1998): *Communities of practice. Learning, meaning and identity.* Cambridge: University Press.
- WILDEMEERSCH, D. (1993): "Sociaal-cultureel werk op de naad van leefwereld en systeem." In: *Gids sociaal-cultureel en educatief werk* (afl. 4, maart), 1-25.

DEEL 3

WERKEN MET SCENARIO'S

TOEKOMSTSCENARIO'S EN DE KUNST VAN HET VER(DER)-KIJKEN

Jos Pauwels

) Samenvatting

Eerst beschrijft de auteur het ontstaan van de methode scenarioplanning. Vooral hij uitgebreid de methode en de techniek uiteenzet, brengt de auteur toch nog enkele kanttekeningen aan. Hij stelt vragen bij het verlies aan 'generatieve kracht' bij de scenarioplanning van veel onderzoeksinstituten en hun opdrachtgevers en pleit voor verruimend dwarsdenken en doen. Scenarioplanning is ook een agogische methode die een nieuwe benadering van de 'maakbaarheid' van de wereld introduceert. Scenarioplanning, zo besluit hij, moet uiteindelijk leiden tot het verkennen van (beleids-)implicaties en het testen en genereren van strategische opties. Scenario's moeten in laatste instantie vertaald worden in beleid.

"The future interests me more than the past, because I plan to live there."

Albert Einstein

WAT?

"Scenarios are carefully crafted stories about the future embodying a wide variety of ideas and integrating them in a way that is communicable and useful. Scenarios help us link the uncertainties we hold about the future to the decisions we must make today." Shell global scenario's ⁽¹⁾

Organisaties moeten complexe, vaak risicovolle strategische keuzes maken in een onzekere wereld. Scenariodenken is een methode om in de turbulentie van de tijd visie en strategie te ontwikkelen. De meeste methoden van strategieontwikkeling gaan ervan uit dat de wereld over vijf of meer jaren niet wezenlijk verschilt van de huidige wereld en dat de organisatie een invloed heeft op zijn omgeving. Scenariodenkers veronderstellen dat de (nabije en de verre) toekomst aanzienlijk kan en zal verschillen van het heden. Daarom is het voorspellen van de toekomst volgens scenarioplanners zo goed als onmogelijk.

Organisaties (of het beleid) doen er daarom goed aan om een aantal van die mogelijke toekomsten in kaart te brengen, te verkennen en te onderzoeken zodat de kansen en bedreigingen voor de organisatie in die diverse mogelijke werelden duidelijker worden. Peter Schwarz noemt dit *"rehearsing for the future"* (Schwarz, 1996).

ONTSTAAN

Wereldoorlog twee

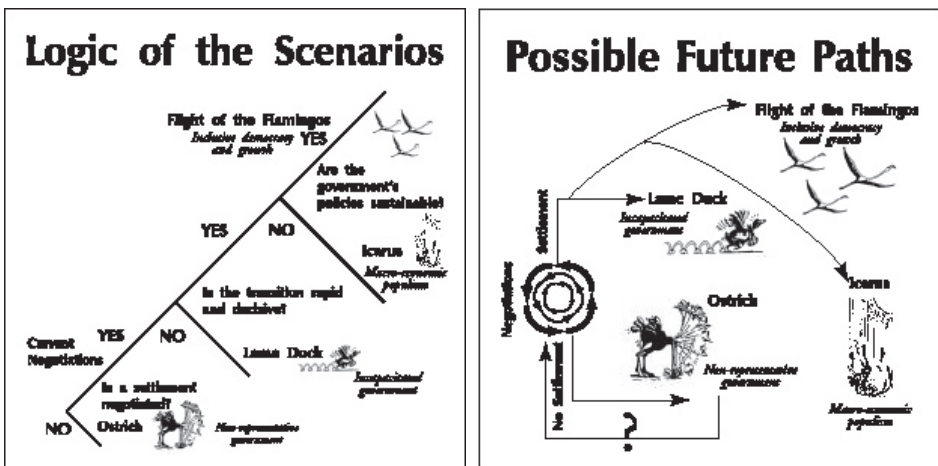
De tweede wereldoorlog gaf een ongelofelijke boost aan het onderzoek van complexe systemen. Militairen en academici ontwikkelden speltheorieën om het mogelijke gedrag van hun tegenstrevers te kunnen voorzien. In 1948 werd het RAND ⁽²⁾ onderzoeksinstituut (samenvoeging van 'research and development') opgezet om de welvaart en de 'veiligheid' van de VS door onderzoek te versterken. Herman Kahn ontwikkelde er de eerste technieken van toekomst-denken. Gebruikmakend van de combinatie van analyses en verbeelding schreef hij rapporten zoals die door mensen uit de toekomst zouden kunnen geschreven zijn. Kahn hield van het woord scenario's voor zijn werk. De term beklemtoonde het fictionele explorerende karakter van zijn analyses. Kahn was vast overtuigd van de potentiële mogelijkheden van zijn toekomstscenario's en dacht bijvoorbeeld dat door de toekomst na een nucleaire oorlog gedetailleerd te onderzoeken en er over te publiceren een mogelijk nucleair conflict voorkomen kon worden ⁽³⁾. In de jaren 60 verfijnde Kahn de scenariotechnieken voor economische toepassingen.

Shell

Daardoor vond het 'scenariowerk' in de late jaren '60 ook ingang bij een aantal grote ondernemingen. Het was de Belg Pierre Wack die bij de oliemaatschappij Shell het scenariowerk naar een nieuwe dimensie tilde. Wack zocht naar gebeurtenissen die de olieprijs zouden kunnen beïnvloeden. Het klinkt vandaag absurd, maar tot het begin van de jaren '70 werd de olieprijs beschouwd als eerder stabiel en gezien het strategische belang van olie, wou ook elk land dat zo houden. Wack en zijn ploeg realiseerden zich echter dat verschillende gebeurtenissen erop wezen dat de Arabieren hogere prijzen konden en wellicht zouden vragen. Ze ontwikkelden twee scenariosets, een waarin de prijs – zoals gekend – laag bleef en een andere set waarin de olieprijs drastisch steeg. Ze confronteerden hun directie met deze 'verhalen'. Het management begreep de scenario's en implicaties maar Wack merkte dat er geen enkele gedragsverandering uit voortvloeide. Daarom ontwikkelde hij nieuwe scenariotypes met de uitdrukkelijke bedoeling de kijk op de werkelijkheid van de managers te verruimen en hen klaar te maken voor (on)mogelijke toekomstige evoluties. Hij beschreef de drijvende krachten die naar bepaalde evoluties leidden en hielp de managers zich mogelijke noodzakelijke beslissingen voor te stellen. In 1973, na het Yom Kippur-conflict steeg de olieprijs drastisch. Maar Shell was voorbereid op deze toekomst en kwam als enige oliemaatschappij versterkt uit de oliecrisis. Het succes van Shell maakte dat scenariodenken doorbrak als techniek in strategisch management en beleid. De belangrijkste – en vaak vergeten – les uit het succes van Wack bij Shell is echter dat het niet gaat om strategische beslissingen op basis van mogelijke toekomstscenario's, maar over het verruimen van de inzichten van de mensen, het verbreden van hun kijk op de werkelijkheid zoals die is en zou kunnen evolueren in de (nabije) toekomst.

Zuid-Afrika – Mont Fleur scenario's

De maatschappelijke en politieke mogelijkheden van het scenariowerk worden duidelijk met de Zuid-Afrikaanse Mont Fleur scenario's (zie Adam Kahane 1992 en 2004). Adam Kahane werkte in 1991-92 als facilitator voor dit scenarioproject. De Zuid-Afrikaanse context is gekend. In februari 1990 werd Nelson Mandela vrijgelaten, in april 1994 werden de eerste multiraciale verkiezingen georganiseerd. In de tussenperiode werden het ANC en verschillende andere 'verboden' organisaties gelegaliseerd. In een periode van vier jaar evolueerde Zuid-Afrika van een apartheidsregime naar een democratische multiraciale staat en moesten tal van nieuwe staatsstructuren, systemen én overtuigingen opgebouwd worden. Overal vonden forums, vergaderingen en onderhandelingen plaats. In het Mont Fleur conferentiecentrum in Kaapstad werkte een zeer heterogene groep van 22 prominente politici, academici, activisten en zakenmensen van diverse ideologie, vier 'geloofwaardige, logische en relevante' scenario's uit voor de evolutie van Zuid-Afrika van 1992 tot 2002. De scenario's kregen sprekende titels (zie schema's)

Schema's uit oorspronkelijke publicatie van the Mont Fleur Scenario's - *The Deeper News*, 1992

De vier scenario's werden in een brochure gegoten en als inleg in een (populair) dagblad verspreid, een video met presentaties en tekenfilms werd geproduceerd en de scenario's werden in meer dan 50 vakbonden, ondernemingen, politieke partijen en burgerinitiatieven gepresenteerd en uitvoerig besproken. Er ontstonden in dit proces geen concrete politieke oplossingen, maar door het ervaren van de complexiteit en 'ecologie' ⁽⁴⁾ van elke verandering en de daaruit volgende toekomst(en) ontstond er consensus over ongewenste effecten van de voorheen soms sterk bepleite oplossingen én het geloof in een mogelijke positieve gemeenschappelijke gewenste toekomst.

Het ontstaan van een gemeenschappelijke taal en het ervaren van gedeelde doelstellingen en toekomst, ondanks de verschillen in ideologie, zijn een belangrijke stap in een collectief maatschappelijk leerproces. Scenarioplanning is een uiterst interessante methode om met een brede groep innovatief en participatief te werken aan een gemeenschappelijke wenselijke toekomst. Het proces is holistisch en inclusief. In een toekomstscenario worden alle aspecten beschouwd (sociaal, economisch, cultureel, politiek...) en het creëren van verschillende toekomstverhalen maakt dat de deelnemers automatisch ook verschillende perspectieven exploreren en dus hun overtuigingen en bewustzijn verruimen.

Europa, Nederland, Vlaanderen

De Europese gemeenschap werkt regelmatig met scenariostudies. In het verleden bestond er zelfs een aparte Europese onderzoekseenheid 'Forward studies unit'. Nu werken verschillende 'Agencies' met scenarioplanning als onderzoeksmethode. Er bestaan Europese scenariostudies over landbouw, energie, klimaatveranderingen, vervoer, enz. In het onderzoek 'Scenarios Europe 2010' spreekt de 'waarschuwing vooraf' van de auteurs boekdelen. *"Scenarios are by definition imaginary. If the authors have shown too much or too little imagination, they alone are responsible. Neither their views nor their perceptions must be taken to be those of the European Commission."* Opdrachtgevers of beleidsmakers overstijgen hun conformistisch denken niet makkelijk. Als scenarioproces er niet in slaagt de geesten te verruimen is het niet meer dan een interessante en leuke oefening.

In Nederland werken verschillende onderzoekscentra met toekomstverkenningen, bijvoorbeeld het Sociaal Cultureel Planbureau en het Central Planbureau in Den Haag, De Ruyter in Amsterdam, Verwey-Jonker in Utrecht e.a. Nederland heeft een traditie in toekomstonderzoek. In 1977 bracht de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WVRR) zijn eerste grote Algemene ToekomstVerkenning (ATV) uit. Bedoeling was een samenhangend beeld te brengen van de Nederlandse samenleving 25 jaar later. Na 25 jaar werden deze toekomstverkenningen tegen het licht gehouden (zie Van der Duin, P.A. e.a., 2004). Uit de evaluatie blijkt dat de onderzoekers destijds vooral poogden een 'objectief, consistent en plausibel' beeld van de toekomst te schetsen met andere woorden, dat ze het patroon van het lineaire denken behouden hadden. Onderzoekers zitten vaak vast in een (wetenschappelijk) conformisme waarbij vertrokken wordt van de cijfers en toestand in het heden om een gedocumenteerde prognose voor de toekomst te maken. Toekomstverkenningen raken dan vast in het dominante discours van het heden.

Ook in de salons van SoCiuS, begin 2007, bleek dat experts het moeilijk hebben of het op zijn minst ongewoon vinden om verbeeldingrijke maar plausibele narratieve scenario's voor de toekomst te bedenken. In elk verhaal sloop al snel de bekende gedachtegang waarbij naar de toekomst gekeken wordt als de doorzetting van trends uit het heden, om verwijzend naar het verleden (van waar we komen), prognoses te maken voor de toekomst.

Experten zijn in eerste instantie ‘content experts’ en geen ‘proces experts’. Ze zijn inhoudelijk bijzonder sterk en vaak gefascineerd bezig met hun deelgebied en in staat om een onderbouwde prognose te geven van de toekomst van hun deelgebied, maar ze hebben minder aandacht voor de samenhang, het holistische perspectief dat voor een scenario-studie noodzakelijk is. De meesten hebben onvoldoende procesmatige aandacht om een goed toekomstscenario te produceren of te faciliteren.

Ook de Vlaamse overheid startte in de aanloop naar een nieuwe legislatuur in 2004 met toekomstverkenningen. De Administratie Planning en Statistiek (APS) heeft de intentie om één keer per vijf jaar een ‘algemene omgevingsanalyse voor Vlaanderen’ op te stellen. Er bestaan studies over mobiliteit, vergrijzing, industrie... De traditie is nog te jong om duidelijke conclusies te trekken. Een lezing van de rapporten geeft aan dat de (universitaire) onderzoekscentra vooral belang hechten aan de wetenschapsmethodologische onderbouwing en rapportering (m.a.w. ze willen bewijzen hoe ernstig ze werken) en veel minder belang hechten aan de participatieve en maatschappelijke, creatieve of verruimende kracht van het scenariowerk. Dit wordt nog versterkt door een beleid of opdrachtgever die rechtlijnige, concreet te plannen beleidsmaatregelen verlangt. Ook de Koning Boudewijnstichting is actief op het gebied van scenario-onderzoek. In “*Participatieve methoden. Een gids voor gebruikers*”⁽⁵⁾, een uiterst interessante publicatie in samenwerking met viWTA⁽⁶⁾, is de scenarioplanning een van de beschreven methodes.

Eerste conclusies: een pleidooi voor verruimend dwarsdenken en -doen

Aanvankelijk was scenarioplanning een speelse manier om (on)mogelijke toekomst te exploreren en zich strategisch voor te bereiden op onverwachte en onvoorziene mogelijkheden. In die zin ging het vooral om het verruimen en ‘flexibiliseren’ van de geest van beleidsmakers. Een bekende definitie voor scenarioplanning van Pierre Wack luidt: ‘The Gentle Art of Reperceiving’ (Wack, 1984).

Scenariowerk is bij uitstek een manier om collectieve leerprocessen op te zetten en om groepen participatief tot nieuwe gedeelde vormen van maatschappelijk en gemeenschappelijk samenleven te brengen. Een mooi voorbeeld hiervan vinden we in het werk van Kahane in Zuid-Afrika.

Scenarioplanning of toekomstverkenningen zoals we die nu in de actuele rapporten zien gebruiken, bevat slechts een fractie van die oorspronkelijke potentie. In die zin werd scenariodenken als techniek gerecupereerd door de onderzoeksinstituten die werken voor een lineair denkende beleidsvoerder. Het huidige scenariowerk geeft amper aanleiding tot gedragsverandering. Om het met de Shell-metafoer te zeggen: de evidentie over mogelijke veranderingen is er wel maar in de geesten en het gedrag stijgt de olieprijs nog steeds niet. Er wordt naar aanleiding van scenariowerk ook geen publieke dialoog gevoerd. Hoe verruimend en burgerschapsvormend zou het niet kunnen zijn om bijvoorbeeld rond de ver-

grijzing en het generatiepact narratieve toekomstscenario's uit te werken, te verspreiden en een publieke dialoog op gang te brengen? Hoe confronterend, verruimend én activerend zou het niet kunnen zijn om rond cultuurparticipatie of rond de gemeenschapsvormende potentie van het sociaal-cultureel werk scenario's te ontwikkelen, toekomstverhalen te publiceren en/of in korte videoclipjes aan een brede groep 'participanten', voor te leggen?

Scenariowerk mist branie, is een brave onderzoekstechniek geworden. Een (homogene) groep 'inhoudelijke' experts, werkt met wetenschappelijk 'erkende' technieken (focus-groepen, delphi-onderzoek...) geruisloze rapporten uit en alles blijft zoals het is. De wetenschap legt zich hoofdzakelijk toe op het vastleggen (meten is weten) van de 'huidige' toestand' en extrapoleert deze naar mogelijke trends en beleidsideeën voor de toekomst en beleidsmakers gaan ervan uit dat ze sturing geven aan een 'maakbare' samenleving. Het geloof in de maakbaarheid is blijkbaar onuitroeibaar ingebakken in de geesten. En ook al geloven we er niet (langer) in, we blijven hetzelfde reactief gedrag stellen en met dezelfde reactieve gedachtenpatronen tegen de wereld aanbotsen. De sociale wetenschappen (en het beleid) missen daardoor aan 'generatieve kracht'. Van Langenhove (2005) pleit daarom voor een dubbele paradigmashift: *"...a shift from publication-driven research towards change-driven research and a paradigmashift from disciplinarydriven research towards research driven by problems and their driving forces."*

EEN 'ANDERE' WETENSCHAPPELIJKE RELEVANTIE VOOR TOEKOMSTSCENARIO'S

Als een 'theory of changing' (of 'anders maken') zou de agogiek interdisciplinaire en generatieve methoden moeten hanteren en drijvende veranderkrachten exploreren. In de natuurwetenschappen (Bohm, Varela, Maturana,...) en de filosofie (van Plato tot ...), in de antropologie en cultuurwetenschappen, in de organisatieleer en bedrijfsmanagement (Peter Senge en Joseph Jaworski) ontstaat stilaan een nieuw paradigma en wint de overtuiging veld dat de toekomst niet in het verleden ligt maar in de mentale modellen die de mensen hanteren over hun (nabije en verre) toekomst. We veronderstellen dat we met onze taal de wereld beschrijven, maar niets is tot we het benoemen. En terwijl we benoemen, creëren we onderscheid. Met andere woorden, we beschrijven niet de wereld die we waarnemen, maar we nemen waar wat we beschrijven. We creëren onze wereld door de mentale modellen die we hanteren. Het is dus bijzonder belangrijk dat we ons bewust worden van de mentale modellen waarmee we naar onze toekomst kijken (bijvoorbeeld ons omgaan met diversiteit, gemeenschapsvorming of cultuurbeleving...). Scenarioplanning is vanuit die optiek een uiterst interessante 'agogische' methode.

Als we op een andere, 'betere' manier, willen gaan samenleven, moeten we ons afvragen wat de sturende of organiseerde principes zijn in de opbouw van een maatschappijordening die culturele diversiteit, individualiteit én de gemeenschapservaring, die in ons samen-

leven noodzakelijk is, mogelijk maken. Maar, dat kunnen we niet met ons gewone 'reactieve' denken. Reactief denken, handelen en leren bestaat uit het herhalen van zich steeds versterkende denk- en gedragspatronen. De mens blijft als gewoontedier of gewoontedenker zijn mentale modellen herhalen en uitspelen. Om dit te doorbreken en tot diepere leerniveaus te komen, is het noodzakelijk tot een toestand van 'presence' (Pauwels, 2006) te komen, een toestand buiten tijd en ruimte waarin alle potentialiteit nog aanwezig is.

Met de klassieke newtoniaanse wetten was het mogelijk vanuit het heden exact te voorspellen wat er binnen een bepaalde tijd zou gebeuren. De kwantummechanica leert ons dat alleen de waarschijnlijkheid waarmee bepaalde feiten zich voordoen kan voorspeld worden en dat in een bepaalde toestand verschillende potentialiteiten aanwezig zijn. Dit alleen al in een argument om verschillende scenario's te beschrijven voor één toekomst. Uit de idee dat het de observatie is die de werkelijkheid creëert, volgt de belangrijkste hypothese die ik u voorstel: Vermits de toekomst in de mentale modellen ligt die we hanteren en de gedachte dus de wereld creëert, zijn we in elke scenariosessie de toekomst aan het co-creëren. De gedachte is immers geen individuele gedachte maar een gedeelde 'verwachte' waarneming en dus een gezamenlijke creatie van de werkelijkheid.

Dit is een fundamenteel nieuwe benadering van de 'maakbaarheid' van de wereld. Het is een verschuiving van de wereld zien 'als iets wat bestaat uit dingen' naar het erkennen van een open wereld die in eerste instantie uit relaties is opgebouwd. Voorbij alles wat we kunnen onderscheiden, alles wat we als manifest waarnemen, bestaat een dieper niveau van potentiële realiteit en leven we in een wereld van mogelijkheden.

Vanuit die fundamentele begripsverschuiving doet zich ook een verschuiving voor in ons gevoel van identiteit. Door onszelf als deel van een zich ontvouwende werkelijkheid en toekomst te ervaren, kunnen we niet niet-betrokken zijn op die wereld en zijn we onlosmakelijk verbonden met al wat leeft. Dit geeft ook nieuwe inhoud aan het begrip diversiteit. Scenario planning is een gezamenlijk proces waarin we samen onze gedeelde toekomst co-creëren.

Een goede facilitator of procesbegeleider van een scenariosessie zal de toestand van presence voor de groep en voor elk individu afzonderlijk induceren. Een scenariogesprek brengt de aandacht van de groep naar de toekomst, weg van het heden en het verleden en van eigen ruimte en belangen, naar een gemeenschappelijke, gedeelde toekomst. Een scenarioproces hanteert geen oplossingsgerichte focus maar een explorerende toestand waarin verschillende potentiële mogelijkheden opgeroepen worden. Het gezamenlijke proces bij de creatie van de narratieve scenario's, stimuleert de verbeelding en de creativiteit. De kracht en inspiratie van een creatieve flow herken je wellicht uit eigen ervaringen. Een correct uitgevoerde scenariomethode brengt de deelnemers in een nieuwe 'open' creërende toestand waarin mentale modellen verrijkt worden en/of nieuwe gedeelde modellen ontwikkeld.

OVER DE METHODE

Scenariodenken gaat er van uit dat de (nabije en de verre) toekomst aanzienlijk kan verschillen van het heden. Daarom worden de cruciale onzekerheden (in de omgeving) geëxploreerd om vervolgens meerdere toekomstbeelden (werelden) in kaart te brengen. Voor elke wereld wordt vervolgens onderzocht wat de kansen en bedreigingen (voor de organisatie) zijn en welke diensten en competenties nodig zijn om in die wereld te overleven.

Het doel van de meeste scenarioprojecten is:

- het zichtbaar en bespreekbaar maken van de belangrijkste onzekerheden in het werkveld;
- het ontwikkelen van een logisch, consistent en plausibel beeld van de mogelijke toekomst (maatschappijen) waarin we zullen leven en werken;
- het ontwikkelen van een strategie die in verschillende werelden krachtig en voordelig is;
- het ontwerpen van 'Early Warning Systems'.

De belangrijkste voordelen van scenariodenken ten opzichte van de reguliere methoden van strategieontwikkeling zijn:

- er wordt expliciet aandacht besteed aan onzekerheden in de huidige context en aan diverse brillen (denkkaders, paradigma's) waarmee naar het beleid of de organisatie en zijn omgeving gekeken wordt;
- het werken met verschillende scenario's stimuleert de verbeeldingskracht en laat mensen de zaken vanuit verschillende gezichtspunten beschouwen;
- keuzes (voor strategie of een portfolio) worden expliciet voor meerdere toekomsten getoetst;
- er kunnen geargumenteerde toekomstgerichte beslissingen genomen terwijl de flexibiliteit aanwezig blijft;
- er is een expliciet leerproces voor de deelnemers (leren van de omgeving, van elkaar, van stake-holders,...).

Methodisch is een scenarioproject eigenlijk een participatief actieonderzoek waardoor:

- de impact en eigenaardigheden van de belangrijkste onzekerheden en krachten die de toekomst beïnvloeden in de huidige context zichtbaar en bespreekbaar gemaakt worden;
- vanuit die onzekere en sterk beïnvloedende factoren een viertal uiteenlopende verhalen/scenario's/scripts gecreëerd worden;
- het groepsproces een wederzijdse kennisdeling en –ontwikkeling stimuleert;
- een rijker en dieper begrip ontstaat van de centrale factoren die doorslaggevend kunnen zijn voor een toekomstig beleid;
- de kennis over de 'beleidsomgeving' verruimend wordt, zowel bij de ontvanger (het publiek bij verspreiding via video/boek/krantverhaal) als bij de onderzoeksparticipant (beleidsmakers/deskundigen).

Als participatief actieonderzoek biedt de scenariomethode zowel de beleidsmaker als de burger kansen om nieuwe 'rijkere' mentale modellen te vormen. De methode heeft in die zin een groot 'veranderpotentieel'.

APS Vlaanderen schrijft aan toekomstverkenningen een aantal functies toe zoals: inzichtvorming, communicatie, bewustwording en mobilisatie van steun.

De Nederlandse WRR merkt in haar evaluatierapport 'Vijfentwintig jaar later' als mogelijke 'methodische verbetering' voor toekomstverkenningen op dat: "veel studies de toekomst sterk bekijken in het licht van het heden. Ze zitten gevangen in een dominant discours. En zeker als men zich daar onvoldoende bewust van is, kunnen daardoor de ogen gesloten blijven voor nieuwe ontwikkelingen die nu nog onbeduidend zijn, maar in de toekomst een grote rol zouden kunnen spelen." (Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid, 2004, p. 196 e.v.) Een correct uitgevoerde scenarioplanning komt daaraan tegemoet. De raad pleit dan ook, naast meer aandacht voor een discoursanalyse, voor het systematische gebruik van de scenariomethode.

TECHNIEK

Scenarioplanning moet in eerste instantie een verruimende manier van denken zijn. De beschrijving in een klassiek schema bestaande uit een aantal opeenvolgende stappen, doet onrecht aan de methode. Niet alleen zijn verschillende methodes of stappenplannen mogelijk, ook is de creativiteit en de aandacht voor het proces door de facilitator doorslaggevend.

Volgende stappen komen meestal voor in een scenarioproject:

- afbakening van het project en focusonderwerp
- analyse van context, trends en van drijvende krachten
- selectie van de scenarioassen
- bouwen van de scenario's
- verkennen van beleidimplicaties: het testen en/of genereren van strategische opties
- vertalen van de scenario's in beleid

1. Afbakening van het project en focusonderwerp

Onderzocht wordt of een scenarioproject een mogelijke en goede manier is om de vraag te beantwoorden. De aandacht gaat achtereenvolgens naar het formuleren van de correcte strategische vragen waarop het project moet toegespitst worden en naar een geografische (Vlaanderen, Europa, de multiculturele samenleving, de stad XXX), thematische (sociaal-cultureel volwassenenwerk, sociaal cultureel werk, cultuurparticipatie, vrije tijd...) en organisatorische afbakening van het scenarioproject. De gewenste diepgang (mate van detaillering,

onderbouwing door onderzoek...) van het project wordt bepaald. Ook het tijdsframe (hoe ver willen of moeten we vooruit kijken 2010, 2015 of 2040) wordt hier bepaald.

2. Analyse van de context, trends en drijvende krachten

Trends zijn die ontwikkelingen die wellicht de volgende jaren een rol zullen spelen. De ontwikkelingen worden vaak ingedeeld. Bekend is de SEPTED-ordening (Sociaal-cultureel, Economie, Politiek, Technologie, Ecologie, Demografie) of de DECEPT-ordening (Demografische, Economische, sociaal-Culturele, Ecologische, Politieke en Technologische). De voor de organisatie relevante trends in de onbeïnvloedbare omgeving worden vastgesteld en geanalyseerd. Het gaat vooral om de doorslaggevende trends op iets langere termijn of om ingrijpende evoluties of gebeurtenissen die de toekomst sterk kunnen beïnvloeden.

Trends worden gehaald uit: trendverkenningen en scenario's van andere organisaties, overheden (bijvoorbeeld 'Vrind'), nationale of internationale onderzoeksinstituten (OESO,...), persartikels, interviews met experts op diverse gebieden Een analyse van honderden trend- en scenariostudies die in Europa de afgelopen vijf jaar verschenen leverde een synthese van elf megatrends op ⁽⁷⁾: globalisering, invloed en omvang EU, individualisering, afnemende sociale integratie, afnemende geopolitieke stabiliteit, informatisering, snelle technologische ontwikkelingen, economische groei, rol van de overheid, vergrijzing, kennismaatschappij.

In een toekomstproject ⁽⁸⁾ over de competenties van de sociaal-cultureel werker, kwam de scenariogroep tot een verwoording van de volgende trends: holistisch denken, de kennismaatschappij en informatisering, diversiteit en verkleuring (vergrijzing), leren en onderwijs, consumptiecultuur, de rol van de overheid, de invloed van Europa, sociale integratie, technologische ontwikkelingen, netwerken, de macht van deskundigen, tussen beheersbaarheid en subjectiviteit.

3. Selectie van de scenarioassen

De trends vormen het bouw materiaal voor de assen voor de scenario's. In een eerste selectie worden de trends gescoord worden op impact voor de organisatie en onzekerheid. Deze selectie leidt meestal tot een tiental potentiële assen. Voorbeelden uit een competentie en curriculumproject voor de sociaal-cultureel werker: de rol van de overheid, kennismaatschappij en informatisering, diversiteit en vergrijzing..

Trend	Onzekerheid	Impact
Rol van de overheid	++	+
Groeiende diversiteit	-	++
Informatisering & technologie	--	0

Een tweede kritische en meer systematische analyse van impact, overlap en/of relaties moet uiteindelijk leiden tot twee (maximaal drie) duidelijke trends die een grote invloed hebben. We noemen ze de driving forces.

De gebieden waarop grote onzekerheid bestaat, situeren zich vaak op de volgende drie terreinen (Ringland, 2002):

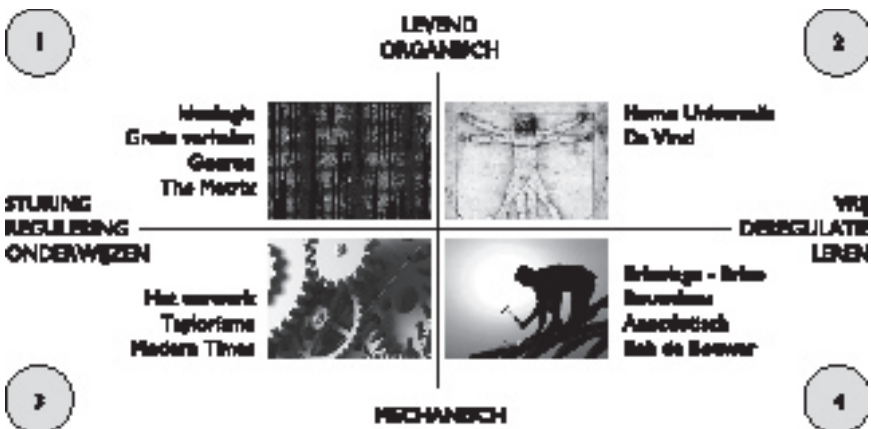
- individuele waarden versus gemeenschapswaarden
- globalisering versus het lokale of regionale
- de mate van aanpassing aan technologische evolutie

De scenariogroep over de competenties van de sociaal-cultureel werker koos als scenario-assen: 'organisch' tegenover 'mechanisch' en 'gestuurd' tegenover 'vrij'. (zie schema). Op basis van de assen wordt verder gebouwd aan de scenario's.

4. Bouwen van de scenario's

4.1 Selectie en uitwerking van een metafoor

Om de toestand van creatieve flow en 'presence' te bewerkstelligen en de deelnemers zoveel mogelijk uit hun reactief denken en handelen te krijgen, wordt het bouwproces gestart met een aantal creatieve of divergerende denkoefeningen. Het materiaal dat tijdens deze stap verzameld wordt, zal uiteindelijk gebruikt worden om elk scenario kleur en vorm te geven. Er kan gebrainstormd worden over een beeldende titel of motto, mogelijke metaforen, kleurrijke beelden die gebruikt kunnen worden als startpunt bij het verder uitwerken van de scenario, 'jokers' of toevallige, maar plausibele, toevallige gebeurtenissen met grote gevolgen.

4.2 Opbouw en uitwerking scenarioskelet

Een veelzijdig, logisch en tot de verbeelding sprekend beeld van een mogelijke toekomstige wereld, bestaat uit meer dan twee trend-assen. De diverse SEPTED- of DECEPT-dimensies dienen op een plausibele en consistente manier verwerkt te worden in de scenario's. Zeven tot tien van de trends uit de eerste selectie kunnen verder uitgediept worden en geïncorporeerd in de verhalen. Sommige trends zijn zo zeker dat ze in elk scenario een plekje zullen krijgen. Andere trends horen bij een specifieke scenario en geven daar een passende logische invulling aan.

Voor een scenario met een as 'individuele waarden versus gemeenschapswaarden' zou een consistente invulling voor 'individuele waarden' kunnen zijn: 'Iedereen denkt aan zijn eigen belang en eigen verrijking, desnoods ten koste van anderen. De overheid speelt geen sturende rol. Het recht van de sterkste geldt. De markt bepaalt de prijzen en er is veel concurrentie. Economische groei is belangrijker dan ecologie en duurzaamheid. Er is weinig sociale netwerkvorming of samenhang: mantelzorg en vrijwilligerswerk zijn niet zichtbaar. Mensen vereenzamen.

Maar elk individu dat doorzet en zijn kansen opneemt, kan het waarmaken. Er zijn ont-plooiingsmogelijkheden en het accent ligt op talent. Afkomst speelt weinig rol.

4.3 Creatie van een tijdslijn

De scenario's moeten een interne logische en coherente kwaliteit hebben. Van het heden naar het eindbeeld of de toekomst wordt een aantal logische ontwikkelingsstappen beschreven. Dikwijls (en bij voorkeur) wordt daarbij van de toekomst naar het heden gewerkt met de vragen: Hoe zijn we in deze toekomst verzeild? Hoe komen we van hier naar daar? Welke gebeurtenissen moeten zich voordoen opdat het scenario waar wordt? Welk soort mensen is kenmerkend voor het scenario?

De meeste scenario's starten dus met een chronologische schets, waarin wordt aangegeven op welke wijze de huidige maatschappij geëvolueerd is naar de wereld die in het scenario beschreven is. In de tijdslijn wordt aandacht besteed aan elkaar versterkende concrete gebeurtenissen en trends.

4.4 Uitwerking van de scripts

Vanuit de positie van een voor het scenario en voor de organisatie relevant individu, wordt in korte beeldrijke verhalen of scenarioscripts de wereld van het betreffende scenario beschreven. Hier kunnen ook 'plots' gebruikt worden. Peter Schwartz (1998) geeft een lijst van gebruikelijke plots voor scenario's: winnaars en verliezers, uitdaging en respons, evolutie, revolutie, cycli, oneindige mogelijkheid, de eenzame vagebond, mijn generatie.

4.5 In kaart brengen van de kansen en bedreigingen

De kansen en bedreigingen worden op een systematische wijze in kaart gebracht.

4.6 Visualiseren van scenario's

Het aantrekkelijk, audiovisueel en krachtig voorstellen van de scenario's is belangrijk om mensen die niet direct betrokken zijn bij de opbouw van het scenario snel in een toekomst in te werken zodat ze die toekomst(en) mee kunnen exploreren. Scenario's kunnen beeldend voorgesteld worden met behulp van audiovisuele opnamen, theater, verhalen, collages met krantenkoppen en foto's, cartoons en video's. De sfeer in een toekomstige wereld wordt bijvoorbeeld vaak in een fictieve toekomstjournaal vorm gegeven.

5. Verkennen van (beleids-)implicaties en het testen en genereren van strategische opties

5.1 Genereren van opties

In eerste instantie is het belangrijk elk scenario door te lichten aan de hand van (globale) vragen als: Wat betekent dit scenario voor de kernvraag? Wat heeft een positieve/negatieve impact? Waarop kunnen we invloed uitoefenen en waarop niet?

In een tweede meer specifieke ronde kunnen dan opties gegenereerd worden uit een brainstorm rond vragen als: Wat zijn de grootste veranderingen in de doelgroep die wij bedienen? Welke nieuwe behoeften zullen ontstaan? Met welk(e) diensten/aanbod kunnen wij daar op inspelen?

5.2 Testen van opties

Voor elke optie worden beide kanten overwogen en geargumenteed.

Elke optie wordt in elk van de scenario's beschouwd. Hiervoor kan bijvoorbeeld een scenario-optiematrix gebruikt worden.

De scenario-optie matrix

strategische keuzen	Sc. 1	Sc. 2	Sc. 3	Sc. 4
uitbreiden doelgroep	+	++	++	-
vasthouden aan bestaande doelgroepen	-	+	-	-
flexibilisering en keuzemogelijkheid vergroten	--	++	++	++
'vaste' programma's aanbieden	+	-	-	0
sterk optiegericht werken	0	++	++	0
algemeen multifunctioneel werken	--	--	+	+

Dit proces geeft aanleiding tot robuuste opties of opties die in 3 of meer scenario's een verstandige keus lijken. En tot een detectie van optierisico's.

6. Vertalen van de scenario's in beleid

De belangrijke fase van een scenarioproject is het vaststellen en uitwerken van de wijze waarop de ontwikkelde scenario's en de verruiming in het denken binnen de organisatie gebruikt kan worden. Deze stap is niet alleen een eindstap; reeds in de startfase moet overwogen worden hoe in de scenario werkzaamheden 'beslissers' kunnen betrokken worden. Wie wordt betrokken bij het genereren van scenario's en opties? Hoe kan de presentatie verlopen? Hoe kan door de presentatie of verslaggeving het geleverde 'toekomst'werk leiden tot een werkelijke beleids- of gedragsverandering? Ook kan overwogen worden hoe (onderdelen van) de methode geïntegreerd kan in het strategievormingsproces en hoe geactualiseerd zal worden.

WAAROM IK GRAAG MET U DE TOEKOMST WIL VERKENNEN?

De maatschappij is in verandering. Snelle technologische en demografische veranderingen, migraties van bevolkingsgroepen, economische onzekerheid en globalisering, ethische en culturele verschuivingen, de moeizame politieke en maatschappelijke sturing, kortom ons samenleven staat voortdurend ter discussie. Dat zorgt voor onzekerheid en een verlies aan oriëntatie. Die onzekerheid heeft niet enkel te maken met feitelijke verandering, maar ook met transformatie van maatschappelijke verwachtingen, waarden en normen. Samen nadenken over de toekomst maakt die niet minder onzeker, maar geeft wel meer vertrouwen om te kunnen handelen vanuit een gemeenschappelijk perspectief. De toekomst beschouwen kan op verschillende manieren. Sciencefictionschrijvers verkennen de toekomst met hun verbeelding. We kunnen 'speculeren' en met algemene en als logisch en aanvaardbaar beschouwde inzichten de toekomst beschrijven. We kunnen projecteren vanuit gegevens uit het verleden of prognoses maken vanuit die gegevens gecombineerd met een geargumenteed verklarend (statistisch) model. Deze werkwijzen zijn belangrijk omdat ze ons cijfergegevens opleveren en een 'stand van zaken'. Agogisch hebben ze echter amper meerwaarde.

Onze wereld is turbulent en het nieuwe paradigma dat de kwantummechanica ons aanreikt, leert ons dat onze (gezamenlijke) waarneming de werkelijkheid creëert. Toekomstscenario's zijn denkconstructies over een nog niet bestaande werkelijkheid, die duidelijk verschillend is van een waarneembare werkelijkheid. Het is geen methode om te voorspellen. Toekomstscenario's zijn gericht op de analyse van complexe systemen en het toetsen van beleidsopties. Verandering wordt op een systematische wijze geëxploreerd aan de hand van mogelijke toekomstbeelden en -paden.

Door het werk aan toekomstscenario's krijgen actoren de mogelijkheid om met elkaar in dialoog te gaan over de wenselijkheid van maatschappelijke ontwikkelingen op lange termijn. Een groep wisselt denkbeelden uit die nooit ter sprake kwamen en begint ook

toekomst te delen. Door verschillende scenario's uit te werken, creëert een team (en organisatie) ideeën om beleid en strategie naar die toekomst(en) uit te zetten. Als we erin slagen om dat niet lineair-reactief te laten gebeuren, leren de groepsleden ook anticiperen op verschillende mogelijke toekomst(en) en dus flexibel met strategieën omgaan. Het in kaart brengen van alternatieve opties stimuleert ook om onorthodox en creatief te denken. En het creatief denken en samen ontwikkelen van toekomstverhalen dwingt bijna ongemerkt om de scenario's te verbinden met de, soms beperkende, eigen en gemeenschappelijke mentale modellen, waarden en overtuigingen. Het is dan een open vraag en een evidentie om die modellen te verruimen.

Een organisatie kan reactief of proactief met de scenario's omgaan. In een reactief beleidsdenken worden scenario's gebruikt om zich 'defensief' voor te bereiden op alle mogelijke 'gewenste' en 'ongewenste' toekomst(en) en robuuste en flexibele strategieën uit te vinden. In een pro-actief denken zal de groep het 'most desirable' en 'worst case' scenario bepalen en een strategische beslissingen nemen om de toekomst te beïnvloeden in de richting van de meest gewenste toekomst. Het team zal dus met zijn strategie proberen te sturen van het meest waarschijnlijke naar het meest gewenste scenario.

Scenarioplanning biedt mogelijkheden om de huidige maatschappelijke uitdagingen en problemen aan te pakken. Toekomstscenario's activeren groepen om hun verantwoordelijkheid op te nemen, ecologisch en in consideratie met de brede samenleving in al zijn aspecten (sociaal en cultureel, duurzaam en natuurvriendelijk,...).

Is het niet onvoorstelbaar opwindend te beseffen dat je de toekomst mee vorm geeft? Is het niet ontzettend motiverend te ontdekken dat jij de toekomst niet 'maakt', maar co-creëert? Is het niet bijzonder ontspannend te ontdekken dat als jij de wereld mee vorm geeft als je jouw verantwoordelijkheid neemt, en vooral als je niet meer dan jouw verantwoordelijkheid opneemt?

Wie dit beseft, kan niet anders dan zichzelf zien als een deel van een zich ontvouwende, openbare werkelijkheid. Niet in weten, niet in voorspellen, niet in het kennen van de toekomst, maar als het ervaren van een zich vormgevende wereld vol mogelijkheden. Samen toekomstscenario's ontwikkelen op een logische, consistente en ecologische manier helpt ons om nieuwe mogelijkheden te ervaren en is bewustzijnsverruimend. We beseffen dat hoe een groter geheel, de toekomstige wereld, zich ontplooit, effect heeft op hoe wij ons ontwikkelen en vice versa. Als we ons aan dat besef durven overgeven, kunnen de dingen ook op hun plaats vallen, ervaringen en gebeurtenissen lijken plots als puzzelstukken in elkaar te passen. Het is deze ervaring die Jaworski (2000) synchroniciteit noemt. Hoe meer verbinding we maken met onze gezamenlijke toekomst(en) hoe meer we elkaar als lotgenoten ervaren. Hoe meer verbinding we ervaren hoe meer synchroniciteit.

Scenarioplanning dwingt ons om onze loyaliteit naar elkaar uit te drukken en onze verantwoordelijkheid, als individu en als groep, op te nemen en dus geëngageerd onze plaats in de zich ontvouwende wereld in te nemen.

Laat ons samen toekomstscenario's maken voor het sociaal-cultureel werk van morgen.

Jos Pauwels

Jos Pauwels is lector Sociaal-Cultureel Werk aan de Hogeschool Antwerpen. Hij is voorzitter van SoCiuS, Creator en de nieuwe vereniging MAGMA en bestuurslid van HVV.

■ NOTEN

- (1) Zie www.shell.com, The new Shell Global Scenarios to 2025.
- (2) RAND bestaat nog steeds zie: www.RAND.org.
- (3) Stanley Kubrick gebruikte Kahns' werk voor zijn film Dr. Strangelove.
- (4) We gebruiken het woord ecologie hier in zijn ruime sociale betekenis. Ecologie is wat een verandering in een groep of institutie teweegbrengt in zijn omgeving of de wereld die haar omgeeft.
- (5) Gratis te downloaden op de site van de Koning Boudewijnstichting: <http://www.kbs-frb.be>.
- (6) viWTA: Vlaams Instituut voor Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek. www.viwta.be.
- (7) Meer info en uitwerking op www.scenariodenken.nl
- (8) Project in uitvoering 2006-2008 aan de opleiding sociaal cultureel werk van de Hogeschool Antwerpen

■ ■ MEER LEZEN

- BERTRAND G., MICHALSKIA, PENCH L.R. (1999): "Scenarios Europe 2010, five possible futures for Europe". E.C. Forward studies unit.
- CEPO (2004): "Kleurrijk Vlaanderen Kleurt Grijs". Leuven: Centrum voor Publieksonderzoek in opdracht van viWTA.
- DAMMERS, Ed (2000): "Leren van de toekomst, over de rol van scenario's bij strategische beleidsvorming." Delft: Edubron.
- DE SMEDT, P. (2005): "Verkennen van de toekomst met scenario's." Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- DEKKER P., EDERVEEN S., JEHOEL-GIJSBERS G., DE MOOIJ R., SOEDE A., WILDEBOER SCHUT J. (2004): "Sociaal Europa - Europese Verkenning", Bijlage bij: Staat van de Europese Unie 2004, Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau, Nederland, 2004.

- FAHEY L. & RANDALL, R.M. (ed.) (1998): "Learning from the Future, competitive foresight Scenarios". Chichester England: John Wiley & Sons.
- LE ROUX, P., MAPHAI, V. e.a. (2003), "The Mont Fleur Scenarios, What will South Africa be like in the year 2002", *Deeper News*, Vol.7 nr.1, Global Business Network.
- JANSSEN A.N.G. e.a. (2004): "Regeren is vooruitzien! Scenario's maken en gebruiken voor beleidsontwikkeling, wetgeving en handhaving." Expertisecentrum Rechtsshandhaving, ministerie van Justitie (Nederland).
- JAWORSKI, J. (2000): "Synchroniciteit, de innerlijke weg naar leiderschap", Zeist: Christofoor.
- KAHANE, Adam (1992): "Learning from Mont Fleur". In: *Deeper News*, vol. 7 number 1.
- KAHANE, Adam (2004): "Solving tough problems, An open way of Talking, Listening and Creating New Realities." San Francisco: Berett-Koehler Publishers, Inc.
- KONING BOUDEWIJN STICHTING EN VIWTA (2006): "Participatieve Methoden, een gids voor gebruikers". Brussel: viWTA.
- OGLIVY, James A. (2002): "Creating Better Futures, Scenario Planning as a Tool for a Better Tomorrow", Oxford University Press.
- PAUWELS, Jos (2002), "Basiscursus Agogiek" Antwerpen: Hogeschool Antwerpen, opleiding Sociaal Werk.
- PAUWELS, Jos (2006): "Wandelen door het vruchtbare veld van de gemeenschapsvorming". In: *WisselWERK-cahier SoCiuS*, "Ne Zanger is een groep. Over gemeenschapsvorming" Brussel: SoCiuS.
- RINGLAND, Gill (2002): "Scenarios in Public Policy." Chichester England: John Wiley & Sons.
- RINGLAND, Gill (2006): "Scenario Planning, Managing for the Future", (2nd edition). Chichester England: John Wiley & Sons.
- SCHWARTZ, Peter (1998): "The Art of the Long View, Planning for the Future in an Uncertain World." Chichester England: John Wiley & Sons.
- SCHWARTZ, Peter (2003) "Inevitable Surprises, a survival guide for the 21st century." Columbus (Ohio): The Free Press.
- SENGE, P. (1992): "De vijfde discipline. De kunst & praktijk van de lerende organisatie". Schoonhoven: Academic Service.
- SENGE, P. e.a. (2004): "Presence, Human, purpose and the field of future." Cambridge, USA: Sol.
- VAN DER DUIN, PA, HAZEU, C.A., RADEMAKER, P. & SCHOONENBOOM, I.J. (red.) (2004): "Vijftientig jaar later: de toekomstverkenningen van de WRR uit 1977 als leerproces". Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VAN DER HEIJDEN, Kees, e.a. (2002): "The Sixth Sense, Accelerating Organizational Learning with Scenarios." Chichester England: John Wiley & Sons.
- VAN DER HEIJDEN, Kees (2005): "Scenarios, the art of strategic conversation". (2nd edition). Chichester England: John Wiley & Sons.
- VAN LANGENHOVE, Luk (2007): "Innovating the social sciences, towards more useable knowledge for society". Wenen: Passagen Verlag.
- WACK, Pierre (1984): "Scenarios: The Gentle Art of Reperceiving." Harvard Business School working paper. Cambridge, Mass.: Harvard College.

ER IS LEVEN NA DE 'MORT SUBITE'. TOEKOMSTVERKENNING VOOR HET SOCIAAL-CULTUREEL WERK ABSTRACTS

(vertaling: Lu's Paragraph – Mechelen)

TEN GELEIDE: FRESH CHALLENGES FOR SOCIO-CULTURAL WORK

Johan De Vriendt

A justification for Cahier '07 is given in this article. The author starts from the observation that the current policy planning methods are not future-oriented. He also refers here to the 'New Challenges' approach from 1992. The challenges from then have now become hot issues. In connection with this, SoCiuS organised a number of workshops on exploring the future in the Brussels café 'Mort Subite'. A number of introductions were reworked into articles. The discussions from the workshops and reworked articles are summarised, as well as the article about future scenarios and the new strategy involving the centre for socio-cultural adult work.

THE WORLD OF TODAY AND TOMORROW

Where do we stand in 2015?

Dirk Barrez

Starting from the metaphor of Lorenz's butterfly the author argues that small causes can have major consequences later on. Our earth is an unimaginably complex eco-system where small alterations ultimately can cause drastic changes. "Spaceship earth" is on fire and the economy is increasingly coming up against the limits of the eco-system. The growth of the world population will be very damaging for the earth unless economic behaviour is altered. In addition, the economic centre of gravity is shifting, mainly towards the Far East, which is accelerating the quest for raw materials, energy and food enormously. Nation states are declining in importance in the face of internationalisation, and the importance of the societal 'midfield' (the institutionalised part of the third sector) is expanding. Economic globalisation under the motto 'liberalise, privatise and deregulate' is increasing the chance that we will overstep critical threshold values.

IMMIGRATION, INTEGRATION AND DIVERSITY IN AN AGEING SOCIETY

Jan Van Bavel

The author observes that Europe is increasingly becoming an immigration region – this was never the case in the past. The ageing and associated shrinkage of the population will stimulate the process even further. Socio-cultural work is being confronted ever more explicitly with ethnic and cultural diversity. Strong economic growth and birth control during the twentieth century have led to two developments in Europe. In the first place, we have a multicultural society where people are attracted to economic growth centres and then there is also population ageing.

INDIVIDUALISM AND COSMOPOLITANISM

Dirk Verhofstadt

The author sees two major trends that will lend shape to the future. An increase in individualism, which is understood here as the opportunity for every person to determine the course of his or her life, will lead to a rise in solidarity. Empowering people is very important here. Secondly, there is an increase in cosmopolitanism as an ethical attitude of connectedness with humanity. This cosmopolitanism leads to an independent ethic based on universal human rights and also leads to the insight that we all have obligations to others and to the rest of the world.

CITIZENSHIP, CIVIL SOCIETY AND SOCIAL CAPITAL

The future of socio-cultural work

Dirk Van Damme

The author identifies a trend in six areas since 1992: the importance of social cohesion and social integration is growing; the functions of socio-cultural work are extending out into other sectors; there is a crisis in the concept of voluntary and non-profit activity; the globalisation process is becoming all-embracing; the term 'societal midfield' has become conceptualised in terms of citizenship, civil society and social capital; and the new social movements are also less important than previously believed. The functions of socio-cultural work will become increasingly important in the future, but it is no longer the only institutional form that those functions assume. Socio-cultural work will have to be anchored in other powerful processes.

THE MARKETING OF CIVIL SOCIETY

New roles for non-profit activity

Ann Demeulemeester

The Belgian model, a mix between the public sector and non-commercial and commercial private initiative, is under serious pressure. Concepts such as competition, free access, free price determination, no planning of supply, no set conditions or quality control, deregulation, etc. are increasingly being applied to welfare and healthcare. The government and civil society are no longer actors in the social field, which now operates exclusively according to market rules. Market forces apply to all actors and processes. In the future, policy will become even more professionalised, which means that the power of technocrats will be reinforced and the power of politicians reduced. Commercial interests are becoming entwined with those of politicians. Public services are being cut back and outsourced. Civil society can look forward to a continuation of the liberalisation process. Finally, the author defines a number of roles for the midfield and the non-profit sector.

KNOWLEDGE, INFORMATION & TECHNOLOGY IN THE YEAR 2030

Exploring the future of the network society

Laurence Claeys & Johan Criel

The authors firstly define the concepts of knowledge, information, technology and information and communication technologies. They then discuss a number of prominent predictions both from the viewpoint of technological experts and from the users' side. Within the research and innovation context they consider phenomena such as 'web 2.0', the 'Internet of Things' and 'ambient intelligence'.

THINKING ABOUT SPACE IN 2025

Willy Miermans

The concentric rings metaphor of constantly expanding space has become outmoded. Mobility, ICT, de-urbanisation, etc. are leading us to a network society in which public space is atrophying and daily life is becoming individualised. A division is emerging between the public domain and daily life: the unsafe street versus residential units heavily protected by home automation or the security sector. On the other hand, what remains of public space is the subject of conflict between various groups. Urban regeneration and city marketing to make the city fashionable again are merely leading to Disneyfication or gentrification. There is also a 'back to the city' movement in which urbanity is viewed as positive. A number of key themes in the use of space in 2025 are already emerging. Thus we can see that we are gradually coming up against the limits of spatial behaviour. In addition there are also social limits: we can no longer permit ourselves to isolate large groups with a profile of social and socio-economic-cultural disadvantage. Another phenomenon is the growing scarceness of families and individualisation that will lead to new residential forms such as co-housing and car sharing; 'minor encounters' will become increasingly important in the urban lifestyle. And Miermans concludes that in a grid city or network society the urban scene will gain in importance if work is done to create 'places of common significance'.

TRENDS, PARADOXES AND CONTRASTS

Jos Geysels

The author sees four trends in society: globalisation which makes everything operate more quickly, more intensely and more simultaneously, the development of technology and rationality, the problems of ecology and overpopulation and the problems of exclusion and poverty. These trends are leading to a mix of paradoxes and contrasts. A number of developments are occurring against these background trends. Thus there is the erosion of politics, where perception is gaining over content and leaders are being replaced by idols. The economy and economic thought are permeating daily life, while decision-making on economic and technological processes is emigrating to distant centres of power over which the citizen no longer has any control. Political ideas and viewpoints are being removed from their ideological framework and becoming 'technical' decisions. Fundamentalism and populism represent a reaction to this development. In a final section Geysels then examines how we can deal with all of these paradoxes and contrasts.

RELIGIOUS METAMORPHOSES

Remi Verwimp

Until recently, 'GOD' as a working hypothesis was increasingly losing ground, but we are now experiencing a revival of religious longing. Religion no longer turns out to conflict with modernity. Due to migration and globalisation we find ourselves not only in an intercultural society but also in an inter-religious one. The extensive range on offer on the market of philosophical outlooks is encouraging people to sample everything and build their own religious self-identity on the basis of a 'mix-and-match faith'. The churches are asking how far their religious flexibility can go without abandoning their traditions. Verwimp examines the metamorphosis of the Christian churches, using the example of the Catholic Church. Institutionalised belief is shifting towards individual spirituality: modernity is creating its own religion. However, the varied offering on the philosophical market is threatening to turn spirituality into a commodity. Spirituality is being taken over by multinational 'capitalism' and religion is being privatised. In the final sections Remi Verwimp investigates the possibilities of an alternative and the challenges for sociological training in the coming decades.

WAITING FOR GODOT?

Scenarios for 2025

Frank Cockx & Jon Goubin

Scenario planning is just one possible way of interpreting socio-cultural work now and in the near future. The activities in the workshops were brought together in a so-called 'meta-workshop'. The discussions there first of all produced a system of coordinates which can be used to plot the various developments which had been discussed in each individual workshop. Then, on the basis of additional points raised during the meta-workshops, the authors add further substance to the system of coordinates. In a third section, they examine different forms of policy-related discourse in greater depth. In the process, they also look at various responses and practical approaches on the part of socio-cultural work. Here, Cockx and Goubin take as their basis an extensive exercise in which those attending the meta-workshop participated. During this exercise, an attempt was made to think about the role and significance of socio-cultural adult work in relation to the system of coordinates which had been devised. Finally, in the fourth section, the authors discuss four possible future scenarios. On the basis of the insights developed so far, they offer a hypothetical and fairly summary discussion of the opportunities and threats facing socio-cultural adult work from the perspective of 2025.

FUTURE SCENARIOS AND THE ART OF LOOKING (FURTHER) AHEAD

Jos Pauwels

The author first describes the development of the scenario planning method. Before describing the method and technique in detail, the author makes some comments. He asks questions about the loss of 'generative force' in the scenario planning of many research institutes and those commissioning research from them and argues in favour of horizon-broadening lateral thinking and action. Scenario planning is also a social work method which introduces a new approach to the susceptibility of the world to change. He concludes that scenario planning must ultimately lead to an exploration of (policy) implications and the testing and generation of strategic options. The scenarios ultimately have to be translated into policy.